ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

EULIMENE

Vol 15 (2014)

EULIMENE 15-16 (2014-2015)

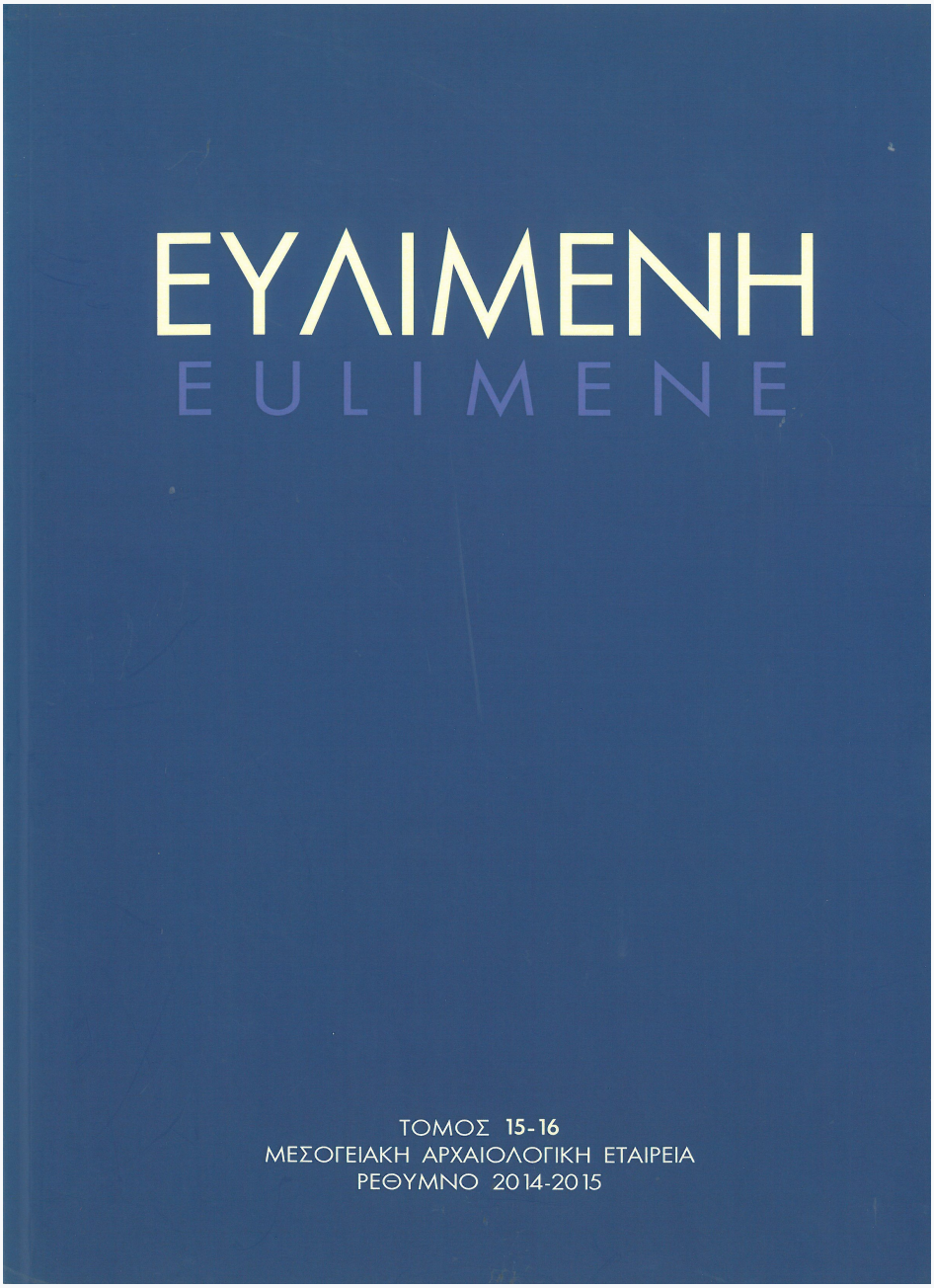

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 14/07/2025 10:28:43

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 15-16
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014-2015

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)
Γεώργιος Μαυρουδής (Ρόδος)

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)
Georgios Mavroudis (Rhodes)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE 2014-2015
ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Αθήνα)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@rhodes.aegean.gr.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100
Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)
web: http://www.eulimene.eu/

EULIMENE is a refereed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaio-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@rhodes.aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:
Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100
Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)
web: http://www.eulimene.eu/

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 15-16 (2014-2015)

List of Contents
EULIMENE 15-16 (2014-2015)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti 6

Eirene Poupaki, Hand mills from the vicinity of the Athenian Acropolis. The findings from Athens Metropolitan Railway excavations 11

Nikos Panagiotakis – Marina Panagiotaki, *Kefala* between Skopela and Gournes: A possible Greek sanctuary 55

Απόστολος Δ. Θάνος, Ο ζωγράφος του Τάλω. Παρατηρήσεις στα έργα ενός αγγειογράφου του τέλους του 5ου αι. π.Χ. 67

Εριφύλη Κανίνια, Χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού από τις αρχαίες ροδιακές νεκροπόλεις. 101

† **Γιώργος Δεσπίνης**, Πλακούντες ιδιόσχημοι..... 121

Eleni K. Tziligkaki, A quarry-mark from ancient Thera 131

Βιβλιοκρισίες / Book Reviews
Rocha Pereira, M. Helena. *Greek vases in Portugal* (2nd edition with a new supplement; 1st edition 1962). Coimbra: Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos da Universidade de Coimbra (CECH), 2010. 165 p., 66 p. of plates. €17.00 (pb). ISBN 9789898281241 (**Anthi Dipla**).. 149

Hans v. Mangoldt, *Makedonische Grabarchitektur. Die Makedonischen Kammergräber und ihre Vorläufer*, Band I: Text, Band II: Tafeln und Karten, Tübingen-Berlin 2012 (**Ιωάννης Π. Τουράτσογλου**). 151

G.F. La Torre, *Sicilia e Magna Grecia. Archeologia della colonizzazione greca d'Occidente* [*Manuali Laterza*, 314], Roma-Bari, editore Laterza, 2011. Pp. XIII+409 [ISBN: 978-88-420-9511-8] (**Paolo Daniele Scirpo**)..... 154

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Eirene Poupaki, Hand mills from the vicinity of the Athenian Acropolis. The findings from Athens Metropolitan Railway excavations, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 15-16 (2014-2015), 11-53.

Χειρόμυλοι από την περιοχή της αθηναϊκής Ακρόπολης. Τα ευρήματα από τις ανασκαφές του αθηναϊκού ΜΕΤΡΟ. Το παρόν άρθρο αποτελεί προκαταρκτική παρουσίαση των χειρομύλων για την άλεση των δημητριακών που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, στους πρόποδες της Αθηναϊκής Ακρόπολης, την οποία διενήργησε η πρώην Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πριν από την κατασκευή του Σταθμού του ΜΕΤΡΟ «Ακρόπολις». Η έρευνα επικεντρώνεται στους χειρόμυλους παλινδρομικής κίνησης, τους χειρόμυλους «ολυνθιακού τύπου» και στους περιστροφικούς χειρόμυλους, οι οποίοι ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή, όχι κατά χώραν, αλλά είτε ανασύρθηκαν από επιχώσεις διαφόρων χρονικών περιόδων, κυρίως αρχαίων φρεάτων και δεξαμενών, είτε είχαν εντοιχισθεί σε τοιχοποιίες ή θεμελιώσεις διαφόρων κτιρίων. Αυτοί οι χειρόμυλοι ήταν κατασκευασμένοι από ηφαιστειακά πετρώματα άγνωστης προέλευσης, δεδομένου ότι δεν έχουν διενεργηθεί έως σήμερα πετρολογικές αναλύσεις. Οι μυλόλιθοι παλινδρομικής κίνησης «σαμαρωτού τύπου» και οι μυλόλιθοι «ολυνθιακού τύπου» αποτελούν την πλειονότητα των αντικειμένων που μελετήθηκαν και χρονολογούνται σε γενικές γραμμές από την προϊστορική εποχή έως τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ οι περιστροφικοί χειρόμυλοι είναι σπάνιοι. Επιχειρείται η χρονολόγηση των αθηναϊκών χειρομύλων της ανασκαφής με βάση τη σύγκρισή τους με ήδη δημοσιευμένα παράλληλα από άλλες περιοχές, τη χρονολόγηση της στρωματογραφίας της ανασκαφής και τα καλά χρονολογημένα συνευρήματά τους. Τέλος, σκιαγραφείται μία πτυχή της καθημερινής ζωής των κατοίκων της περιοχής, που κατά μερικούς ερευνητές ταυτίζεται με το Αθηναϊκό Δήμο του Κολλυτού.

Nikos Panagiotakis – Marina Panagiotaki, *Kefala* between Skopela and Gournes: A possible Greek sanctuary, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 15-16 (2014-2015), 55-66.

Η Κεφάλα μεταξύ Σκοπέλας και Γουρνών: ένα πιθανό ιερό ελληνικών χρόνων. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στον λόφο Κεφάλα στη βόρεια-κεντρική Κρήτη κατά την επιφανειακή έρευνα *The Pediada Survey Project*, ανήκουν μάλλον σε κάποιο ιερό ελληνικών χρόνων παρά σε μια ακρόπολη ή ένα οχυρό. Την ταύτιση με το πρώτο ενισχύουν το χαμηλό ύψος του λόφου και η εύκολη πρόσβαση στην κορυφή από τα νότια, καθώς και το επιπεδοποιημένο πλάτωμα που τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ορίζουν. Η ταύτιση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων με ιερό ενισχύεται επίσης από την γεωγραφική θέση της Κεφάλας, κατά πάσα πιθανότητα, στα όρια των μεγάλων πόλεων-κρατών της Κνωσού και της Λύκτου-Χερσονήσου, αλλά και την καλής ποιότητας κεραμική που σχετίζεται με αυτά.

Απόστολος Δ. Θάνος, Ο ζωγράφος του Τάλω. Παρατηρήσεις στα έργα ενός αγγειογράφου του τέλους του 5ου αι. π.Χ., *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 15-16 (2014-2015), 67-100.

The Talos painter. Remarks on the works of a late 5th century B.C. vase-painter. The subject of the present article is the works of Talos Painter. The specific painter, whose action is confined in the last decades of the fifth century B.C. and early fourth century B.C., is one of the main representatives of the "Rich Style". The conventional name "Talos Painter" was given to the vase painter by J.D. Beazley due to the depiction of the mythical bronze giant Talos on the main side of the volute crater that was found in the necropolis of Ruvo in Apulia.

In the first part of the article the stylistic characteristics are examined in order to clarify his artistic "identity". The analysis of those stylistic characteristics has facilitated the re-examination of older attributions of certain vases.

Following this the types of vases decorated by the Talos Painter were examined. From the study of the available material, it seems that he preferred large vases, especially craters and loutrophoroi and also amphora of Panathenaic type, nuptials lebes, hydries and pelikes. The representations decorating those vases have also been examined and analyzed.

Finally, the article concludes with the examination of his apprenticeship and his collaboration with other painters. This examination can lead to the suggestion that the Talos Painter could have been an apprentice to Meidias Painter and also that he co-existed for a certain period in the same workshop with the Modica Painter.

Εριφύλη Κανίνια, Χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού από τις αρχαίες ροδιακές νεκροπόλεις, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 15-16 (2014-2015), 101-119.

Gold wreaths with ivy leaves from the nekropoleis of the Rhodian State. The nekropoleis over the greater area of the Rhodian State yielded a considerable number of pure gold wreaths, unfortunately most of them in fragmentary condition. Among them, two gold wreaths with ivy leaves, preserved mostly intact, are of special interest: the wreath from Megisti (Kastellorizo), now housed in the National Archaeological Museum, Athens (cat. no. Χρ 1058) and one wreath found during rescue excavation in the eastern necropolis of Rhodes (Rhodes Museum, cat. no. M 1529).

The gold wreath from Kastellorizo, found in 1913 by three residents of the island on the plateau of Hagios Georgios tou Vounou, was handed over to the archaeologist Nikolaos Kyparissis and transferred to the National Museum in Athens as a gift to the motherland from a humble faraway corner of Greek soil. Regarding its date, a first, rather early evaluation is based on its typological similarities with the excavated wreaths from Sevasti (Thessaloniki Museum, cat. no. ΜΔ 2579) and Apollonia (Thessaloniki Museum, cat. no. ΑΠΟ 662), which date to the middle and the third quarter of the 4th cent. B.C. respectively. However, certain construction innovations, already adopted in the Kastellorizo wreath (gold ribbon-shaped stalks, small tubes soldered on the circular stem for the stalks to fit into, the delicate flower sprays instead of steady corymbs etc.), are also encountered in the ivy wreath of Rhodes Museum M 1529 with gold ribbon-shaped leaf-bearing strip; since the latter was found in a stone casket *(osteotheke)*, its earliest date is estimated at shortly before the middle of the 3rd cent. B.C. It would, therefore, be appropriate to

lower the date of the Kastellorizo wreath to the final years of the 4th or rather the early 3rd cent B.C. The wreath from Kastellorizo exudes the simplicity of a classical construction (we might characterize it as a work of art) and at the same time, it is enveloped in an aura of a more delicate movement, a subtle playfulness, a concept of wealth, which precisely characterizes a hellenistic creation.

It is doubtful whether the rather unskilled work connecting the two parts of the circular stem of the Kastellorizo wreath with twisted wire is original; the two parts may have originally been joined by a flexible ornamental element (Heraklean knot or double twined wire) or the circular stem may have been constructed as a single piece and the wire coil at the front of the wreath which keeps the two parts of the stem together may be an ancient repair. A close inspection of the stemless and somehow damaged heart-shaped leaflet which ornaments the top of the Kastellorizo wreath (now stuck on site with resin) showed that it did not originally belonged to this wreath and most probably it was used (obviously "recycled" from another wreath) to disguise the ancient repair.

On the other hand, the ivy wreath of Rhodes Museum M 1529, seems to be a fine specimen of a massive production, during which the constituent parts of a wreath were made separately and, eventually, assembled according to the wishes of the clientele; this practice may be thought as typical of the vigorous commercial activity in the Hellenistic Rhodian State. Thus, the two ivy wreaths represent two different stages of constructional conception within the chronological framework between the final years of the 4th and the middle of the 3rd cent. B.C.

The two ivy wreaths from the nekropoleis of the ancient Rhodian State (together with a third one, still unpublished, found recently during rescue excavation in the Rhodian nekropolis) constitute a relatively large proportion of the totally ten known pure gold wreaths with ivy leaves; the rarity of ivy wreaths is probably mainly due to the fact that it takes more gold sheets to fabricate heart-shaped ivy leaves than lanceolate myrtle ones. Also, the cost of ivy leaves would have been higher by the additional material and work required to reinforce the support of the sizeable heart-shaped leaves. However, it seems that the wealthy middle class Rhodian society of the Hellenistic time, largely familiar with the cult of Dionysos – obviously under the influence of the active *koinon of Dionysiastai*– could possibly afford the purchase of an ivy wreath. The rather large proportion of ivy leaf wreaths found in the nekropoleis of the ancient Rhodian State could also be associated with the chthonic aspect of the cult of Dionysos, which appears to have been widespread in Rhodes as demonstrated by a series of finds and, most importantly, the relief representations of the Dionysiac procession on the grave complexes at Korakonero (Bilde 1999, 227 ff.).

† **Γιώργος Δεσπίνης**, Πλακούντες ιδιόσχημοι, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 15-16 (2014-2015), 121-130.

In der vorliegenden Untersuchung wird das Deutungsproblem behandelt, das die Darstellungen auf einer Gruppe von Weihreliefsaufwerfen, die aus Attika stamen und sehr wahrscheinlich alle ins 4. Jahrhundert v. Chr. zu datieren sind. Auf diesen Reliefs sind ein, zwei oder dreigleichartige Motive nebeneinander dargestellt, die aus zwei sich X-förmigkreuzenden, schwacheingetieften Elementen bestehen. Auf den abgerundeten Enden erkennt man in Relief dargestellte oder eingeritzte Mondsicheln und auf dem Kreuzungspunkt einen plastischen Knopf.

S.A. Koumanoudis erwog in seiner 1862 erschienenen Publikation eines dieser Reliefs, das eine Weihinschrift für Demeter und Kore besitzt, dass hier eine Art von Backwerk dargestellt sein könnte, ein Vorschlag, dem die jüngere Forschung mit Zurückhaltung gegenüber tritt. Verf. stimmt Koumanoudis dagegen zu und erkennt in den Reliefdarstellungen ein Backwerk, das in der antiken Literaturals *κρηπίδες* bezeichnet wird. Bei Polydeukes und Hesychios ist überliefert, dass diese *κρηπίδες* eine den Schuhsohlenähnliche Form besaßen, von denen sich auch der Name herleitet. Die Kuchen bestanden aus Mehl und Honig und waren *ἔγχυτοι*, was bedeutet, dass der Teig in Formen gegossen wurde. Nach dem sie aus der Form genommen worden waren, wurden sie vor dem Ausbacken über Kreuz angeordnet und an den Enden mit den Mondsicheln so wie auf dem Kreuzungspunkt mit einem Knopf versehen. Wie Polydeukes berichtet, wurde das Backwerk in Stücke gebrochen und zusammen mit Geflügelbrühe verzehrt. Auf das Gebäck wurde auch auf Holzkohlen feuergegrilltes Geflügel gelegt, das alserstes verspeist wurde. Für die eigenartige Kombination von süßem Backwerk mit Geflügel brühe verweist Verf. auf ein modern griechische Süßigkeit, zu deren Zutaten neben Mehl, Zucker und Milch auch gekochtes Hühnerb fleisch gehört.

Eleni K. Tziligkaki, A quarry-mark from ancient Thera, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 15-16 (2014-2015), 131-148.

Ένα λιθουργικό σήμα από την αρχαία Θήρα. Οι επαφές μεταξύ Κρήτης και Θήρας κατά την ανατολίζουσα και αρχαϊκή περίοδο, επιβεβαιωμένες από τον Ηρόδοτο, την κεραμική και τη γλυπτική, ενισχύονται επιπλέον από δύο «λιθουργικά σήματα» σε λατομεία των δύο νησιών. Ένα λατομικό σήμα στον τύπο του Παραθύρου ή της Πύλης είχε χαραχθεί σε λατομείο του 7ου αι. π.Χ. στο όρος Προφήτης Ηλίας στη Θήρα. Ο αρχαϊκός χαρακτήρας της θέσης σε συνδυασμό με την παντελή απουσία του τύπου του Παραθύρου στο σύνολο των λιθουργικών σημάτων του ΥΜ Ι οικισμού του Ακρωτηρίου, αποκλείουν την πιθανότητα μινωικής χρονολόγησης. Υπ' αυτήν την έννοια, στην παρούσα εργασία υποστηρίζεται ο αρχαϊκός χαρακτήρας στο τμήμα του λατομείου «Στα Σκαριά» Παλαικάστρου Κρήτης, στο οποίο είναι χαραγμένο ένα λατομικό σήμα επίσης στον τύπο του Παραθύρου. Δεν είναι πρωτοφανής άλλωστε η επιβίωση συμβόλων της Εποχής του Χαλκού στην αρχαϊκή περίοδο. Αυτά τα λατομικά σήματα θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως ενδείξεις μιας κομπανίας χτιστών, οι οποίοι μετακινούνταν από μέρος σε μέρος κατά παραγγελία. Παράλληλα προσφέρονται από την Αθήνα του 4ου αι. π.Χ. αλλά και από τα «μπουλούκια» των παραδοσιακών χτιστών στην ηπειρωτική Ελλάδα από τον 18ο αιώνα έως τα μέσα της δεκαετίας του '60. Μια πιθανή θαλάσσια διαδρομή μεταξύ της Θήρας του 7ου αι. π.Χ. και των ανατολικών ακτών της Κρήτης απηχείται στον Ηρόδοτο (4.151-152). Αρχαϊκά μαρμάρινα γλυπτά από τη Θήρα με επιρροές από την ανατολίζουσα γλυπτική της Κρήτης, θηραϊκή κεραμική στην Κρήτη σε θέσεις εγγύς κοιτασμάτων λευκού μαρμάρου, και οι εμπορικές επαφές της Θήρας με την Αξό, η επικράτεια της οποίας εμφανίζει μαρμαροφορία, συμπληρώνουν την εικόνα της κινητικότητας Κρητών γλυπτών και αρχιτεκτόνων κατά τον 7ο και 6ο αι. π.Χ.

HAND MILLS FROM THE VICINITY OF THE ATHENIAN ACROPOLIS. FINDS FROM ATHENS METROPOLITAN RAILWAY EXCAVATIONS*

INTRODUCTION

The archaeological excavation conducted in the years 1993-1996 by the 1st Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Athens,[1] in the area of the south slope of the Athenian Acropolis (**fig. 1**), took place before the construction of the Athenian Metropolitan Railway (METRO) Station "Acropolis", in the public plot of Makrygiannis and the surrounding streets.[2] The site is known for the recently inaugurated New Acropolis Museum and the old military hospital, known as *Weiler* building, where the Centre of Acropolis' Studies resides.[3] In the same area there was, also, the old building of the gendarmerie, which was demolished before the start of the excavation. The archaeological investigation of the area (**fig. 2**) has brought to light

* The presented material was studied with the permission of the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities of the Greek Ministry of Culture after the relevant recommendation of the A΄ Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Acropolis. I am grateful to the Director of the Excavation and former Director of the Acropolis Ephorate, Dr. Petros Kalligas, who trusted me the study of that material and encouraged my study. I would like also to thank the supervisors of the archaeological team, the archaeologists Mrs. Stamatia Eleftheratou and Mrs. Melpo Pologiorghi, and all my colleagues, the archaeologists who took part in that excavation, for their kind collaboration and their help all these years. I especially thank Mrs. Ioanna Papaloi, responsible for the depot of METRO and New Acropolis Museum excavations, for her constant support and her help to date pottery contexts and to reach the material studied, Mr. Christos Kontochristos, for his precious information about the findings from the wells and Mr. Makis Mavroeidopoulos for the information given about the prehistoric finds of the excavation. Many thanks are, also, owed to Mr. Nikos Antoniadis, the photographer of the excavation, for taking photos from all that material, and Zaharias Hrissimos, his assistant, who had carried out all the heavy manual work for me and enabled considerably my work. Finally, I am also indebted to Mr. Achilleas Chatziconstantinou for having revised my English text.

[1] Preliminary reports on these excavations: Kalligas 1995; Kalligas 2000; *ΑΔ* 47 (1992), vol. B1 (Χρονικά), 21-23; *ΑΔ* 48 (1993), vol. B1 (Χρονικά), 31-35; *ΑΔ* 49 (1994), vol. B1 (Χρονικά), 27-36; Eleftheratou 2000, 99; Eleftheratou 2008. The excavation for the foundation of the New Acropolis Museum, which took place in the same plot and brought to light important material, relevant to the artifacts studied here, is not presented in this paper.

[2] The area, where the excavation took place is generally called Makrygiannis' area nowadays, because according to the written sources, General Makrygiannis was the owner of a huge district to the southeast of the Athenian Acropolis, towards the first years of the 18th cent. B.C., that is a few years after the outbreak of the war of independence in 1821: Kalligas 1998, 39, note 75.

[3] Kalligas 1998, 40, notes 84-85.

important evidence of the life in the prehistoric period (mainly middle and late-Helladic onwards), whereas the scrappy remains dated in the Protogeometric, Geometric, Archaic and possibly the Classical period provide significant information for the residential and the sepulchral use of the site. From the 4th century B.C. onwards an important Athenian quarter, probably part of the ancient deme of Kollytos,[4] flourished there, around the junction of three main roads,[5] inside the confines of the *polis* circumvallated by the Themistoclean Wall. The complicated and rather slight architectural remains discovered during the rescue excavation mostly belong to the urban structures of the late Classical period: humble private houses[6] and workshops[7] identified underneath the better preserved Roman residential remains. In the Roman period, luxurious villas were built on the top of the simple dwellings, decorated with mosaics and precious pieces of art.[8] In the medieval period, when the city had fallen into decline, a cemetery, as well as related ossuaries occupied part of the settlement. However, in the 18th century, the whole area was deserted, dedicated to agriculture, as is recorded by the European travellers of that age. Indeed, some scattered agricultural remnants («αλώνια»)[9] from that period have been identified in the excavation site. Additionally, lime-pits[10] also of the same period have been identified, which provide evidence about the re-use of the ancient members and the decorative sculpture for the preparation of building materials by the inhabitants of the area during the Turkish occupation and the first years after the liberation.

MILLING EQUIPMENT FROM MAKRYGIANNIS' AREA

The artifacts studied, mainly household utensils, help to comprehend the living standard of the inhabitants and to enrich our knowledge of the simple devices of everyday use in antiquity, a topic often overlooked by scholars. Indeed, except for the few prehistoric[11] and Classical millstones[12] found in the Athenian Agora and the wells of the south slope of the Athenian Acropolis,[13] similar references from other Athenian

---

[4] For the location of the ancient deme of Kolyttos to the south of the Acropolis, southwest and far from the Agora and south of Areios Pagos: Traill 1975, 40, maps 1-3; Traill 1986, 126, map; Walbank 1994, 238. Some other scholars locate Kollytos to the north of the Agora: Thompson 1970, 66-67. For a full discussion about the location of Kollytos: Stroud 1990, 89, note 10; Eleftheratou 2004, 287, n. 6 (where earliest literature).

[5] On the Roads excavated in Makrygiannis' plot during the excavations for the METRO and the New Acropolis' Museum: Eleftheratou 2004, 287-288, notes 7-12; Eleftheratou 2006, 12-13.

[6] The classical and hellenistic houses found during the METRO excavation were destroyed by the roman buildings of the area. The best-preserved examples had been excavated in the adjacent part of the plot, excavated for the construction of the New Acropolis Museum: Eleftheratou 2006, 14.

[7] A pottery kiln was found and marble chips thrown by a stone workshop, which was discovered later in the excavation for the foundation of the New Museum of Acropolis and which is dated from the 1st cent. B.C. until the 1st cent. A.D.: Eleftheratou 2008. More workshops have been also excavated there: Eleftheratou 2006, 28-29.

[8] Very interesting is the portrait of Plato discovered in a modern deposit: Trianti 2002.

[9] For the agricultural installations ("αλώνια") to the southeast of the Athenian Acropolis, in the first half of the 18th cent.: Kalligas1998, 40, note 83.

[10] For similar lime-kilns excavated in the Athenian Agora: Thompson and Wycherley 1971, 191.

[11] Anderson-Immerwahr 1971, nos. 228-230 (neolithic querns), 391 and 394-395 (early and middle Helladic querns).

[12] Thompson 1940, 28, 96, 104 and 143.

[13] Mountjoy 1981.

ancient demes is at best scanty. This study aims to expand this field with new information.

None of the implements studied was found *in situ*; they were gathered from deposits of various and sometimes questioned dates, whereas the implements not worthy of further usage were either built in walls or incorporated in their foundations and other excavated constructions. Others were even thrown away in waste-pits carved in the rock and the dried-up wells and cisterns, most of which were discovered after the completion of the excavation during the construction of the METRO tunnels by means of the Tunnel Boring Machines (TBM) (**figs**. **3-4**). The overwhelming majority of these artifacts date from the prehistoric to the Roman period and they belong mainly to two categories: the saddle-querns and hopper-rubbers; fragments of rotary querns are very scanty. The overlapping of certain types of hand mills from the Roman until the late-Roman period, that is of the hopper-rubbers and a few rotary querns, is of great academic interest, especially if one considers the fact that an organized workshop for grinding cereals was active during the Roman period (2nd-3rd cent. A.D.) in the area of the METRO excavation.[14] As a matter of fact, it had replaced, to some extent, the process of grinding, in each home individually. However, according to certain scholars, milling and baking probably bulked less in domestic life as early as in the 5th cent. B.C. and became an independent profession.[15] In fact, the Athenian bakers were renowned for the high quality of their bread, which was made by finely ground flour, probably prepared in the hopper-rubbers discussed in this paper. The great bulk of material studied here, testifies that such production took place mainly in-house by the housewives rather than elsewhere.

A huge number of fragmented mortars, used side by side with the querns, were also found in the excavation: as is well known, cereals (emmer and barley) must be pounded in mortars before grinding.[16] In this paper only the querns will be presented.

The artifacts studied were all made of various volcanic rocks, whose origin cannot be identified, because neither petrologic nor geochemical analysis has been undertaken as yet on relevant samples of querns and ancient quarries of volcanic rocks.

SADDLE-QUERNS

Saddle-querns were the simpliest devices for dehusking grain;[17] they were long oval slabs of stone, on which the grains broke open through the reversible movement of a grinder, usually a simple pebble, small enough to fit in one' s hand, or a similar slab with one flat side.

Almost all saddle-querns found in the Makrygiannis' area are simple elongated rubble stones with one convex and one concave surface, shaped by the pounding (type A). A variant of type A is type B, which comprises implements with a concave surface, which slopes in order that the grain may be collected more easily. Very elongated examples, carved in various rocks belong to type C, whereas the single saddle-quern with the herring-bone pattern on its upper surface may be dated later and ascribed to a

[14] Saraga 2008.
[15] Toutain 1979, 54.
[16] Braun 1991, 30.
[17] Poupaki 1998, 141-145 (where earlier literature).

different type, type D (**fig. 5** and **13**).

The only examples of saddle-querns datable to the prehistoric period are the fragments **1** (M 912) and **2** (M 913) (**fig. 6**), which were found in a Mycenaean pit, accurately dated in LH IIB/IIIA1 period[18] by the pottery found. Judging from their shape, which is common in the whole Mediterranean Basin since Early Bronze Age,[19] and the context of the pit, they can be securely dated in the Late Helladic II/III. From a prehistoric deposit also originates no. **16** (M 485).

Well-dated examples of the same type A are these found in Geometric layers (Nos. **4** –M 395, **5** –M 396 and **6** –M 397) and in a Geometric well (well no. 20)[20] (Nos. **7** –M 2116, **8** –M 2117, **9** –M 2118, **10** –M 2119; see **fig. 7**).

The provenance of the querns nos. **12** (M 1612), **13** (M 1613), **14** (M 1614), **15** (M 1615) (**fig. 8**), of type A, from an early Classical deposit may indicate a later date, that is in Archaic period.

The querns nos. **18** (M 1608), **19** (M 662), **20** (M 701), **23** (M 1310), **24** (M 1461), **25** (M 1459), **26** (M 2237) and **27** (M 2297), of type A, were found in deposits of various dates and should also be prehistoric or Geometric. Some of them were gathered from pits in the mother-rock, often identified as desecrated graves or waste pits:[21] nos. 19, 20 and **21** (M 143). The quern no. **22** (M 1835 –**fig. 9**) was the only grave-good from a grave of an infant.[22]

Among the querns of type A we can easily distinguish two main subgroups, 1 and 2, according to the thickness. Querns nos. 1, 2, 6, 10, 16, 17, 23, 24, 26, 28, 29 and 31, which are thicker, belong to the subgroup A1 and the nos. 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 27, 30, 32, 33 and 34, which are thinner belong to subgroup A2. Querns nos. **28** (M 1503) and **29** (M 1810) are the thinnest examples studied, probably due to their long period of use. No. 29 (**fig. 10**) is the single quern carved in tough local schist and could have been used as upper stone (grinder).

All the saddle-querns mentioned above were carved in the well-known grey volcanic rock with black and white flecks (geol. andesite or rhyolite). Two examples are carved in a rock of reddish colour: no. 20 and 25. The grey volcanic stone with black and white inclusions (used for carving most of the saddle-querns studied is familiar from other saddle-querns found near the Athenian Acropolis[23] and is thought to be imported from Aegina,[24] Methana,[25] or elsewhere around the Saronic Gulf[26] region, as early as

---

[18] For the finds of this pit, *see* Mauroeidopoulos 2000, 51-53.

[19] Karimali 2004, 71 (where earlier literature).

[20] Mougnai 2000, 62-63. From the same well probably originates the fragment no. 11 (M 1452).

[21] These pits were usually filled with Classical, Archaic, Geometric or even prehistoric findings, e.g. sherds of fine quality black-glazed pottery of late Archaic or early Classical date. We note that the most impressive vase welded by numerous sherds was a *γαμικός λέβητας*: Kalligas 1995, 6.

[22] A special allusion should be made for no. 22 (M 1835), which was found in a pit or cist-grave of an infant, probably of prehistoric or Geometric period. It is a rather rare case, but it is not absent from the burial customs and ritual contexts in neolithic cemeteries of the Central Europe: Hammon (in print).

[23] E.g. saddle-querns from the Athenian Agora: Anderson-Immerwahr 1971, nos. 228-230 (Neolithic querns), 391 and 394-395 (Early and Middle Helladic querns).

[24] Dietrich, Mercolli and Oberhänsli 1988, 21-39; Patton 1996, 143, 152 where earlier literature.

[25] Mee and Forbes 1997, 7-8.

[26] Williams-Thorpe and Thorpe 1993, 263-320; Karimali 2004, 71 (with earlier literature); Mexi 2009; Bassiakos, Kakavogianni and Mexi 2008.

Early Helladic period.[27]

Type B is represented by two saddle-querns of the same date, nos. **30** (M 1808 – **fig. 11**) and **31** (M 862), which are carved in different rocks and their grinding surface is concave and slopes, as noted above.

Another two querns, nos. **32** (M 1193) and **33** (M 799) (**fig. 12**), which are dated in the late Geometric or Archaic period, can be distinguished by their elongated shape and the diversity of the rocks used for carving. They can be allocated to a different type, C. Similar saddle-querns, which bear no striations on their grinding surface, have been found in Athens (7th cent. B.C.),[28] in Morgantina in Sicily (of Archaic period),[29] in ancient Halassarna in Kos (of Classical period)[30] and in the Argolid (dated from Archaic to Hellenistic period).[31]

The only saddle-quern which provides solid evidence of more elaborate and improved implements in the modest pre-classical dwellings of Athens is the quern no. **34** (M 860 and M 532 –**fig. 13**).[32] It consists of two fragments, found underneath two different stone blocks of the retaining wall of road 1. Its archaic date seems probable, judging from the context of the foundation trench of the wall, where both were found. The herringbone pattern on its working surface was adopted to improve grinding.

This particular type of millstone is adopted in the Geometric period and sometimes survives till the Hellenistic period.[33] The emergence of this type of well-shaped querns, which remained steady to facilitate grinding[34] towards the Geometric period, enabled hand pounding. As a matter of fact, that advanced type of saddle-quern guaranteed labour-saving.

Among the saddle-querns of the Makrygiannis' METRO excavations, some must have been used as upper stones. This hypothesis seems probable, because the grinders found are few and most of them were not effective in producing good quality flour.

GRINDERS AND RELATED IMPLEMENTS

Small, easily-gripped spherical implements were also found in the same excavation and are thought to have been used as grinders, as their shape is reminiscent of objects handled by slaves using saddle-querns on figurines.[35] The spherical tools of types A and B presented here could be used also for polishing or related labors. They are examined, however, together with the grinders used with the querns, because they all belong to a

---

[27] The late Early Helladic II shipwreck of Dokos islet, near Hydra island, that carried raw materials for carving tools (melian obsidian) and querns (aeginitan andesite) is an important discovery, which deserves further research: Agouridis 1993. For further information on the commercial value of the millstones in prehistoric times: Runnels 1985, 30-43.

[28] Amouretti 1986, pl. 21a.

[29] White 1963, 201, pl. 47. 3-4.

[30] Poupaki 2011, no. 29 (ΛΣ 3).

[31] Kardulias and Runnels 1995, 116-118, 430, εικ. 95.

[32] Poupaki 2000, 104-105.

[33] E.g. Déonna 1938, pl. XLVIII, 362-363.

[34] Such a shaping of saddle-querns cannot be excluded for some prehistoric examples: In the prehistoric settlement of Kolona on Aegina island, an unusual find was a large block of andesite; could have been transferred there in order to be carved in household utensils? (French 1992-93). For the carving process of a saddle-quern from Sweden in the Neolithic Age: Lidstrom Holmberg 2004, 213.

[35] Poupaki 1998, note 104.

major unique group of implements. Most are made of volcanic stones and schist and the following main types can be distinguished:

Type A is represented by very few tools, which is (rare) spherical and compressed with two shallow concavities on its broad surfaces. The shape is reminiscent of certain prehistoric examples from Lindos,[36] Poliochni,[37] Keos,[38] Halasarna[39] and Cyprus,[40] of various stones; this suggests that no. **36** (M 1279) and **37** (M 1817) are also prehistoric. A well dated example had been also found in the "Mycenaean pit" and belongs to type C (no. **38** –M 1911). However, the very small size of these items and their manufacture from readily abraded metamorphic rock suggests they would be polishers or rubbers rather than grinders.

Type B includes two Geometric grinders (nos. **39** –M 2115, **fig. 14**, **40** –M 2113) of spherical, slightly compressed shape both made of a soft porous limestone, material completely inappropriate for grinders. They could be used as flail or related beating-tools.

Type C is the commonest type. They are spherical and of varying date (Nos. **41-51**: M 405, M 2061, M 958, M 336, M 1974, M 1392, M 1761, M 1730, M 2298, M 1886, M 1074 –**fig. 15**). A well-dated example had been found in the "Mycenaean pit" (no. 38**-** M 1911). The earliest examples (nos. 42-44) were found in Geometric deposits (usually wells) and are carved in the common grey volcanic rock of neighbouring origin. Some of these examples are rather small for being used for pounding cereals; they would be appropriate for mixing purposes (nos. 47 and 49).

To type D belong two oval grinders, whose shape was probably conditioned by the type of stone (Nos. **52-53** –M 1804).

Type E grinders could also be identified as pestles, since their irregular conical shape enables not only the to-and-fro movement on a saddle-quern but also the up-and-down movement in a mortar (Nos. **54-55**: M 1717-M 412, **fig. 16**). Both these grinders must be Archaic or Classical.

All the grinders of the last three types are predominantly carved in the grey volcanic rock, also used for the saddle-querns, which is thought to have been quarried in Saronic Gulf region.

There are a few more round or rounded cubic implements, found in the excavation, carved in limestone (M 702, M 1493, M 1616, M 1813, M 2579), metamorphic stones, such as schist, serpentinite (M 488, M 426) and marble (M 1845, M 1124), and igneous rocks, such as peridotite (M 1694, M 1803, M 418, M 1529, M 1861, M 472, M 1073, M 636).They are not presented in this paper, because they probably had a different use, in leather-work. Cubic small implements would be useful for the pouring; namely, the leathers, which, before being sold, had to be smoothed by means of similar tools.[41] Such tools would have smoothed leather; before the 5th century

[36] Blinkenberg 1931, no. 14, pl. 32.

[37] Bernabo-Brea 1964, 610, pl. CIV. 1-5 (periodo azzuro).

[38] Cummer and Schofield 1984, 67, no. 351, pl. 44. 351.

[39] Poupaki 2011, no. 64, dr. 67, fig. 85.

[40] Chavane 1975, 23, pl. VI, 6; Dikaios 1953, 283, no. 666.

[41] In the traditional Greek tannage, they had used an iron blunt tool called "ntounaletta": Zarkia 1997, 29, fig. 32.

production of cereals, weaving and leather-work was domestic, as confirmed by this material. It must be noted that in the early Greek period (probably between the 8th and the 6th cent. B.C.), labours such as grinding of cereals, weaving embroideries and leather work were domestic crafts.[42] In the case of Makrygiannis' area, the existence of tools associated with leather work could mean that early Classical-era leather craft was practiced in-house. Such tools would have smoothed leather; before the 5th century production of cereals, weaving and leather-work was domestic, as confirmed by this material. From the Classical period onwards some of these crafts were specialised and practised by craftsmen in their workshops.[43] Makrygiannis' area might not be the appropriate town's quarter for the establishment of organised tanneries, an activity more suitable the outskirts in view of the malodorous taming process; but if the remains of a workshop during the tanning process, would be extremely disturbing for the inhabitants.[44] However, if the remnants of a workshop excavated in the same area belong to a tannery,[45] then we may assume that these tools are part of its gear.

A bigger oval grinder with one flat surface (no. **105** –M 694 –**fig. 17**) could have been used for salt or olive grinding.[46]

HOPPER-RUBBERS

Hopper-rubbers,[47] also known in literature as Olynthian mills, are rectangular-shaped friction grain mills the movable part of which was the upper millstone (*ὄνος ἀλετῶν*) while the lower was fixed (*μύλη* or *τράπεζα*). The upper stone was hollowed out as a hopper in order to receive and funnel the cereals on the grinding surface of the lower mill through the slot which was carved on the bottom of the hopper. Grinding is conducted by the to-and-fro movement of a rectangular shaped grinder on the rectangular quern, by means of a long lever (*κώπη*), which was fixed on special slots at each end of the upper millstone and held firmly in place by iron rods; finally, at one end of the upper millstone the lever was fitted over a pivot.

As with the saddle-querns, no Olynthian mill was discovered *in situ*; all of them were gathered either from wells, the masonry of walls or elsewhere in the excavated structures (in the layers or the drains of the roads, in the workshops etc.). The largest fragments were built into the masonry of the workshops excavated at the west side of Road I (**Nos. 56** –M 708, **57** –M 778, **58** –M 1055 and **59** –M 2575, which are *onoi*, and **83** –M 656, **84** –M 720, which were *mylai* –**fig. 18a-b**). The contexts of 56-59 and 83-84 together suggest a late Classical or early Hellenistic date for these Olynthian hoppers, which are all of the same periods. These querns are all carved in the same dark grey vesicular stone of unknown origin. All preserved grinding surfaces bear diagonal parallel striations, which could indicate a herringbone pattern (no. 83), crudely incised by means

[42] Toutain 1979, 18.

[43] For example, there are references about specialized craftsmen, who only cut the leather or for shoemakers in the adjacent demes. We mention that a shoemaker's workshop excavated in the Ancient Agora has been identified as the workshop of Simon, which Socrates used to visit: Thompson 1960; Toutain 1979, 53, note 2; Chatzidimitriou 1997, 37; Chatzidimitriou 2005, 96.

[44] Zarkia 1997, 7.

[45] A building excavated to the east of the Road III had been identified as tannery: Eleftheratou 2006, 29.

[46] Cf. Poupaki 2011, no. 76 and 77, notes 336-337.

[47] Poupaki 1998, 147-151 (where earlier literature).

of a point. Their hopper is rectangular. The strong similarities between 57, 59 and 83 create the impression that they were all carved in the same workshop.

The *onoi* of the hopper-rubbers nos. **60** (M 1748), **61** (M 1382), **62** (M 869), **63** (M 295), and the myle no. **85** (M 846), may also be dated in the Classical and Hellenistic periods, judging from the dating of the related deposits: the first two (nos. 60-61) were found in Hellenistic deposits while the rest were used in Road I (nos. 62-63 –**fig. 19**, and 85). The affiliations observed between these querns and nos. **86** (M 173), from a late Roman deposit, and nos. **87** (M 1670), **88** (M 1662) and **89** (M 1665), from wells dated from the Geometric/Archaic to the Roman period, help us to classify them in the same group. Their shared features are: dark grey vesicular stone, diagonal striations on the grinding surfaces and rectangular shape of the hopper. Chronologically, this group may be placed approximately in the Classical to Hellenistic period.

The pattern of diagonal striations detected on these mills, which can form the herringbone pattern is very common on the Greek Mainland (Olynthus,[48] Pagasai and Demetrias,[49] Delos,[50] Thera[51]), Asia Minor (Priene,[52] Hellenistic shipwreck of Serçe-Liman[53]), North Africa (shipwreck of Mahdia[54]) and the Middle East.[55]

To the same period we could also date the *onos* no. **81** (M 1710), which was found in well no. 24, as no. 87, and is a rare example carved in the well-known grey volcanic stone, which was used for the saddle-querns.

From a late Classical/Hellenistic deposit originates also the *myle* no. **90** (M 1634 – **fig. 20**), which represents a different type: it is carved in the fine-grained grey volcanic rock also used for the saddle-quern no. 35 (M 860 and M 532) and the striations on its grinding surface are separated in zones of herringbone pattern and parallel straight lines. The same type is also attested in hopper-rubbers from Priene,[56] which belong to the "primitive" type of hopper-rubber with hand grips, as well as from Delos[57] and other sites in the Middle East.[58]

Important evidence for the distribution of certain types, which appear in more distant areas (e.g. Olynthus,[59] Demetrias and Pagasai[60]), as well as in neighboring ones (Corinth, Isthmia[61]), is offered by fragments of querns with oval or circular hopper. These are no. **64** (M 711), from the central drain of the ancient Road I, nos. **65** (M 1842), **66** (M 1847) and **67** (M 348) (**fig. 21**), from the late Roman well no.1 and no. **68** (M 609), from the central drain of the ancient Road II, all therefore from Roman contexts. The use of the Olynthian mills is believed to have arrived as late as in the

[48] Robinson and Graham 1946, pl. 79, 5.
[49] Stahlin, Meyer and Heidner 1934, 130-131, pl. XXI b-c.
[50] Déonna 1938, 125 (B 5709), pls. 366, 367, 374.
[51] Von Gaertringen and Wilski 1904, figs. 193, 195.
[52] Wiegand and Schader 1904, fig. 525.
[53] Pulak and Townsend 1987, 41, fig. 11.
[54] Baatz 1996, 99, fig. 6.
[55] Frankel 2003, note 77.
[56] Wiegand and Schader 1904, 376, fig. 474 and 394, fig. 525.
[57] Déonna 1938, 127, fig. 155.5.
[58] Frankel 2003, 13, note 78.
[59] Robinson and Graham 1938, 333-334, pl. 81.5-6; Robinson and Graham 1946, figs. 76, 187, pl. 80.5-6.
[60] Stählin, Meyer and Heidner 1934, fig. 26.
[61] Runnels 1981, 296.

Roman period, as it is proven by the findings from the Athenian Agora.[62] On the contrary, their aforementioned counterparts from other sites date in the Classical and Hellenistic period. Consequently, a date from the Hellenistic to Roman period can be adopted for these mills.

A similar late use can be proposed for the hopper-rubbers nos. **69** (M 1941), **70** (M 2236), **91** (M 1668), **92** (M 1885), **93** (M 1837) and **94** (M 1669) from late Roman/early Byzantine wells and cisterns, nos. **71** (M 38) and **72** (M 948) from the substructure of a late Roman pavement of the villa excavated in the central area of the plot, and no. **73** (M 707) from ancient road I.

Regarding the stones preferred for the carving of these hopper-rubbers examined, the earliest examples are made of the same vesicular, dark grey nearly-black volcanic rock. However, there are still some hopper mills, nos. **74** (M 2580) and 81 (1710) (**fig. 22**) carved in the grey volcanic rock with black and white inclusions (probably andesite), similar to the stone used for the saddle-querns. Other hand mills made of thin-grained volcanic rock can be dated from the Classical/Hellenistic (no. 90) to Roman/early Byzantine (nos. 65-67, **75** –M 69). Their material resembles that of the saddle-quern no. 35. The hopper-rubber no. 69 with the horizontal striations on its grinding surface is carved in a totally different stone, which is more vesicular and almost black. The strong similarity of that quern with three examples from Halasarna allows the hypothesis that it comes from their workshop, recently located in neighboring Nisyrus.[63]

In brief, the hopper-rubbers studied can be classified in the following main types:

Type A: querns of dark grey vesicular lava without or with diagonal striations, which may form a herringbone pattern on their grinding surfaces, roughly carved by means of the point, and rectangular hopper: nos. 56-61, 63, 83-89. These mills are dated from the Classical to the Hellenistic period.

Type B: querns of light grey fine-grained volcanic rock with diagonal striations in various combinations of patterns, carve in a rude manner, as these of type A, and oval or circular hopper: nos. 64-68. They are dated from the Hellenistic to Roman period.

Type C: hopper mills of the same rock as the saddle-querns (andesite/rhyolite), with or without striations: nos 74, 81.

Type D: hopper-rubbers in a dark grey vesicular, very porous, stone, with straight parallel striations and rectangular hopper: nos. 69 (**fig. 25**) and **82** (M 317). The same pattern is also attested on examples from Olynthus (Late Classical),[64] Halasarna (Classical/Hellenistic)[65] and Delos (Late Classical/Hellenistic).[66]

Some of these mills lack striations on their grinding surfaces (nos. **76** –M 1439, **78** –M 1746, 85, 86, 87, 88, 89, 92). The majority, though, preserves a great variety of striation patterns, which also feature the most interesting Olynthian mills published. No pattern predominates in any given type. The patterns attested are: simple straight parallel striations (nos. 69 and 97), simple diagonal striations (nos. 57, 59, 60, 63, 72, 73, **77** –M 1460, 81, 93, 94, **96** –M 489, **97** –M 1805), herringbone (65, 66, 67, 68, 71, 75, 83,

[62] Runnels 1981, pl. 25.
[63] Poupaki 2011, nos 31-35; Katerinopoulos, Mavrogonatos and Poupaki (forthcoming).
[64] Robinson and Graham 1946, pl. 79. 7; Mylonas 1929, 76, fig. 43.
[65] Poupaki 2011, nos. 30 (ΛΣ 1), 32 (ΛΣ 25), 33 (ΛΣ 26), 35 (ΛΣ 42).
[66] Déonna 1938, 125 (B 107), pl. 366; Marcadé 1953, 593 (B 7433), fig. 83f.

84, 91), herringbone with double central line[67] (no. **95** –M 2281, **fig. 23**), zones of herringbone pattern and parallel straight lines (no. 90 –**fig. 20**).

Finally, it should be mentioned that some mills bear monograms (nos. 65-66, 68), which obviously refer to their owners:[68] On the one side of the mill no. 65 there is an inscribed H,[69] while on the grinding surface of the mills nos. 66 and 68 there are straight incised lines, which interrupt the herringbone pattern and can be identified as part indicative traces.

Generally speaking, the hopper-rubbers from the excavation in this southeast quarter of ancient Athens make up a large assemblage consistent with the notion that every household could afford a simple device for making flour, used by the housewives to knead bread. It may also be possible that the Olynthian mills, which were the most durable grinding implements, probably in that Athenian quarter, must have displaced the use of the rotary mills, which are very rare.

No comments can be made on the origin of the materials used, since there are many regions in the south Aegean,[70] which could provide the vesicular black stone attested on the most examples of hopper rubbers. According to Strabo, Nisyrus was famous for the commerce of millstones in antiquity (Strabo, *Geogr*. X 488, 489), whereas Kos provided also the proper material for similar uses, which was used for the manufacture of mills on the island.[71] Pantelleria in south Italy has also been considered as the origin for certain Olynthian mills from Greece.[72]

ROTARY QUERNS

Rotary querns are round-shaped querns used for the grinding of cereals through the circular movement of a round shaped grinder above a similar quern. The grinder is pierced in the middle in order to enable the spindle to pass through the stone and allow the upper stone to move smoothly. The hopper is curved around the hole of the upper stone. Through it, it is common that the spindle perforates the cereals are funneled to the space between the two elements and then ground. The lower millstone and is fixed on a board (i.e a table) beneath the querns, a structure which permits the steady rotation of the upper millstone. The spindle is held tight by a wooden frame fixed on the upper stone, whilst a wooden or metallic handle is fixed on its circumference, through the movement of which the circular movement of the quern is achieved.

Rotary querns form the smallest group of the artifacts studied: nos. **100** –M 632, **101** –M 1653, **102** –M 393, **103** –M 450, **104** –M 322 (**fig. 24**: nos. 100, 101 and 103). Their characteristics such as dimensions, material and key features allow us to classify them in a single type: they are thick enough to be hollowed into a deep hopper; their

[67] For a similar herringbone pattern with five central striations: Déonna 1938, pl. XLVIII, 366.

[68] For similar inscribed letters on mills from Delos, which remain unexplained: Brunet 1997, 35-36.

[69] Some Roman examples of rotary querns bear inscriptions mentioning the military camp, where they were in use: Jodry 2010; Jodry 2011.

[70] Runnels 1981.

[71] For a general discussion on the millstone quarry located in Argos of Nisyrus: Katerinopoulos, Mavrogonatos and Poupaki (forthcoming). The rhyolite quarries of Kefalos peninsula of Kos (Peleketa and Kastelli) provided all necessary material for certain Olynthian, but mostly for rotary hand mills: Poupaki 2011; Katerinopoulos, Mavrogonatos and Poupaki (forthcoming).

[72] Williams-Thorpe and Thorpe 1991 (hopper mills from the El Sec shipwreck).

stone is of low quality and is probably imported; there is the special socket in the hopper for the insertion of the wooden frame, which helped the central axis to remain steady, whereas another socket on its circumference was meant for the insertion of the wooden handle. They can be securely dated by the stratigraphy of the excavation: they were found in late Roman to medieval deposits, as well as by their strong similarity to other well-dated, published counterparts; e.g. the earliest examples of rotary querns from Halassarna, dated in the early 1st cent. A.D., are carved in a native volcanic rock,[73] and the millstones from the Mahdia shipwreck[74] and Delos,[75] which are earlier than the Koan examples.

The stone used for the Athenian examples does not resemble that used for hopper-rubbers or saddle-querns.

CONCLUSION

Hand mills from the Makrygiannis area offer significant information about the past, even though the distribution of the artefacts cannot determine where the related activities were practised, since the implements studied were not found *in situ*. Further research should also be carried out on the origin of their lithic material, in order to map out the trade of raw material in antiquity, as a contribution to our knowledge of the economy and social organization of the prehistoric and Classical to Hellenistic age. For this purpose, the chemical profile of the millstones has to be examined and then a comparison to that of Italian and Greek volcanic stones made. Taking as a paradigm research on related material found elsewhere, through petrologic and chemical analysis, we should definitely apply the same procedures to the material from Athens.

[73] Poupaki 2011, nos. 38-39.
[74] Baatz 1996, 98.
[75] Déonna 1938, pl. 386.

CATALOGUE[76]

1. Fragment of saddle-quern (M 912)
From the LHIIB/IIIA1 context of a waste pit ("Mycenaean pit")
Th. 0.073 m., l. 0.19 m., w. 0.18 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Late Helladic.

2. Fragment of saddle-quern (M 913)
From the "Mycenaean pit" (cf. no.1).
Th. 0.07 m., l. 0.14 m., w. 0.07 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Late Helladic.

3. Fragment of saddle-quern (M 676)
Th. 0.063 m., l. 0.063 m., w. 0.18 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Late Helladic.

4. Fragment of saddle-quern (M 395)
Found in the foundation trench of the retaining wall (analemma) of the ancient road I in a Geometric/early Classical deposit.
Th. 0.05/6 m., l. 0.113 m., w. 0.15 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Geometric.

5. Fragment of saddle-quern (M 396)
Found in a Mycenaean/Geometric deposit, which filled the trench carved in the natural rock between a rectangular and an oval pit, probably for some industrial purpose (unidentified yet).
Th. 0.045 m., l. 0.083 m., w. 0.135 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Mycenaean to Geometric.

---

[76] All material is currently stored in the New Acropolis Museum. The exact origin of each piece and its context, for lack of a final publication, is cited from the excavators' notebooks. The information cited is given by the excavators in their excavation journals. In some cases the exact date of the context is not given and so is omitted from the catalogue. Abbreviations used: dim.=dimensions, diam.=diameter, h.=height, th.=thickness, l.=length, m.=meter, max.=maximum, min.=minimum.

6. Fragment of saddle-quern (M 397)
Found in a Mycenaean/Geometric deposit, which filled the trench carved in the natural rock between a rectangular and an oval pit, probably for some industrial purpose (unidentified yet).
Th. 0.07 m., l. 0.085 m., w. 0.075 m.
Dark grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Part of its base is preserved, which is flattened, so as to remain steady.
Mycenaean to Geometric.

7. Fragment of saddle-quern (M 2116)
From the Geometric well no. 20, detected in the vicinity of the kiln for preparation of red colour.
Th. 0.052-0.06 m., l. 0.17 m., w. 0.11-0.18 m.
Grey-reddish volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is concave and worn by the sheaving action of the grinder.
Geometric.

8. Fragment of saddle-quern (M 2117)
From the Geometric well no. 20.
Th. 0.10 m., l. 0.165 m., w. 0.14 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Geometric.

9. Fragment of saddle-quern (M 2118)
From the Geometric well no. 20.
Th. 0.06 m., l. 0.135 m., w. 0.12 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is worn by the sheaving action of the grinder.
Geometric.

10. Fragment of saddle-quern (M 2119)
From the Geometric well no. 20.
Th. 0.07 m., l. 0.135 m., w. 0.10 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is slightly concave and worn by the sheaving action of the grinder.
Geometric.

11. Fragment of saddle-quern (M 1452)
Unknown origin
Th. 0.05 m., l. 0.14 m., w. 0.133 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Geometric.

12. Fragment of saddle-quern (M 1612)
From an Archaic/early Classical deposit in the east part of Makrygiannis' plot.
Th. 0.05 m., l. 0.115 m., w. 0.055 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn. Traces of lime are preserved.
Archaic.

13. Fragment of saddle-quern (M 1613)
From an Archaic/early Classical deposit in the east part of Makrygiannis' plot.
Th. 0.04 m., l. 0.07 m., w. 0.13 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern.
Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Archaic.

14. Fragment of saddle-quern (M 1614)
From an Archaic/early Classical deposit in the east part of Makrygiannis' plot.
Th. 0.06 m., l. 0.145 m., w. 0.14 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is concave by the sheaving action of the grinder.
Archaic.

15. Fragment of saddle-quern (M 1615)
From an Archaic/early Classical deposit in the east part of Makrygiannis' plot.
Th. 0.03-0.06 m., l. 0.15 m., w. 0.175 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn. Traces of lime are preserved.
Archaic.

16. Fragment of saddle-quern (M 485)
From prehistoric deposit, dated from Middle Helladic to Mycenaean period, in the east part of the plot.
Th. 0.085 m., l. 0.19 m., w. 0.185 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are

preserved. The grinding surface is not worn.
Prehistoric.

17. Fragment of saddle-quern (M 291)
From a Geometric (?) deposit in the east part of the plot (coarse ware was also attested in the context).
Th. 0.113 m., l. 0.16 m., w. 0.205 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Prehistoric to Geometric.

18. Fragment of saddle-quern (M 1608)
From a raked deposit in the east part of the plot (it Classical, medieval and modern pottery).
Th. 0.03 m., l. 0.10 m., w. 0.085 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is not worn.
Prehistoric to Archaic.

19. Fragment of saddle-quern (M 662)
From a pit excavated beneath the wall Tx 55, filled with Mycenaean, Geometric and Archaic pottery, in the circular late Roman space.[77]
Th. 0.07 m., l. 0.125 m., w. 0.11 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved.
Prehistoric to Archaic.

20. Fragment of saddle-quern (M 701)
From a pit excavated beneath the wall Tx 55, filled with Geometric and Archaic pottery, in the circular late Roman space.
Th. 0.05 m., l. 0.06 m., w. 0.13 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. Flat grinding surface. It may belong to a single quern with no. 19.
Geometric to Archaic.

[77] The building has been identified as the yard of a late roman villa (Kalligas 1995, 10; Kalligas 2000, 37-38) and in its masonry broken architectural members from the nearby monuments have been used, e.g. part of the Doric entablature of the Eumenes' portico: Kassotaki 2000a. Later the rest of that building was excavated and named as Builging Z: Eleftheratou 2006 *o.c.* (note 5), σελ. 13.

21. Fragment of saddle-quern (M 1431)
From a pit in the eastern part of the plot.
Th. 0.06 m., l. 0.085 m., w. 0.16 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Fragment of the quern. Parts of both the grinding and the convex surfaces are preserved. The grinding surface is slightly concave by the sheaving action of the grinder.
Prehistoric to Geometric.

22. Fragment of saddle-quern (M 1835)
From the pit or cist-grave of an infant (no. 113) in the eastern part of the plot, where prehistoric and Geometric graves have been excavated.
Th. 0.065 m., l. 0.25 m., w. 0.24 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Almost the whole quern is preserved. Flat grinding surface. Natural depressions and an irregularity may be observed on the carved rock, due to its geological identity.
Prehistoric to Geometric.

23. Fragment of saddle-quern (M 1310)
It was found between amphoras that lied above the covering of the central drain of the ancient road I, in order to relieve it of the extra weights. The relative context is dated to the Hellenistic/Roman period.[78]
Th. 0.075 m., l. 0.14 m., w. 0.155 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of a quern. Flat grinding surface not worn.
Prehistoric to Classical.

24. Fragment of saddle-quern (M 1461)
From the filling of the well no. 27, which is dated since Mycenaean to Classical period and was situated close to the carved trench, that linked a rectangular to a circular pit.
Th. 0.10 m., l. 0.145 m., w. 0.155 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Extremity fragment of a quern. Flat grinding surface. Scattered point marks on its convex surface.
Prehistoric to Geometric.

25. Fragment of saddle-quern (M 1459)
From the late Roman destruction layer in the eastern part of the plot.
Th. 0.06 m., l. 0.215 m., w. 0.155 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Almost the whole quern is preserved. Slightly concave grinding surface by the sheaving action of the grinder. It preserves traces of lime.
Prehistoric to Geometric.

[78] Kassotaki 2000b; Eleftheratou 2000, 99, n. 5.

26. Fragment of saddle-quern (M 2237)
From the Roman/early Byzantine well no. 15, situated on the west side of ancient road I, near to the excavated workshops.
Th. 0.103 m., l. 0.155 m., w. 0.145 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of a quern. Flat grinding surface not worn.
Prehistoric to Archaic.

27. Fragment of saddle-quern (M 2297)
From the substructure of the late Roman wall no. 24 and an adjacent floor.
Th. 0.055 m., l. 0.12 m., w. 0.135 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Flat grinding surface not worn.
It preserves traces of lime.
Prehistoric to Archaic.

28. Fragment of saddle-quern (M 1503)
From a Geometric/Classical deposit.
Th. 0.031 m., l. 0.092 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Mid fragment of the quern. Flat grinding surface very worn. It preserves traces of lime.
Prehistoric to Archaic.

29. Fragment of saddle-quern (M 1810)
From the prehistoric deposit of a pit (it is supposed to be a destroyed cist or pit-grave).
Th. 0.03-0.043 m., l. 0.14 m., w. 0.15-0.14 m.
Metamorphic rock (schist).
Mid fragment of the quern. Flat grinding surface not worn. It preserves traces of lime.
Prehistoric.

30. Fragment of saddle-quern (M 1808)
From a Geometric to Classical deposit in the east part of the plot.
Th. 0.085 m., l. 0.18 m., w. 0.28 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Nearly the whole quern is preserved. Concave and slopping grinding surface.
Geometric to Archaic.

31. Fragment of saddle-quern (M 862)
From a pit excavated beneath the one of the mosaics ofthe late Roman villa, west of the ancient road I, filled with early Byzantine pottery.
Th. 0.115 m., l. 0.31 m., w. 0.20 m.
Black vesicular volcanic rock.
The whole quern is preserved. Concave and slopping grinding surface.
Prehistoric to Classical.

32. Fragment of saddle-quern (M 1193)
From the Classical well no. 37 situated beneath the Makrygiannis street to northeast of the excavated area.
Th. 0.035 m., l. 0.14 m., w. 0.12 m.
Grey fine-grained volcanic rock.
Mid fragment of the quern. Flat grinding surface not worn.
Archaic to Classical.

33. Fragment of saddle quern (M 1933)
From the Roman/late Roman well 59, situated beneath a modern building on Makrygiannis street, close to Chatzichristou Street.
H. 0.035 m., w: 0.12 m.
Grey volcanic rock with white inclusions (andesite or rhyolite).
Extremity fragment of the quern. Flat grinding surface.
Geometric to Classical.

34. Fragment of saddle-quern (M 799)
From the deposit of the well no. 27, dated from Mycenaean to Classical period.
Th. 0.048 m., l. 0.175 m., w. 0.12 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Half of the quern. Concave grinding surface by the intensive sheaving action of the grinder.
Late Geometric/Archaic to Classical period.

35. Fragment of saddle-quern (M 532 + M 860)
Both fragments were found beneath two different plinths of the western retaining wall of the ancient road I (4th cent. B.C. to late Roman period).
Th. 0.05-0.055 m., l. 0.40 m., w. 0.075-0.16 m.
Grey volcanic rock.
It consists of two fragments. Nearly the whole quern is preserved. Flat grinding surface incised with the herring-bone pattern. Carinated section of the quern. Incisions carved by means of a drill and its bottom and sides by means of a point.
Archaic to Classical period.
Poupaki 2000; Parlama and Stampolides 2000, 104, no. 85.

36. Grinder (M 1279)
Built into wall Tχ 471Δ excavated beneath the conjunction of modern Makrygiannis' and Athanasiou Diakou Street.
Diam. 0.056-0.081 m.
Metamorphic rock.
Spherical grinder with two central circular shallow concavities.
Prehistoric.

37. Grinder (M 1817)
From the Classical well no. 37.
Diam. 0.06-0.09 m.
Grey igneous rock.

Spherical grinder with two central circular shallow concavities.
Prehistoric to Classical.

38. Grinder (M 1911)
Found in the "Mycenaean pit".
Diam. 0.056-0.065 m.
Grey volcanic rock with white inclusions (andesite/rhyolite).
Irregular spherical grinder with three flattened surfaces due to the long period of use.
Late Helladic.

39. Grinder (?) (M 2115)
From the Geometric well no. 20.
Diam. 0.087-0.088 m., Th. 0.058 m.
Soft sandy limestone probably from Aegina (*Αἰγιναῖος λίθος*).
Round and thick implement in the shape of a grinder. The soft stone used does not help grinding.
Geometric.

40. Grinder (?) (M 2113)
From the Roman/late-roman bell-shaped cistern no. VII, which was linked with the rectangular cistern no. I and the well no. 19, through tunnels carved in the rock.
Diam. 0.088-0.09 m., Th. 0.055-0.06 m.
Soft sandy limestone probably from Aegina (*Αἰγιναῖος λίθος*)
Round and thick implement in the shape of a grinder. The soft stone used does not help grinding.
Geometric?

41. Grinder (M 405)
From a Hellenistic/Roman deposit.[79]
Diam. 0.055-0.06 m.
Grey volcanic rock with white inclusions (andesite/rhyolite).
Irregular spherical grinder with six smooth surfaces due to the long period of use.
Prehistoric-Geometric.

42. Grinder (M 2061)
From the Geometric /early Archaic well no. 66, situated under a modern building on Falirou Street, between Petmeza and Makrygiannis' street.
Diam. 0.048-0.053 m.
Grey volcanic rock.
Spherical grinder. Slightly scraped.
Geometric.

[79] I would like to thank Mrs. Eirene Karra, archaeologist of the New Acropolis Museum excavation for dating the pottery from that deposit.

43. Grinder (M 958)
From the Geometric pit in front of the entrance of a pottery (?) kiln, excavated beneath the modern Makrygiannis' street.
Diam. 0.054-0.056 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Spherical grinder. Slightly scraped.
Geometric.

44. Grinder (M 336)
From the Geometric pit in front of the entrance of a pottery (?) kiln, excavated beneath the modern Makrygiannis' street.
Diam. 0.075-0.082 m., Th. 0.04-0.048 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Spherical grinder. Slightly compressed and smoothed by the long period of use.
Geometric.

45. Grinder (M 1974)
From the Roman/Medieval well no. 68, which was situated near to the conjunction of Vassilissis Olgas and Vassilissis Amalias Avenues.
Diam. 0.058-0.062 m., Th. 0.035 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Spherical grinder. Slightly compressed and scraped from the long period of use.
Geometric.

46. Grinder (M 1392)
From the ground floor near the pottery kiln excavated beneath the modern Makrygiannis' street.
Diam. 0.085-0.045 m.
Grey porous volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Spherical grinder. Slightly scraped.
Geometric.

47. Grinder (M 1761)
From a Classical/early Hellenistic pit excavated beneath the modern Makrygiannis' street.
Diam. 0.045-0.056 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Spherical grinder. Partially smoothed from the use and slightly scraped.
Classical.

48. Grinder (M 1730)
From a late Classical layer of the ancient road IV excavated beneath the modern Makrygiannis' street.
Diam. 0.05 m.
Grey volcanic rock
Spherical grinder.
Classical.

49. Grinder (M 2298)
From a Hellenistic/late Roman deposit in the east part of the plot.
Diam. 0.045-0.06 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Spherical grinder. Slightly scraped.
Hellenistic to Roman.

50. Grinder (M 1886)
From a Geometric to Classical deposit in the east part of the plot.
Diam. 0.074-0.088 m., Th. 0.041-0.043 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Spherical grinder. It looks as it was compressed, probably from the long period of use.
Geometric to Classical.

51. Grinder (M 1074)
From a surface layer in the north-eastern part of the plot.
Diam. 0.072 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Broken spherical grinder.
Geometric to Roman.

52. Grinder (M 1535)
From a Classical to Roman layer of ancient road IV excavated beneath the modern Makrygiannis' street.
Diam. 0.10-0.083 m., l. 0.126 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions.
Oval grinder. Partially spotted by rusty substances.
Classical to Roman.

53. Grinder (M 1804)
From the Hellenistic/Roman substructure of the wall no. 435, near to the well no. 41 found beneath the modern Makrygiannis' street.
Diam. 0.071-0.077 m., Th. 0.038 m.
Grey volcanic rock.
Oval grinder.
Hellenistic to Roman.

54. Grinder (M 1717)
From a Hellenistic deposit, near to the grave no. 19, in the eastern part of the plot.
Diam. 0.06-0.065 m., h. 0.055 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Irregular conical grinder. The lowest circular surface is smoothed due to its long period of use.
Classical to Hellenistic.
Poupaki 2000; Parlama and Stampolides 2000, 105, no. 86.

55. Grinder or pestle (M 412)
From a late Classical/Hellenistic layer of the ancient road I.
Diam. 0.05-0.055 m., h. 0.065 m.
Grey volcanic rock with black and white inclusions (andesite or rhyolite).
Irregular conical grinder. The lowest circular surface is smoothed due to its long period of use.
Late Classical to Hellenistic.
Poupaki 2000; Parlama and Stampolides 2000, 105-106, no. 87.

56. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 708)
From the destruction filling of the kiln for the preparation of red colour and the adjacent installations to the west of ancient Road I, dated from the last quarter of the third to the first half of the 2nd cent. B.C. (c.f. M 656 and M 720).
H. 0.10 m., max. dim. 0.065, min. dim. 0.063 m.
Dark grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface and the hopper of the *onos*. Diagonal striations in the herringbone pattern on the grinding surface, curved roughly by the means of a drill.
Classical to early Hellenistic.

57. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 778)
From the context of an installation adjacent to the kiln for the preparation of red colour dated in the Hellenistic and Roman periods, as M 1055 (cf. M 656, M 708, M 720).
H. 0.105 m., max. dim.: 0.115, min. dim.: 0.10 m.
Dark grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the *onos*. Diagonal striations on the grinding surface carved roughly by means of a point.
Classical to early Hellenistic.

58. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1055)
From the context of an installation adjacent to the kiln for the preparation of red colour dated in the Hellenistic and Roman periods, as M 778 (cf. M 656, M 708, M 720).
H. 0.063 m., max. l.: 0.152, min. l.: 0.05 m.
Dark grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the hopper and the one side of the *onos*. It preserves traces of white plaster, because of its building to late Roman walls.
Classical to early Hellenistic.

59. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 2575)
From the masonry of the entrance of the kiln for the fabrication of red color, excavated to the west of the ancient road I. The context is dated in the late Classical and Hellenistic period.
H. 0.09 m., l. of the preserved sides: 0.14 and 0.10 (up)/0.135 and 0.09 (down), Th. of the rim: 0.03-0.05 m., dim. of the socket: 0 .0 68 x 0.02 x 0.01 x 0.015 m.
Dark grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the two sides of the *onos*. Diagonal striations in on the grinding surface carved roughly by the means of a point and filled with red color apparently due to its later use in the masonry of the kiln. On the one side

of the quern there is a π-shaped socket for the insertion of a metallic fastener, whose trace has been left in the socket.
Classical to Hellenistic.

60. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1748)
From a Hellenistic deposit south to the ancient road IV, excavated underneath the Athanassiou Diakou str.
H. 0.09 m., l. of the preserved sides: 0.185 and 0.08 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface and the two sides of the *onos*. Diagonal striations in on the grinding surface carved roughly by the means of a point.
Classical to Hellenistic.

61. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1382)
From a late Classical/Hellenistic layer that 'sealed' a pottery deposit pit near to the well no. 41.
H. 0.105 m., l. of the preserved sides: 0.165 and 0.17.
Dark grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the two sides of the *onos*. Diagonal striations in on the grinding surface carved roughly by the means of a point.
Classical to Hellenistic.

62. Fragment of *onos* of a hopper-rubber (M 869)
From the depuration/ventilation shaft of the central drain of Road I.
H. 0.14 m., l. 0.43 m., max. w. 0.18 m., w. of the rim: 0.04-0.065 m.
Dark grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the three sides of the onos. Diagonal striations which are interrupted by a straight one on the grinding surface carved roughly by means of a point.
Hellenistic.

63. Fragment of *onos* of a hopper-rubber (M 295)
From an early Byzantine layer of ancient Road I.
H. 0.09 m., max. dim. 0.155 m., min. dim.: 0.105 m.
Dark grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the *onos*. Diagonal striations on the grinding surface carved roughly by means of a point.
Classical to Hellenistic.

64. Fragment of *onos* of a hopper-rubber (M 711)
From the Hellenistic/Roman deposit, due to a repair of the drainage system of the ancient Road I (the emplacement of drain Ω49).
H. 0.06 m., max. dim.: 0.127, min. dim.: 0.08 m.
Dark grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the *onos*. The hopper is circular or oval. Diagonal striations interrupted by straight ones on the grinding surface carved roughly by means of a point.
Hellenistic to Roman.

65. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1842)
From the late Roman well no. 1, situated near to the east bath complex in the southeast part of the plot.[80]
H. 0.07 m., l. of the preserved sides: 0.2-0.03 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper with the socket for the insertion of the *kope* and the two sides of the *onos*. The hopper is circular or oval. Diagonal striations on the grinding surface interrupted by a straight one carved by means of a drill. A roughly inscribed letter H by the means of a point on its side. It probably belongs to the same quern as no. M 1847 and M 348.
Hellenistic to Roman.

66. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1847)
From the late Roman well no. 1.
H. 0.07 m., l. of the preserved sides: 0.185-0.11 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper with the socket for the insertion of the *kope* and the two sides of the *onos*. The hopper is circular or oval. Diagonal striations on the grinding surface interrupted by a straight one carved by means of a drill. A roughly inscribed letter H on its side. It probably belongs to the same quern as no. M 1842 and M 348.
Hellenistic to Roman.

67. Fragment of *onos* of a hopper-rubber (M 348)
From the late Roman well no. 1.
H. 0.07/0.073 m., max. dim. 0.21 m., min. dim. 0.185 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the *onos*. The hopper is circular or oval. Diagonal striations in the herringbone pattern interrupted by straight one on the grinding surface carved by means of a drill. The socket for the insertion of the *kopi* is also preserved. It probably belongs to the same quern as no. M 1842 and M 1847.
Hellenistic to Roman.

68. Fragment of *onos* of a hopper-rubber (M 609)
From the late Roman wall of the central drain of ancient Road II.
H. 0.05 m., max. dim. 0.167 m., min. dim. 0.14 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the *onos*. The hopper is circular or oval. Diagonal striations in the herringbone pattern on the grinding surface carved by means of a drill and interrupted by two rough straight incisions.
Hellenistic to Roman.

[80] For the excavation of the late Roman bath complex: Eleftheratou 2004, 285-328.

69. Fragment of *onos* of a hopper-rubber (M 1941)
From the late Roman /early Byzantine well no. 16 situated underneath a tiled floor of a workshop (?) to the east of Road I.[81]
H. 0.08 m., max. dim. 0.185 m., min. dim. 0.09 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the *onos*. Parallel straight striations on the grinding surface carved by means of a drill.
Hellenistic to Roman.

70. Fragment of *onos* of a hopper-rubber (M 2236)
From the late Roman/early Byzantine well no 15, situated close to the well 14 and the cistern IV, to the west of Road 1 in the vicinity of the workshops.
H. 0.105 m., w. of rims: 0.03 m. & 0.07 m., max. dim. 0.15 m., min. dim. 0.065 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the two sides of the *onos*. Diagonal striations on the grinding surface carved roughly by means of a point.
Hellenistic to Roman.

71. Fragment of onos of a hopper-rubber (M 38)
From the Classical/Roman substructure of the late Roman pavement of the late-roman villa.
H. 0.105 m., max. dim.: 0.18 m., min. dim.: 0.08 m.
Grey volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the *onos*. Diagonal striations forming the herringbone pattern on the grinding surface carved roughly by means of a drill.
Classical to Roman.

72. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 948)
From the Classical/Roman substructure of the late Roman pavement of the late Roman villa.
H. 0.085-0.09 m., l. of the preserved sides: 0.135-0.17 m. (down), 0.12-0.14 m. (up), Th. of the rim: 0.035-0.04 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper with the socket for the insertion of the *kope* and the two sides of the *onos*. Diagonal striations on the grinding surface carved roughly by means of a point.
Classical to Roman.

[81] Kontochristos 2000.

73. Fragment of *onos* of a hopper-rubber (M 707)
From a late Roman/early Byzantine layer of Road I, which had been out of use in the 7th cent. A.D.[82]
H. 0.11 m., max. dim. 0.15 m., min. dim.: 0.04 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the onos. Diagonal striations on the grinding surface carved roughly by means of a point.
Classical to Roman.

74. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 2580)
From a Hellenistic/early Roman deposit, which covered the marble-tiled floor of an unidentified building in the east part of the plot.
H. 0.12-0.13 m., l. of the preserved sides: 0.14 m. and 0.18 m. (up)/0.18 m. and 0.21 m. (down), Th. of the rim: 0.03-0.08 m.
Grey volcanic rock with white inclusions.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the two sides of the *onos*. Flat grinding surface without striations.

75. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 69)
From a medieval layer between two silos dated in the last two centuries.[83]
H. 0.07 m., l. of the preserved sides: 0.165-0.195 m.
Grey volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the *onos*. The hopper is circular or oval. Diagonal striations forming the herringbone pattern on the grinding surface carved by means of a drill.
Classical to Roman.

76. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1439)
From the masonry of an unidentified installation, excavated underneath the Athanassiou Diakou str. The context is late Classical to Roman.
H. 0.105 m., l. of the preserved sides: 0.185 m. and 0.11/0.145 m., w. of the rim: 0.03 m. and 0.07 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the two sides of the *onos*. The thickest rim is interrupted by the socket for the insertion of the *kope*. On the side of the quern traces of the metallic lock of the *kope* is preserved. Grinding surface without striations.
Classical to Roman.

77. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1460)
H. 0.09 m., l. of the preserved sides: 0.15 m. and 0.105 m., Th. of the rim: 0.05 m.
Grey volcanic rock with white inclusions.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the two sides of the *onos*. Diagonal striations in the herringbone pattern on the grinding surface carved roughly by means of

[82] Kalligas 1995, 10; Kalligas 2000, 39: The last repairs of the central pipe of road I had been noted as late as in the 6th cent. A.D.
[83] Kalligas 1998, 40, n. 83.

a point and interrupted by an accidental incision. An inscribed Πon the upper part of the hopper.
Classical to Roman.

78. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1746)
It was built in a silo dated in the last two centuries, excavated underneath Makrygiannis str.
H. 0.095 m., l. of the preserved side: 0.125 m., Th. of the rim: 0.035 m.
Grey volcanic rock with white inclusions.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the two sides of the *onos*. Flat grinding surface without striations.
Classical to Roman.

79. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1663)
From the cistern no. IV, dated from the Archaic to Byzantine period.
Th. 0.135 m., l. of the preserved sides: 0.08-0.08 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the two sides of the *onos*. Diagonal striations on the grinding surface carved roughly by means of a drill and smoothed due to the long period of use. It probably belongs to the same quern as no. M 1664.
Classical to Roman.

80. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1664)
From the cistern no. IV, dated from the Archaic to Byzantine period.
Th. 0.135 m., l. of the preserved sides: 0.08-0.08 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the two sides of the *onos*. Diagonal striations on the grinding surface forming the herringbone pattern carved roughly by means of a drill and smoothed due to the long period of use. It probably belongs to the same quern as no. M 1663.
Classical to Roman.

81. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 1710)
From the well no. 24, dated from the Geometric to Roman period, which was linked to a subterranean gallery.
H. 0.11 m., w. of the rim: 0.04-0.08 m., max. dim.: 0.17 m., min. dim.: 0 . 035 m.
Grey volcanic rock with white inclusions (andesite or rhyolite).
Fragment of the hopper, the grinding surface and two sides of an *onos*. Straight parallel striations on the grinding surface carved roughly by means of a point.
Classical to Roman.

82. Fragment of the *onos* of a hopper-rubber (M 317)
From a modern deposit over the grave 9, dated in the last century.
H. 0.035-0.06 m., max. dim.: 0.09 m., min. dim.: 0.07 m., dim. of the socket: 0.03 x 0.025 x 0.03 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the one side of the *onos*. Straight

parallel striations on the grinding surface carved by means of a drill. The socket for the insertion of the lock of the *kope* is preserved on the one side of the quern, where traces of the lead have been remained.
Hellenistic to Roman.

83. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 656)
From the Hellenistic/Roman deposit excavated near to the kiln for the fabrication of red color on the west side of Road I.
L. 0.033-0.04 m., max. dim. 0.132 m., min. dim. 0.091 m.
Grey volcanic rock.
Fragment of *myle*. Striations in the herringbone pattern on its flat grinding surface carved by means of a point. Striations fade out due to the long period of use.
Hellenistic to Roman.

84. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 720)
From the destruction filling of the kiln for the fabrication of red colour and the adjacent installations to the west of ancient Road I, dated from the last quarter of the third to the first half of the 2nd cent. B.C. (c.f. M 656 and M 708).
Th. 0.035 m., max. dim. 0.12 m., min. dim. 0.09 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of *myle*. Striations in the herringbone pattern on its flat grinding surface carved by means of a point.
Classical to early Hellenistic.

85. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 846)
From a Hellenistic/Roman layer of ancient road II. It was found underneath a pipe (no. Ω12).
H. 0.06 m., l. of the preserved sides: 0.09-0.19 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of *myle*. Flat grinding surface without striations. Traces of sediments on its surfaces due to its contact to the ceramic pipe no. Ω12.
Classical to Hellenistic.

86. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 173)
From a layer of the early 3rd cent. A.D. excavated close to the Roman villa.
Th. 0.048-0.046 m., max. dim. 0.155 m., min. dim. 0.132 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the side and the base of a *myle*. Flat grinding surface without striations.
Hellenistic to Roman.

87. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1670)
From the well no. 24, dated from the Geometric to Roman period, which was linked to a subterranean gallery.
H. 0.045-0.06 m., max. dim.: 0.153 m., min. dim.: 0.065 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface and the bottom of the *myle*.
Late Hellenistic to Roman.

88. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1662)
From the context of the cistern IV dated from the Archaic to Medieval period.
H. 0.052-0.062 m., max. dim.: 0.134 m., min. dim.: 0.079 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the *myle*. Flat grinding surface without striations.
Classical to Roman.

89. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1665)
From the context of the cistern IV dated from the Archaic to Medieval period.
Th. 0.03-0.04 m., max. dim.: 0.155 m., min. dim.: 0.13 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the *myle*. Flat grinding surface without striations.
Classical to Roman.

90. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1634)
From a late Classical/Hellenistic layer excavated underneath Makrygiannis' street
L. 0.055 m., l. of the preserved sides: 0.197-0.135 m.
Grey volcanic rock.
Fragment of *myle*. Striations on its flat grinding surface are separated in zones: herringbone and parallel straight striations. They are carved by means of a point.
Classical to Hellenistic.

91. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1668)
From the Roman/early Byzantine well no. 15.
H. 0.07-0.078 m., max. dim.: 0.205 m., min. dim.: 0.04 m.
Grey volcanic rock with white inclusions.
Fragment of *myle*. Striations in the herringbone pattern on its flat grinding surface carved by means of a point. The bottom preserves traces of the quarry pick or point.
Hellenistic to Roman.

92. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1885)
From the late Roman/early Byzantine well no. 16.
H. 0.07 m., max. dim. 0.255 m., min. dim. 0.21 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the *myle*. Grinding surface without striations. The bottom is carved roughly by means of a quarry pick or point.
Hellenistic to Roman.

93. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1837)
From the Roman/Late Roman cistern VII.
H. 0.036-0.033 m., max. dim.: 0.094 m., min. dim.: 0.058 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of *myle*. Diagonal striations on its flat grinding surface carved roughly by means of a point. The bottom preserves traces of the quarry pick or point.
Classical to Roman.

94. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1669)
From the Roman well no. 26.
H. 0.047-0.049 m., max. dim.: 0.09 m., min. dim.: 0.03 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of *myle*. Diagonal striations on its flat grinding surface carved by means of a point.
Classical to Roman.

95. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 2281)
Unknown origin
Th. 0.065-0.077 m., max. dim. 0.20 m., min. dim. 0.0162 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface and the side. Flat grinding surface incised with the herringbone pattern, which has a double central line. Incisions carved by means of a drill.
Classical to early Hellenistic.

96. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 489)
From a Roman deposit related to the repair of ventilation/impuration shafts of the Ancient Road I.
H. 0.031-0.035 m., max. dim. 0.091 m., min. dim. 0.075 m.
Grey volcanic rock with white inclusions (andesite/rhyolite).
Fragment of *myle*. Diagonal striations on its flat grinding surface carved roughly by means of a point.
Classical to Roman.

97. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1805)
From a deposit dated from late Classical to Roman date excavated underneath Athanassiou Diakou str.
H. 0.06 m., max. dim.: 0.097 m., min. dim.: 0.057 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Fragment of *myle*. Diagonal striations on its flat grinding surface carved by means of a point.
Hellenistic to Roman.

98. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 596)
Built in wall Tx 427.
H. 0.056-0.06 m., l. of the preserved sides: 0.11-0.13 m.
Grey volcanic rock with white inclusions.
Fragment of *myle*. Flat grinding surface without striations.

99. Fragment of the *myle* of a hopper-rubber (M 1157)
Built in the late Roman wall Tx 9.
H. 0.062 m., max. dim.: 0.24 m., min. dim.: 0.035 m.
Grey volcanic rock with white inclusions.
Fragment of *myle*. Striations in the herring-bone pattern on its flat grinding surface carved by means of a point. The bottom preserves traces of the quarry pick.
Hellenistic to Roman.

100. Fragment of the *onos* of a rotary quern (M 632)
From the Hellenistic/Roman wall of the central drain of ancient Road II.
H. 0.055-0.012 m., ratius: ~0.15 m., dim. of the socket in the hopper: 0.03 x 0.035 m., and that in the circumference: 0.035 x 0.03/0.025 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the circumference of the *onos*. The one rectangular socket for the insertion of the wooden frame on the hopper and the rectangular socket for the insertion of the wooden handle on the circumference are preserved. Flat grinding surface without striations.
Late Hellenistic to Roman.

101. Fragment of the *onos* of a rotary quern (M 1653)
From the Medieval well no. 47, found beneath Makrygiannis street, to the southeast of the excavated area.
H. 0.08 m., ratius: ~0.20 m. dim. of the socket in the hopper: 0.045 x 0.035 x 0.02 m. and that in the circumference: 0.035 x 0.03/0.02 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the circumference of the *onos*. The one rectangular socket for the insertion of the wooden frame on the hopper is preserved. Flat grinding surface with traces of point in a radiant arrangement.
Roman to early Byzantine.

102. Fragment of the *onos* of a rotary quern (M 393)
From the Roman well no. 57, found beneath a modern building on Byronos street, close to Dionyssiou Areopagitou street.
H. 0.075 m., ratius: ~ 0.20 m. dim. of the socket in the hopper: 0.045 x 0.035 x 0.02 m. and that in the circumference: 0.035 x 0.03/0.02 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the circumference of the *onos*. Flat grinding surface with one radiant striation and traces of point in a radiant arrangement.
Roman.

103. Fragment of the *onos* of a rotary quern (M 450)
From a late Roman deposit to the west of the ancient road I and to the north of the workshops.
H. 0.085 m., radius: ~0.25 m., dim. of the socket in the hopper: 0.03 x 0.035 x 0.02 m., and that in the circumference: 0.02 x 0.015/0.045 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the circumference of the *onos*. The one rectangular socket for the insertion of the wooden frame on the hopper and the rectangular socket for the insertion of the wooden handle on the circumference are preserved. Flat grinding surface without striations.
Roman.

104. Fragment of the *onos* of a rotary quern (M 322)
From a surface layer in the east part of the plot.
H. 0.09 m., preserved radius: 0.17 m.
Black vesicular volcanic rock.
Fragment of the grinding surface, the hopper and the circumference of the *onos*. Concave grinding surface without striations due to the long period of use.
Roman.

105. Grinder (M 694)
From the late Roman wall Tx 208.
dim.: 0.15 x 0.153 x 0.12 m.
Grey vesicular volcanic rock.
Spherical grinder with one flat surface.
Roman to Medieval.

BIBLIOGRAPHY

Agouridis, Ch. 1993. "Οι μυλόλιθοι από το πρωτοελλαδικό φορτίο του Δοκού", *Ενάλια* 5, 1-2.

Amouretti, M.-C. 1986. *Le pain et l'huile dans la Grèce antique*, Annales Litteraires de l'Université de Besançon 328, Paris.

Anderson-Immerwahr, S. 1971. *The Neolithic and Bronze Ages*, The Athenian Agora XIII, Princeton.

Baatz, D. 1996. "Die Handmühlen", in Hellenkemper Salies, G. *et al*. (eds), *Das Wrack. Der Schiffsfunde von Mahdia*, Köln.

Bassiakos, Y., Apostolopoulou-Kakavogianni, Ol. and Mexi M. 2008. "Προκαταρκτικές αναλυτικές μελέτες σε μυλόλιθους και λίθινα αγγεία από τον πρωτοελλαδικό οικισμό (3ης χιλ. π.Χ.) στο Κορωπί", in *Πρακτικά της Θ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Λάυρειο Αττικής, 13-16 Απριλίου 2000*, Kalyvia Thorikou, Attica, 160-170.

Bernabo-Brea, L. 1964. *Poliochni: Citta Preistorica nell' Isola di Lemnos* I , Rome.

Blinkenberg, C. 1931. *Les petits objets*, Lindos, Fouilles de l'Acropole, 1902-1914, vol. I, Berlin.

Braun, Th. 1991. "Ancient Mediterranean Food", in Spiller G.A. (ed.), *The Mediterranean Diets in Health and Disease*, Sudbury, 10-58.

Brunet, M. 1997. "Le Moulin délien", in Meeks, D. and Garcia, D. (eds), *Techniques et Economie antique setmedievales: le temps del'innovation*. Colloque internationale, Aix-en-Provence 21-23 Mai 1996, Paris, 29-38.

Chatzidimitriou, A. 1997. "Η βυρσοδεψία κατά την αρχαιότητα", in Zarkia 1997, 34-37.

Chatzidimitriou, A. 2005. *Παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίου στην εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων*, ΤΑΠΑ, Athens.

Chavane, M.-J. 1975. *Les petits objets*, Salamine de Chypre VI, Paris.

Cummer, W.W. and Schofield, El. 1984. *Ayia Irini: House A*, Keos III, Mainz.

Déonna, W. 1938. *Le mobilier delien*, Éxploration Archéologique de Délos XVIII, Paris.

Dietrich, V.J., I. Mercolli and R. Oberhänsli 1988. "Dazite, High-Alumina-Basalte und Andesite als Produkte amphiboldominierter Differentation (Aeginaund Methana, Ägäischer Inselbogen)", *Schweizer Mineralogische, Petrographische Mitteilungen* 68, 21-39.

Dikaios, P. 1953. *Khirokitia: Final Report on the Excavation of a Neolithic Settlement in Cyprus on behalf of the Department of Antiquities, 1936-1946*, London.

Eleftheratou, St. 2000. "Δύο τελετουργικές πυρές από την Ανασκαφή για το 'ΜΕΤΡΟ' στο 'οικόπεδο Μακρυγιάννη'", *ΑΔ* 51-52 (1996-97), Athens, 99-118.

Eleftheratou, St. 2004. "Το ανατολικό λουτρό στο οικόπεδο Μακρυγιάννη", *ΑΔ* 55 (2000), vol. A (Μελέτες), Athens, 285-328.

Eleftheratou, St. 2006. *Το Μουσείο και η Ανασκαφή. Ευρήματα από τον χώρο ανέγερσης του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης*, Athens.

Eleftheratou, St. 2008. "Στοιχεία πολεοδομικής και οικιστικής οργάνωσης από το νότιο τμήμα της αρχαίας Αθήνας", in Vlizos, St. (ed.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου "Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή: Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες"*, Αθήνα, 185-230.

Frankel, R. 2003. "The Olynthus Mill, its Origin, and Diffusion: Typology and Distribution", *AJA* 107.1, 1-22.

French, E.B. 1992-93. *Archaeological Reports* 39, 3-81.

Hammon, C. (in print). "Technological and Functional Analysis of Linear Band Keramik Grinding Tools from Northwestern Europe", in *New Perspectives on Querns in Neolithic Societies. 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists (EAA) in Zadar (Croatia)*, September 2007.

Jodry F. 2010. "Un moulin par conturbenium: La vie quotidienne des leggionaires", in *Strasbourg-Argentorate, un camp légionnaire sur le Rhin. Catalogue d'exposition,* Musées de la Ville de Strasbourg, 107-108.

Jodry, F. 2011. "First Century Querns of the Roman Army, in the Light of Modern Texts", in Williams, D. and Peacock D. (eds), *Bread for the People: the Archaeology of Mills and Milling, Proceedings of a Colloquium held in the British School at Rome 4th-7th November 2009*, BAR International Series 2274, 86-89.

Kalligas, P. 1995. "Ανασκαφές στο οικόπεδο Μακρυγιάννη", *Ανθέμιον, Ενημερωτικό Δελτίο της Ενώσεως Φίλων Ακροπόλεως*, 1, December 1995, Athens, 5-11.

Kalligas, P. 1998. "Η αθηναϊκή Ακρόπολη το 1835", *ΑΔ* 48-49 (1994-95), vol. A (Μελέτες), Athens, 23-42.

Kalligas, P. 2000. "Acropolis Station", in Parlama and Stampolides 2000, 29-39.

Kardulias, P.N. and C.N. Runnels 1995. "The Lithic Artifacts: Flaked Stone and Other Non flaked Lithics", in Runnels, C.N., Pullen, D.J. and Langdon, S. (eds), *Artifact and Assemblage. The Finds from a Regional Survey of the Southern Argolid, Greece*, vol. 1, California, 74-139.

Karimali, E. 2004. "Ground Stone Tools from Voulokaliva site 1990/35", in Reinders R. (ed.), *Prehistoric Sites at the Almiros and Sourpi Plains (Thessaly, Greece)*, Publications of the Netherlands Institute at Athens, vol. V, 66-73.

Kassotaki, El., 2000a. "Δημόσια οικοδομήματα", in Parlama and Stampolides 2000, 53.

Kassotaki, El. 2000b. "Αστικό οδικό δίκτυο: Η οδός Ι στο οικόπεδο Μακρυγιάννη", in Parlama and Stampolides 2000, 54-57.

Katerinopoulos, A., K. Mavrogonatos and Eir. Poupaki (forthcoming). "Ανάλυση ηφαιστειογενών λίθων", in Kokkorou-Alevras, G. (ed.), *Αλάσαρνα VI*, Athens.

Kontochristos, Chr. 2000., "Από το φρέαρ 16", in Parlama and Stampolides 2000, 81-85.

Lidstrom, Holmberg C. 2004. "Saddle Querns and Gendered Dynamics of the Early Neolithic in Mid Central Sweden", in Knutsson, H. (ed.) *Coast to Coast – Arrival. Results and Reflections. Proceedings of the Final Coast to Coast Conference 1-5 October 2002 in Falköping, Sweden*. Coast to Coast book No. 10. Uppsala University, 199-231.

Marcadé, J. 1953. "Trouvailles de la Maison dite del'Hèrmes", *BCH* LXXVII, 581-594.

Mauroeidopoulos M. 2000, "Αποθέτης μυκηναϊκών χρόνων", in Parlama and Stampolides 2000, 51-53.

Mee, Ch. and Forbes, H. (eds) 1997. *A Rough and Rocky place. The Landscape and Settlement of the Methana Peninsula, Greece*, Liverpool.

Mexi, M. 2009. "Archaeometric Analyses of Lithic Tools from the Early Bronze Age Settlement at Koropi", in Vassilopoulou V. and Katsarou-Tzeveleki St. (eds), *From Mesogeia to Argosaronikos. B΄ Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. Research of a decade, 1994-2003. Proceedings of Conference, Athens, December 18-20, 2003*, Athens 2009, 249-258.

Mougnai, M.-H. 2000. "Από το φρέαρ 20", in Parlama and Stampolides 2000, 62-63.

Mounthjoy, P.A. 1981. *Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens*, Miscellanea Greca 4, Gent.

Mylonas, G.E. 1929. *The Neolithic Settlement*, Excavations at Olynthus I, Baltimore.

Parlama, L. and N. Stampolides (eds) 2000. *The City Beneath the City*, Catalogue of the Exhibition in N.P. Goulandris' Museum, February 2000-December 2001, Athens.

Patton, W. 1996. *Islands in Time: Island Sociogeography and Mediterranean Prehistory*, London.

Poupaki, Eir. 1998. "Ο Μύλος στην Κλασική Αρχαιότητα. Συμβολή στη μελέτη της τυπολογίας και της χρήσης ενός σημαντικού λίθινου σκεύους για αγροτικές εργασίες", *Διαχρονία* 3-4, November 1998,132-174.

Poupaki, Eir. 2000. "Λίθινα εργαλεία και αγγεία", in Parlama and Stampolides 2000, 104-107.

Poupaki, 2011. *Αλάσαρνα ΙΙ. Λίθινα αγγεία και τέχνεργα από την ανασκαφή του Ιερού του Απόλλωνα και του Ηρακλή και του Παλαιοχριστιανικού οικισμού στην Καρδάμαινα (αρχ. Αλάσαρνα) της Κω*, University of Athens, Athens.

Pulak, C. and R.F. Townsend 1987. "The Hellenistic Shipwreck at Serçe Limani, Turkey: Preliminary Report', *AJA* 91, 31-57.

Robinson, D.M. and J.W. Graham 1938. *The Hellenic House*, Excavations at Olynthus vol. VIII, Baltimore.

Robinson, D.M. and J.W. Graham 1946. *Domestic and Public Architecture*, Excavations at Olynthus XII, Baltimore.

Runnels, C.N. 1981. *A Diachronic Study and Economic Analysis of Millstones from Argolid*, Indiana Univ., Phil. Diss., Philadelphia.

Runnels, C.N. 1985. "Trade and the Demand for Millstones in Southern Greece in the Neolithic and Early Bronze Age", in Knapp, A.B. and Stech, T. (eds), *Prehistoric Production in the Aegean and the Eastern Mediterranean, Monograph* XXV, Institute of Archaeology, University of California at Los Angeles, Los Angeles.

Saraga, N. 2008, "Εργαστήριο επεξεργασίας σιτηρών ρωμαϊκών χρόνων στο οικόπεδο Μακρυγιάννη", in Βλίζος Σταύρος (ed.) *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή, Μουσείο Μπενάκη, 4ο Παράρτημα*, Athens, 231-248.

Stahlin, F., E. Meyer und A. Heidner. 1934. *Pagasai und Demetrias*, Berlin.

Stroud, R. 1990. "The Athenian Grain Tax-Law 374/3 B.C.", *Hesperia* Suppl. 29, Princeton.

Thompson, D.B. 1960. "The House of Simon the Shoemaker", *Archaeology* 13, 234.

Thompson, H.A. 1940. "The Tholos of Athens and its Predecessors", *Hesperia*, Suppl. IV, Princeton.

Thompson, H.A. and R.E. Wycherley 1971. *The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an Ancient City Center*, The Athenian Agora, vol. XIV, Princeton.

Thompson, W.E. 1970. "Notes on Attic Demes", *Hesperia* 39, 64-68.

Toutain, J. 1979. *The Economic Life of the Ancient World*, Manchester.

Traill, J.S. 1975. "The Political Organization of Attica", *Hesperia* Suppl. 14, Princeton.

Traill, J.S. 1986. *Demos and Trittys*, Toronto.

Travlos, J. 1993. *Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνος*. Athens.

Trianti, Ism. 2002. "Ένα νέο πορτραίτο του Πλάτωνα", in Damaskos, D. (ed.), *Αρχαία Ελληνική Γλυπτική. Αφιέρωμα στη Μνήμη του Γλύπτη Στέλιου Τριάντη*, Athens, 157-169.

Walbank, M.B. 1994. "A Lex Sacra of the State and the Deme of Kollytos", *Hesperia* 63, 233-239.

White, D. 1963. "Survey of Millstones from Morgantina", *AJA* 67, 199-206.

Wiegand, T. and Schader H. 1904. *Priene*, Berlin.

Williams-Thorpe, Ol. and R. Thorpe 1991. "The Import of Millstones to Roman Mallorca", *JRA* 4, 152-159.

Williams-Thorpe, Ol. and R. Thorpe 1993. "Geochemistry and Trade of Eastern Mediterranean Millstones from the Neolithic to Roman Periods", *Journal of Archaeological Science* 20, 263-320.

Von Gaertringen, F.F.H. and P. Wilski 1904. *Stadtgeschichte von Thera*, Berlin.

Zarkia, K. (ed.) 1997, *Η προβιομηχανική βυρσοδεψία στην Ελλάδα*, Athens.

Eirene Poupaki
Archaeologist
Hellenic Ministry of Culture and Sports,
Ephorate of Speleology and Paleoanthropoly
Ardittou 34b, 116 36 Athens
ipoupaki@culture.gr

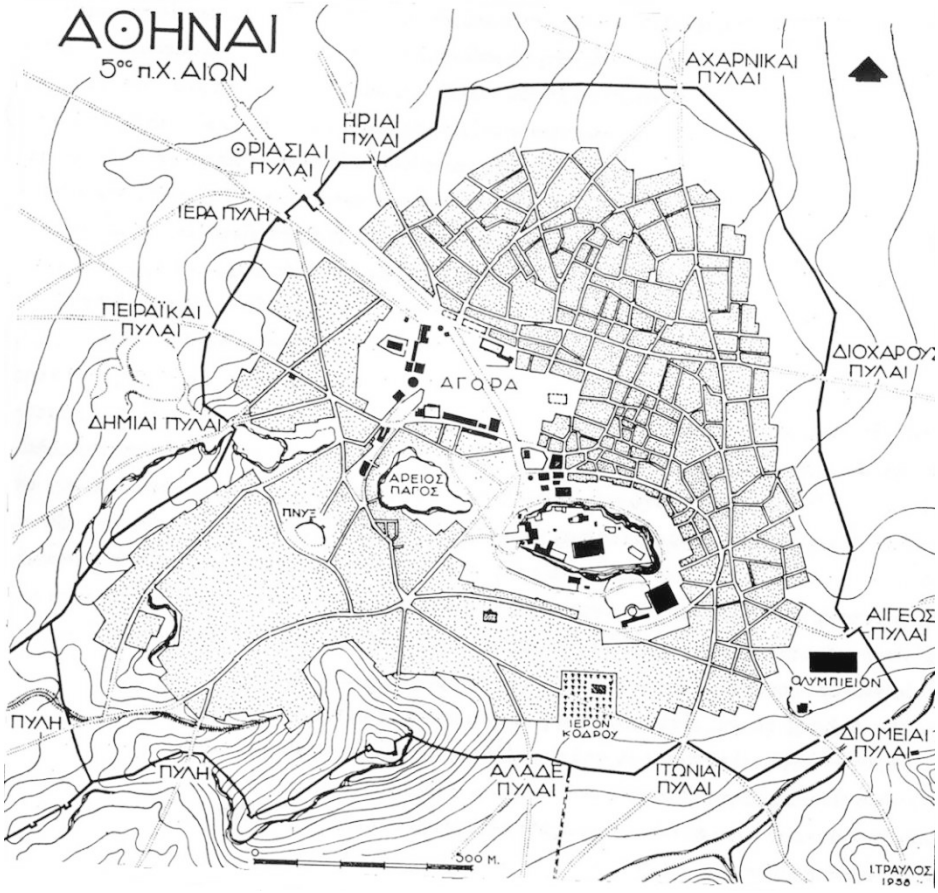

Fig. 1. Plan of Athens of 5th cent. B.C. after J. Travlos and the METRO 'Acropolis' excavation site (Travlos 1993, 51, fig. 20).

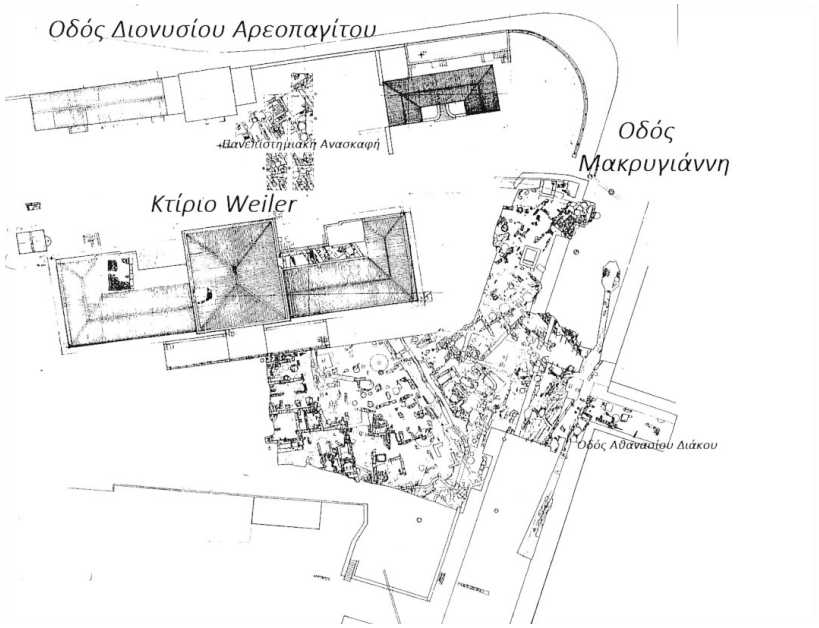

Fig. 2. General plan of the excavation in Makrygiannis' plot for the METRO station "Acropolis" (Α΄ Ε.Π.Κ.Α. archives).

Fig. 3. General plan of the excavated site with the wells found (A΄ Ε.Π.Κ.Α. archives).

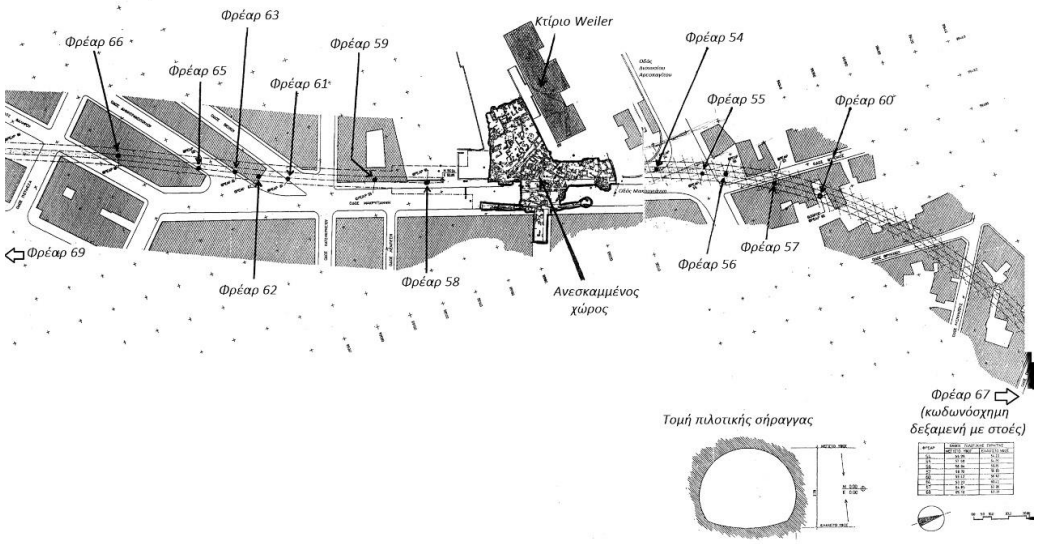

Fig. 4. General plan of the tunnels excavated by the T.B.M. with the wells found (A΄ Ε.Π.Κ.Α. archives).

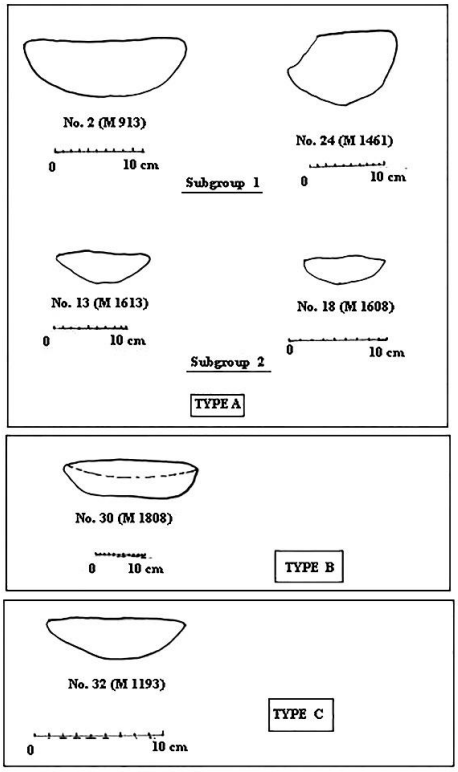

Fig. 5. Profile sections of saddle-querns of different types (Eir. Poupaki).

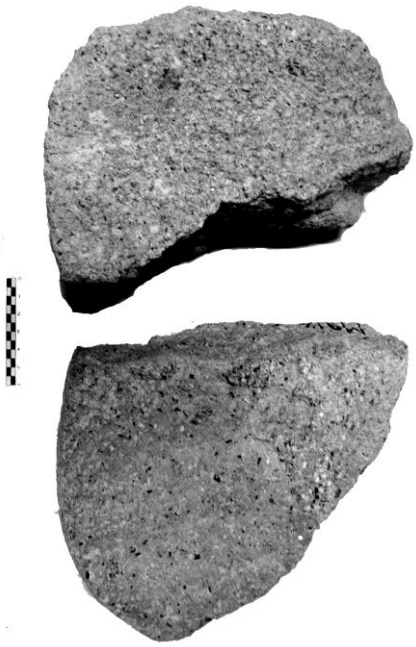

Fig. 6. Saddle-querns from a "Mycenaean Pit", M 912-M 913 (Eir. Poupaki).

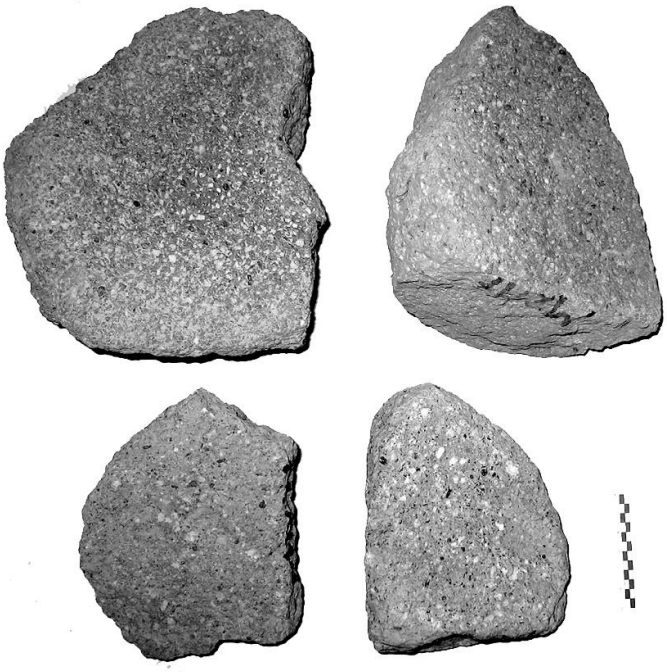

Fig. 7. Saddle-querns from the Geometric well no. 20: M 2116, M 2117, M 2118, M 2119 (Eir. Poupaki).

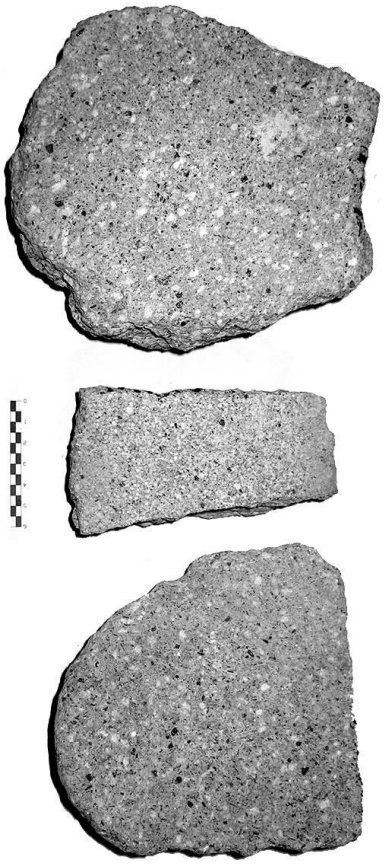

Fig. 8. Saddle-querns from an early-classical deposit: M 1612, M 1613, M 1614, M 1615 (Eir. Poupaki).

Fig. 9. Saddle-quern from grave no. 113, M 1835 (N. Antoniadis).

Fig. 10. Fragment of upper quern or grinder, M 1810 (Eir. Poupaki).

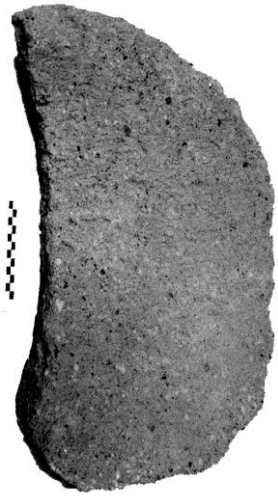

Fig. 11. Saddle-quern of type B, M 1808 (Eir. Poupaki).

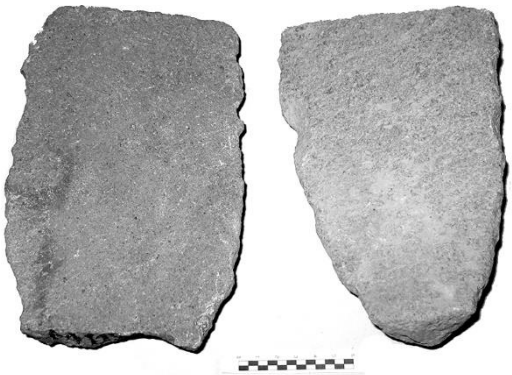

Fig. 12. Saddle-querns from wells M 1193, M 1933 (Eir. Poupaki).

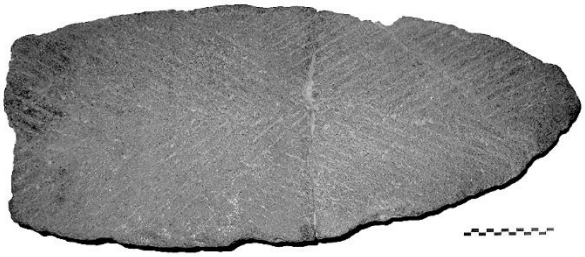

Fig. 13. Saddle-quern no. 13 (M 860+M 532) (Eir. Poupaki).

Fig. 14. Grinder M 2115 (Eir. Poupaki).

Fig. 15. Grinders M 405-M 1074 (Eir. Poupaki).

Fig. 16. Grinders M 412-M 1717 (Eir. Poupaki).

Fig. 17. Grinders M 694 (N. Antoniadis).

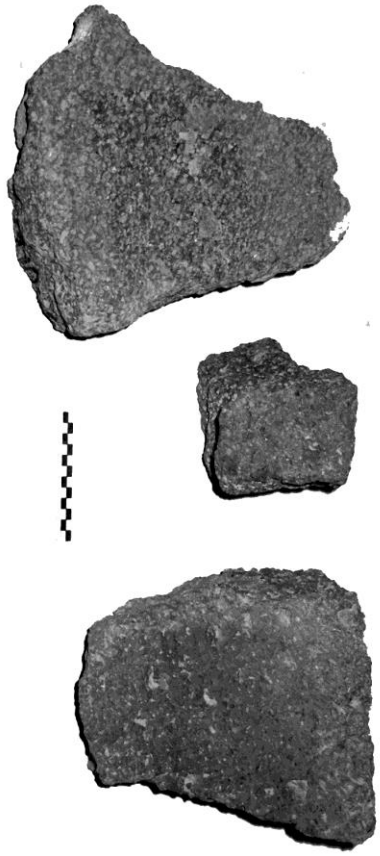

a

b

Fig. 18. Hopper-rubbers from the walls of workshops: a) M 708, M 778, M 1055, b) M 720, M 656 (Eir. Poupaki).

Fig. 19. Hopper-rubbers from the substructure of ancient road I (M 869-M 295) (Eir. Poupaki).

Fig. 20. Hopper-rubber M 1634 (Eir. Poupaki).

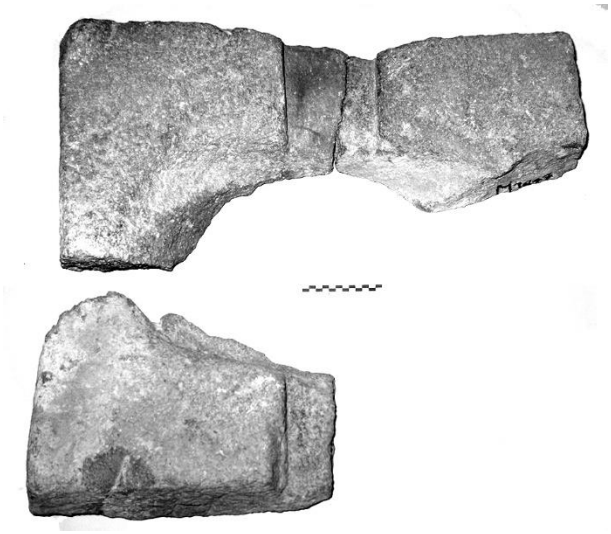

Fig. 21. Hopper-rubber from the late Roman well 1 M 1847, M 1842, M 348 (Eir. Poupaki).

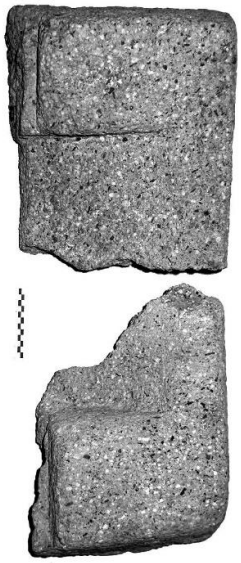

Fig. 22. Hoppers-rubbers carved in andesite (?) M 1710, M 2580 (Eir. Poupaki).

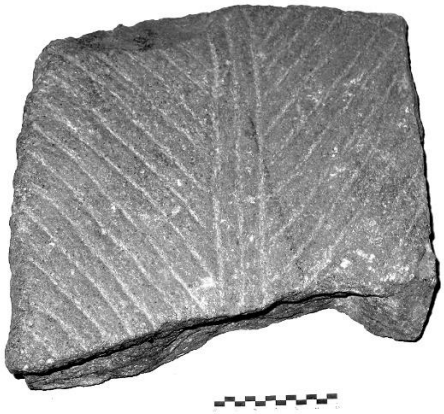

Fig. 23. Hopper-rubber M 2281 (Eir. Poupaki).

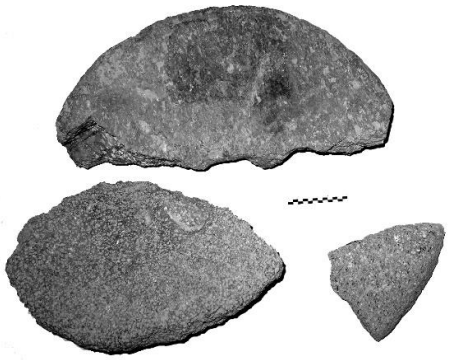

Fig. 24. Rotary querns M 1632, M 1653, M 450 (Eir. Poupaki).

Fig. 25. Hopper-rubber M 1921 (Eir. Poupaki).

KEFALA BETWEEN SKOPELA AND GOURNES: A POSSIBLE GREEK SANCTUARY

THE SITE

Important architectural remains were identified by Nikos Panagiotakis, in 1985, through *The Pediada Survey Project*,[1] on the top of the hill of *Kefala*, immediately south of the modern coastal town of Gournes, east of Amnissos and north-northeast and east of the modern villages Skopela, Kainourgio Chorio, Galype and Anopolis (**figs. 1-8**).

Kefala hill rises gradually to 287 m. above the north sea and extends southwards; it is an elongated, rocky hill situated between the two streams *Patsidiotis* on the west side and *Potamos t' Ai Gianniou* or *Vathi Ryaki* on the east; the streams join further north of the *Kefala* hill to create a delta, which is now occupied by modern Gournes (**figs. 3, 6**). *Patsidiotis* follows a deep ravine where the spring *Krygia Vryssi* flows. Immediately east of *Kefala* runs a track that connects the hinterland with the north coast. All sides of the hill are abrupt; easy access is provided from the south through two rough paths among large rock outcrops most of which seem somewhat cut and rounded.

Kefala dominates both river valleys (and ravine), the coastline of Gournes and a large stretch of the sea from almost the ridge of Rogdia (west of modern Heraklion) to east of Ederi hill; it also overlooks the countryside to its south, east and west, which is part of the hilly region that defines the northeast edge of the Omphalion Pedion. It has direct visual contact with all the main hills in all directions: immediately northwest, the hill of Profitis Ilias of Anopolis; west, the ridge of Amnissos and in particular the peak sanctuary of *Megali Koutsoura* on the southernmost and highest hill of the ridge;[2] further west, Ai Lias of Knossos; northeast, the ridge of Skoteino and further northeast, Ederi; east, the ridge of Vardia above Chersonisos; and south and southwest, the villages Skopela, Galype and Kainourgio Chorio.

Clearly *Kefala*, despite its moderate height, is an important landmark in the region controlling land routes from the hinterland to the sea to the north as well as sea routes. In connection with the latter, it should be pointed out that the coast north of the *Kefala* hill, possesses one of the largest sandy beaches of central Crete suitable for ships to

---

[1] The site is mentioned in the preliminary report of the Survey (Panagiotakis 2003, 397), under Kainourghio Chorio as a settlement; however, the present study clearly shows that this view is not valid for the Archaic, Classical and Hellenistic occupation of the site. A preliminary version of this paper was presented at the 11th International Cretological Congress (Panagiotakis et al, in press)

[2] Panagiotakis 2003, 388; Paliochora is the northernmost hill of the ridge with the Bronze Age installations and the sanctuary of Zeus Thenata (Schäfer 1992), while the cave of Eilytheia is on the hill between *Megali Koutsoura* and Paliochora.

approach in good weather as those of Amnisos and Hagioi Theodoroi/Kokkini Chani[3] immediately west.

True, *Kefala* hill is 4.5 km from this sandy beach and further inland than the hill of Profitis Ilias of Anopolis (immediately northwest, at c. 2 km of *Kefala*), and the ridge of Skoteino (northeast, at c. 2.5 km) as well as the hill of Ederi, northeast. However, unlike the other hills, *Kefala* does not attract immediate attention, a fact which enhances its strategic importance, since it is an excellent spot for watching the coastline without being immediately visible. Because of its strategic importance, *Kefala* may have been a watch-and-signal post during the Bronze Age, like the hill of Profitis Ilias of Anopolis[4] northwest of *Kefala* and the ridge of Ederi northeast,[5] even if the Survey has not provided enough evidence to support such a use.[6]

THE ARCHITECTURAL REMAINS ON THE *KEFALA* HILL

The highest part of *Kefala* stretches from north to south for about 52-53 metres and is completely flat. Since the whole hill is covered with rock outcrops, it is possible that this rectangular platform-like area is the result of levelling operations.[7]

Massive wall foundations **(fig. 4)** define the west, north and south sides of the platform, which covers a little more than 1000 square metres. Its orientation follows the main axis of the hill, northeast-southwest.

The west wall runs for about 52 m. north-south (**figs. 4, 5, 6**); its width varies from 1.15 to 1.20 m., its height from 0.50 to 1.15 m. It is built of large irregular blocks of the local *Tripolitsa* limestone obtained from *Kefala* itself; some of the irregular blocks are in fact polygonal boulders with their length varying from 1.12 to 2.00 m. The face of the blocks has been roughly dressed giving the impression of a flat west facade; no plaster or mortar has survived in their joints. The blocks survive to mostly one or two courses above ground on the west side but it is possible that the ancient ground was at a lower level and there are more courses under the visible ones. At one point, near the northwest corner, the blocks lean against a large rock outcrop acting as a natural buttress (**figs. 6, 8**).

The north wall runs for 13.92 m. and the south wall for 19.65 m.; their width is 0.80 m. and 1.20 m. respectively and they join the west wall forming two strong corners, where the accumulation of soil is the greatest. Their construction is similar to the west wall but the size of the blocks is smaller (for instance the length of the blocks of the north wall varies from around 0.65 to 0.95 m.).

Parallel to the north wall, but at a higher level of its last preserved course and within the platform, runs another for about 13 m. A similar situation is observed on the south side; only the inner wall could be traced for 6 m. Both inner walls present a construction similar to the external ones; however, they are of better quality since they include two well-dressed, rectangular blocks at their west ends (the one at the west end of the north wall measures 0.98x0.50 m. and its visible height is 0.26 m., **figs. 4, 8**).

---

[3] Kokkini Chani is in fact called Pacheia Ammos (thick sand) of Anopolis.

[4] Panagiotakis 2003, 378.

[5] Panagiotakis 2003, 393.

[6] On watch-and-signal posts, see Panagiotakis 2003, 348; 2004, 180-184; Panagiotakis et al. 2013.

[7] It is only near the southwest edge of the platform that there are two rock outcrops left *in situ*.

These two walls could represent the north and south limit of an upper platform; the space between these walls and the external ones could have been some form of a ledge or step flanking this upper platform on the north and south side. The north wall turns south for more than 5 m. and it is possible that this wall represents the east limit of the upper platform. If this is right, the upper platform is flanked on the east by a much larger ledge at least 6.50 m. wide. The presence of scattered rock outcrops in this space further supports this idea.

At a lower level down the slope, the remains of massive wall foundations run north-south on the west and east flanks. A smaller fragment could be traced along the west part of the north flank (**figs. 4, 7, 7a, 7b**). The stone is again the local *Tripolitsa* limestone. The west wall could be followed for 36 m.; it has a straight facade built of very large, irregular blocks, preserved to two to three courses. The blocks exceed 1.50 m. length and they are about 0.80 m. wide, and 0.75 m. high. The east wall presents a similar facade of irregular blocks, one or two courses of which are visible. The largest block is 1.20 m. long, 0.60 m. wide and 0.65 m. high. In both walls the natural bedrock has been cut and incorporated (**fig. 4**). The north and south wall fragments are too poorly preserved to offer detailed description. Despite their fragmentary nature it is possible to suggest that the walls had originally enclosed the top of the hill –an area covering about 5.000 square metres.

The slope between the platform on the top and the megalithic walls below is abrupt and strewn with irregular blocks of the *Tripolitsa* limestone which lie amongst the many rock outcrops that cover the slope. Evidently, most of these blocks must have originally belonged to the walls of the platform above. No traces of any constructions are visible between the platform walls and the peripheral walls.

Among the *Tripolitsa* rock outcrops and stones just below the west wall of the platform (at 2.00 m. distance below the wall and roughly 25 m. from the southwest corner) a triangular corner stone of white limestone (poros, brought from elsewhere) and half a brick were found; another poros block, square in shape, was found at the northeast corner of the platform. None of these architectural elements are *in situ*; their existence, however, points to some construction related to the platform that has not survived.

In conclusion, the visible remains on *Kefala* seem to belong to two platforms, one rising above the other, larger on the south, east and north sides but sharing the west wall; a precinct wall at a lower level of the slope seem to have enclosed the platform area on the top. This interpretation is based on the slight evidence provided by the remains visible today; only excavation can establish with certainty the character of the architectural remains on the *Kefala* hill.

THE FINDS

Apart from a large limestone mortar found immediately below the southwest corner of the platform,[8] the finds consist exclusively of pottery sherds found mostly within the platform area. The systematic study of the pottery has not been completed yet but it is sufficiently advanced to allow us to date it accurately. It ranges from the Archaic down to the Hellenistic times. Representative examples of each period are shown below.

[8] The mortar existed when the site was first visited but has not been seen since then.

A rim sherd from a pithoid vase (**fig. 9**) bears the characteristic spiral motif found on pithoi dating from the 7th and 6th c. B.C.[9] The spiral is combined with a shield-like motif known from 8th/7th c. Cretan pithoi.[10] The careful execution of the design together with the excellent quality of the clay (which has very few inclusions) as well as the careful surface treatment, suggests an important workshop.

The base from a high-necked cup dates from the end of the 6th c. B.C.[11] Another base, from an Attic kantharos or maybe a local tulip cup, glazed inside out, dates to the end of the 4th or the beginning of the 3rd c. B.C.[12] The base and part of the lower body of a skyphos/cup might also date from Classical or Hellenistic times.[13] A fragment of a relief vase (**fig. 10**) with a lotus motif is comparable to those that can be found on mould made bowls of the 2nd/1st c. B.C.[14]

Noteworthy is the quality of the pottery, especially of the pithos fragment of Archaic date as well as many tiny fragments of vases (not included in this paper) with fine walls and black glaze strewn on the platform. Important too is the possible Attic import and the relief vase.

INTERPRETATION

How should one interpret the architectural remains on the *Kefala*? Three possibilities come to mind: first, the walls could be part of terracing for cultivation; second, they could be the remains of an acropolis or a fort; third, they could be the remains of a single, large rectangular structure.

Against the first interpretation comes the fact that the surviving walls are too strongly built to have been simple retaining walls to hold terraces for cultivation. Moreover, the only part of the hill free of rock outcrops and thus suitable for cultivation is the platform, which, however, is so windy, that we cannot think of any crop that could do well under such conditions.

The second interpretation, that of an acropolis or a fort, could find support by the presence of the lower walls; because of their megalithic nature, one could argue that they were part of an encircling fortification, implying an acropolis or a fort. However, the space enclosed between the platform and the lower walls is too abrupt and any terraces created would have been too narrow to have housed any constructions (in the case of an acropolis), unless there was substantial cutting of the rock outcrops, which is not the case; as stated above the slope is absolutely covered with rock outcrops. Moreover, the height of the hill and the easy access provided from south, seem to go against the idea of both

---

[9] See, for instance, Simantoni-Bournia 2004, 1.3 (Cretan, 690-660 B.C.); 8.18 (Cretan, 640-610 B.C.), 14.33 and 15.34 (Rhodian, 600-510 B.C.). See also, Simantoni-Bournia 1984, 117-121 and pl. 21 γ: continuous or running spiral.

[10] Chatzi-Vallianou and Eythymiou 2000, 539, 552, photo no. 8

[11] Erickson 2010, nos 510-515, pp. 213-215 (all dating from 525-500 B.C.).

[12] Sacket et al. 1992,100, pl. 80, nos 1,2 or 5,6 respectively.

[13] See Sackett et al. 1992, 95, pl. 77.1 (deposit H7) and 101, pl. 81. 21-24 (echinus bowls), almost all Attic, dating throughout the 4th c. B.C.

[14] Rotroff 1997, no. 622, p. 308, pl. 59 (late 2bd c. B.C.), or Rotroff 1982, 87, no. 359, pl. 64 (ca. 100 B.C.). It should also be noted, however, that the motif also bears a similarity to the outlined tongue motif found on Archaic pithoi. See for instance Haggis et al. 2004, 377, fig. 33 (Cretan, Early Iron Age). Simantoni-Bournia 1992, 66-75 (Chian, 6th/5th c. B.C.).

an acropolis and a fort. But if we, momentarily, accept the idea of an acropolis, where was the city to which it belonged? No remains of a city have been identified in the immediate surroundings (as is the case, for instance, of the Acropolis at Agios Ioannis and the city of Gortyna). If we consider the idea of a fort apart from the easy access provided from the south side of the hill that goes against such an idea, to our knowledge, there are no contemporary forts in Crete that enclose a levelled, flat platform. Moreover, there is no evidence that the walls of any of the two platforms were rising to form a fort and no other walls are visible.

Perhaps the only possible remaining interpretation is that of a single structure. Two possibilities come to mind: (a) a farmhouse or a shepherd's installation; (b) a sanctuary.

The idea of a farmhouse or a shepherd's installation can be rejected on two important issues: first, there is not much cultivable land around the region to justify the presence of a farmhouse of such magnitude on this spot; if *Kefala* overlooked part of the fertile Omphalion Pedion at south, then such a farmhouse could be justified. The *Kefala* hill and the area immediately around it is suitable for grazing, but no shepherd could have been able to build such a construction for a house and less so for a sheepfold. Second, the pottery collected, which, as we stressed above, is of a fine quality, is not usually associated with a farmer's or shepherd's house.

There remains the hypothesis that the visible architectural remains belonged to a sanctuary. The outstanding, dominant position of the structure situated on the southernmost and highest part of the hill, near one of the most important stretches of the sea and land routes of central Crete and perhaps at the boundaries of the important city states of north-central Crete seems to support this idea. A major hindrance against the idea of a sanctuary is the lack of cult equipment such as figurines.[15] However, there are arguments which are in line with the idea of its being a sanctuary rather than a fort or any other structure.

The study of the remains revealed the existence of two platforms. The monumental size of the platforms on the purposely made flat top of the hill with a pronounced emphasis on its length; its northeast-southwest orientation; the quality of the construction –all these facts support the idea of a Greek sanctuary. As stated above there is no evidence that the walls of any of the two platforms were rising to form a fort or a structure that could be seen as a shrine. As far as the lower megalithic wall fragments, below the platform, are concerned, they can be explained as parts of a precinct wall, a *peribolos* that enclosed the sacred area (**fig. 4**). The quality of the pottery is a further argument to support the idea of a sanctuary.

At this point, two questions arise in relation to the idea of a Greek sanctuary on the *Kefala* hill.

The first question concerns its architecture. The architectural remains do not allow us to define precisely its form and appearance.[16] No stone architectural members typical of peripteral temples are to be found. It is, however, conceivable that the upper platform had held an object of focus, be it an altar or a construction of some form. The remaining

[15] It should be remembered that the cave of Eilytheia at only 7.5 km west, lacked cult equipment of any kind, Marinatos 1929: 94-104. 1930: 91-99.

[16] On Cretan sanctuaries of the relevant dates, see Sporn 2002.

space and the ledge on its three sides will have allowed large congregations. This is important since the strongly inclined space between the platforms and the *peribolos* is too rugged and any number of people would thus have to be on the platform.

The second question concerns its status. Did it belong to a city and if so, which one.

Let us consider its position in relation to the well-known major *poleis* of central Crete, since the Survey has not identified any substantial remains that could have belonged to an important contemporary installation (city) in the immediate surroundings.[17] The major city states all around are: Knossos at 10.3 km west (with its harbour at Amnissos[18] at 7.5 km northwest of *Kefala*) and Lyktos at 13 km south (with its harbour at Chersonissos at 11 km east of *Kefala*). As *Kefala* lies nearer to Knossos and Amnissos it may have been within their territory. However, if we consider the territory of Knossos as given by Strabo,[19] at thirty stadia radius (explained as 5.5 km), *Kefala* lies beyond its limits. Lyktos, on the other hand, had a more extensive territory stretching to Chersonissos, and despite the greater distance between it and *Kefala*, the latter could have belonged to it.[20] Given, however, the ambiguity of the limits of the territories of the Cretan city states, *Kefala* could have been at the border between Knossos and Lyktos. In the first instance, the sanctuary would have been an "extra-urban sanctuary"; in the second, an "extra-urban", "border sanctuary".[21]

We are tempted here to associate the sanctuary with an inscription, dated to the beginning of the 2nd century B.C., found by Knossos.[22] It states that the lyre player Aristodamos, supported by all gods, but especially by the father of gods (Zeus) and Artemis Skopelitis, forbids the devotees of the goddess Syria (among others) to approach the sanctuary. The language of the inscription is considered to be Dorian[23] and the cult of Artemis is prominent in Dorian states such as Lyktos. Would it be too presumptuous to identify the sanctuary on the *Kefala* with the sanctuary devoted to Artemis Skopelitis, mentioned in the above inscription?

N. Platon,[24] influenced by the treaty between Knossos and Tylissos, known from another inscription, places the sanctuary of Artemis Skopelitis and that of Zeus mentioned in the inscription from the area of Knossos, in the region between Tylissos and Archanes, west of Knossos. No remains of a sanctuary devoted to Artemis Skopelitis have so far been recognized in this region. If the *Kefala* structure was a sanctuary it could have been associated with Artemis Skopelitis on two grounds: (a) the presence of the small village of Skopela at only 3 km. southwest of the *Kefala* hill and in direct visual contact with it; the name of the village, which is mentioned in all censuses, Venetian and

---

[17] If we take into account Faraklas' study (1998, 102-103) on the boundaries of the Cretan city-states, the possible sanctuary on the *Kefala* hill was at the heart of the territory of Herakleia, a city, however, that has not been located and therefore it cannot be considered in this paper as related to the *Kefala* sanctuary.

[18] Pausanias I, 18, 5 Κρῆτες δὲ χώρας τῆς Κνωσσίας ἐν Ἀμνισῷ γενέσθαι νομίζουσιν Εἰλείθυιαν; see also Chaniotis (1992) on the literary evidence of the close relationship between Knossos and Amnissos during the historical period.

[19] Strabo 10. 4. 4.

[20] Stavrakis also states the extensive territory of Lyktos (1890, 86-87).

[21] De Polynac 1995; Prent 2005, 526.

[22] Used as a building stone in a field boundary at Fortetsa, published by N. Platon (1948, 93-108).

[23] Masson 1985, 190.

[24] Platon 1948, 93-108.

Ottoman and may have thus survived from antiquity, may be associated with the epithet Skopelitis. It should also be mentioned that the dominant position of the *Kefala* "sanctuary" is eminently suited to the epithet skopela –(high-sited and far-seeing) and hence Skopelitis. (b) the sanctuary of Zeus mentioned together with Artemis Skopelitis in the Knossos inscription, may have been the sanctuary of Zeus Thenatas at Amnissos that lies to the northwest and not far off from the *Kefala* structure.

The connection of Amnissos[25] and Chersonissos[26] with Artemis is well established from the written sources and it is conceivable that either of the two could have a sanctuary dedicated to Artemis in their territories or in their borders. Could they thus share the sanctuary at *Kefala*? It should be remembered that sanctuaries devoted to Artemis are often (although not always) "border sanctuaries"[27] and that the region around the *Kefala* hill is not unfamiliar with cult: the cave of Eilithyia,[28] the peak sanctuary at *Megali Koutsoura*, the sanctuary of Zeus Thenatas, the cave of Skoteino[29] – they have all been identified as sanctuaries some dating to the Bronze Age and others to the historical period.

We hope that future research might shed more light on the remains at *Kefala* and confirm or reject what we put forward as a hypothesis.

---

[25] Amnissos was a favourite resort of Artemis (Apolonius Rhodius, III, 877), who was accompanied by sixty sea-nymphs and the twenty nymphs of Amnissos. Callimachos (IX, v, 25) also calls Artemis a child of Amnissos: "Ἄρτεμι Κρηταῖον Ἀμνισοῦ πέδον".

[26] The importance of the cult of Artemis in Dorian states such as Lyktos and Chersonissos has already been stressed above. Further evidence on the cult of Artemis at Chersonissos is given by Strabo (X, 479, 14) who mentions a sanctuary at Chersonissos devoted to Britomartis ("Λύττου δέ, ἧς ἐμνήσθημεν καὶ πρότερον, ἐπίνειόν ἐστιν ἡ λεγομένη Χερρόνησος, ἐν ᾗ τὸ τῆς Βριτομάρτεως ἱερόν"). Pausanias (III, 18, 4) also mentions a sanctuary devoted to Artemis ("πραθέντα ἐς Κρήτην δουλεύειν ἔνθα ἦν Ἀρτέμιδος τοῖς Κρησὶν ἱερόν"); could it be the sanctuary at Chersonissos devoted to Britomartis or the possible one on the *Kefala* hill? Britomartis is reported in various sources as an epithet of both Artemis and Diktynna (*e.g.* Diodorus Siculus, 5.76.3: "Britomartis, who is also called Dictynna, the myths relate, was born at Caeno in Crete of Zeus and Carme … she invented the nets (dictya) which are used in hunting, whence she has been called Dictynna, and she passed her time in the company of Artemis, this being the reason why some men think Dictynna and Artemis are one and the same goddess; and the Cretans have instituted sacrifices and built temples in honour of this goddess"). Further Artemis-Britomartis has always been identified with Chersonissos, which owned her wooden *xoano*. The *Kefala* structure may have lied at the borders, within a zone referred to by the ancient writers as the *Lyttion koinon* (Kallimachos *Hymn to Artemis* 15) and if so it could have been closely associated with the Chersonissos Britomartis sanctuary.

[27] Prent 2005, 526.

[28] The cave of Eileithyia is mentioned by Homer (*Odyssey* 19.188), Pausanias (I, 18.5) and Strabo (X, 476, 8: "Μίνω δέ φασιν ἐπινείῳ χρήσασθαι τῷ Ἀμνισῷ, ὅπου τὸ τῆς Εἰλειθυίας ἱερόν"). In the Linear B tablets of Knossos and Pylos Artemis and Eileithyia are mentioned as two separate goddesses (Flouda 2010, 38-41). Artemis may have in later periods superseded the Bronze Age goddess Eileithyia, although in some sanctuaries she is called Eileithyia/Artemis.

[29] During the periods covered by the pottery at *Kefala*, it seems that the only other sanctuary in the region was that of Zeus Thenatas at Amnissos; interestingly, Zeus is mentioned in the Knossos inscription together with Artemis Skopelitis. Skoteino cave had ceased to function as a cult place (we thank Dr A. Kanta for this information, spring of 2014; for the Skoteino cave see Tyree et al. 2009).

BIBLIOGRAPHY

Chaniotis, A. 1992. "Amnisos in den schriftlichen Quellen: Die Testimonien", in J. Schäfer (ed.) *Amnissos nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*, Berlin, 51-127.

Chatzi-Vallianou, D. and Eythymiou, O. 2000. "Κεραμεική από την Ακρόπολη του Σμαριού", in *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996, τ. Α3, *Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική περίοδος*, Herakleion: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 537-556.

De Polignac, F. 1995. *Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State*, Chicago and London: The University of Chicago Press.

Erickson, B. L. 2010. *Crete in Transition. Pottery Styles and Island History in the Archaic and Classical Periods*, Hesperia Suppl 45, Princeton: ASCA.

Faraklas, N. 1998. *Οι επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης*, Rethymno: The University of Crete.

Flouda, G. 2010. "Η θεά Ειλείθυια στις κνωσιακές πινακίδες Γραμμκής Β", in Α. Κάντα and Κ. Δαβάρας (eds), *Ελευθία Χαριστήριον. Το Ιερό σπήλαιο της Ειλειθυίας στον Τσούτσουρο*, Ηράκλειο, 38-41.

Haggis, D.C. et al. 2004, "Excavations at Azoria, 2002", *Hesperia* 73, 339-400.

Masson, O. 1985. "Cretica, VI-IX, La Stèle des ΕΠΙΛΥΚΟΙ de Knossos", *BCH* 109, 189-200.

Marinatos, S. 1929. "Ανασκαφαί εν Κρήτη", *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 94-104.

Marinatos, S. 1930. "Ανασκαφαί εν Κρήτη", *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρεία*ς, 94-99.

Panagiotakis, N. 2003. "L'évolution archéologique de la Pédiada (Crète centrale): premier bilan d'une prospection", *BCH* 127, 327-430.

Panagiotakis, N. 2004. "Contacts between Knossos and the Pediada Region in Central Crete", in G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (eds), *Knossos: Palace, City, State*, Proceedings of the Conference in Heraklion organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos, *British School at Athens Studies* 12, 177-186.

Panagiotakis, N. Panagiotaki, M., Sarris, A. 2013. "The Earliest Communication System in the Aegean", *Electryone* 2, 12-28.

Panagiotakis, N., Panagiotaki, M., Dipla A. (in press). "A Possible Greek Sanctuary in the North Part of the Pediada Region in Central Crete", presented at the 11th International Cretological Congress (Rethymno, 21-27 October 2011).

Platon, N. 1948. "Επιγραφή Ιερού εκ Κνωσού", *Kritika Chronika* 2, 93-108.

Prent, M. 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period*, Religions in the Graeco-Roman World vol. 154, Leiden-Boston.

Rotroff, S.I. 1982. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade bowls*. The Athenian Agora vol. 22, Princeton: ASCA.

Rotroff, S.I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported WheelmadeTable Ware and Related Material*. The Athenian Agora vol. 29, Princeton: ASCA.

Sackett, L.H. et al. 1992. *Knossos, From Greek City to Roman Colony. Excavation at the unexplored Mansion II*, 2 vols. British School at Athens Suppl. 21, London: Thames and Hudson.

Schäfer J. 1992. *Amnissos nach den archäologischen, historischen und epigraphischen zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*, Berlin: Mann.

Simantoni-Bournia, E. 1984. *Ναξιακοί ανάγλυφοι πίθοι*, Ph.D. Thesis, Athens: University of Athens.

Simantoni-Bournia, E. 1992. *La céramique grecque à reliefs au Musée de Chios,* Athens: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Simantoni-Bournia, E. 2004. *La céramique grecque à reliefs. Ateliers insulaires du VIIIe siècle avant J.-C.*, Geneva: Droz.

Sporn, K. 2002. *Heiligtümer und Kulte auf Kreta in klassischer und hellenistischer Zeit*, Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.

Stavrakis, N. 1890. *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων Γεωγραφικών, Ιστορικών, Αρχαιολογικών, Εκκλησιαστικών κτλ. Ειδήσεων περί της Νήσου*, Αθήνησι: Παλιγγενεσία.

Tyree, L., F.W. McCoy, A. Kanta, D. Sphakianakis, A. Stamos, K. Aretaki, and E. Kamilaki. 2009. "2005/2006. Inferences for Use of Skoteino Cave during the Bronze Age and Later Based on a Speleological and Environmental Study at Skoteino Cave, Crete", *Aegean Archaeology* 8, 51-63.

Nikos Panagiotakis
Marina Panagiotaki
Herakleio, Crete

Fig. 1. The *Kefala* hill from northeast.

Fig. 2. The *Kefala* hill from south.

Fig. 3. The area of modern Gournes from the *Kefala* hill.

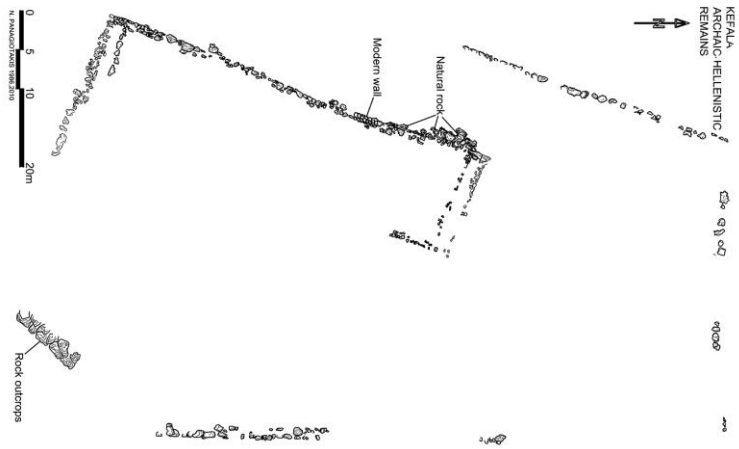

Fig. 4. Line drawing of the visible architectural remains on the *Kefala* hill.

Fig. 5. West wall of the platform on the *Kefala* hill.

Fig. 6. The northwest corner of the platform on the *Kefala* hill with modern Gournes in the background.

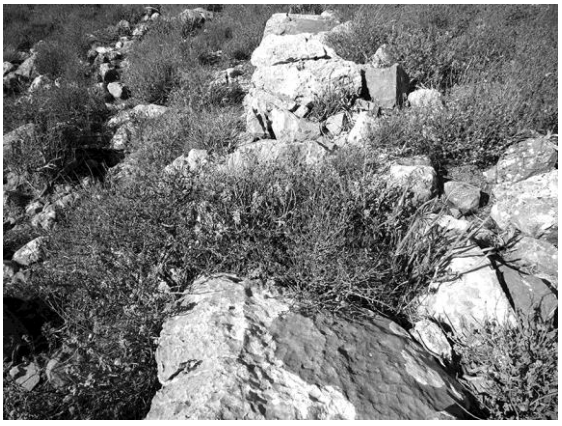

Fig. 7. Lower wall along the west side of the *Kefala* hill (part of the precinct wall).

Fig. 7a. Detail of fig. 7.

Fig. 7b. Detail of fig. 7.

Fig. 8. The northwest corner of the west wall of the platform.

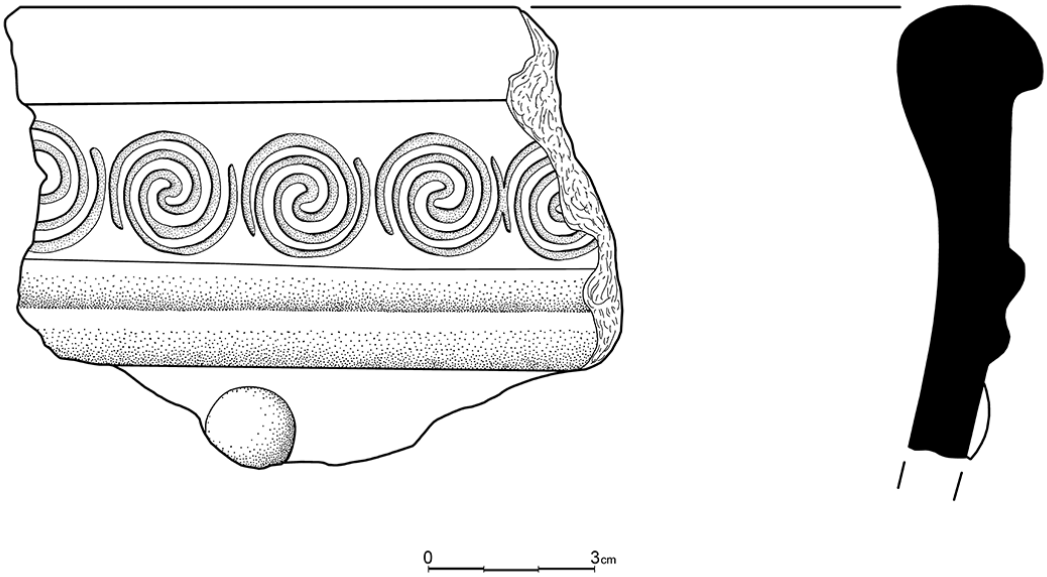

Fig. 9. Line drawing of rim and body sherd of a pithos.

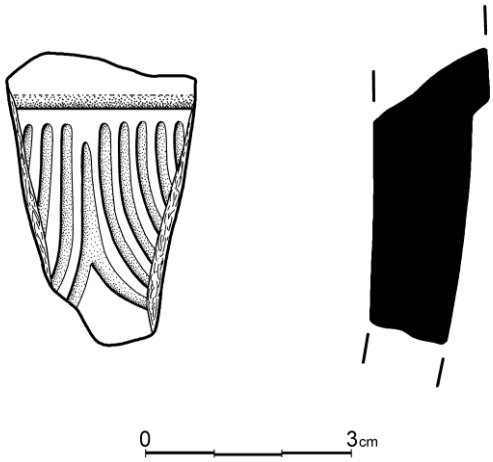

Fig. 10. Line drawing of a body sherd of a relief vase.

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΤΑΛΩ. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΕΡΓΑ ΕΝΟΣ ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 5ΟΥ ΑΙ. Π.Χ*.

Ανάμεσα στους σπουδαιότερους αγγειογράφους του ερυθρόμορφου ρυθμού και ειδικότερα των τελευταίων δεκαετιών του 5ου αι. π.Χ., περιλαμβάνεται και ο Ζ. του Τάλω. Ωστόσο, μέχρι σήμερα, τόσο ο ίδιος όσο και οι σύγχρονοί του αγγειογράφοι απασχόλησαν αποσπασματικά την έρευνα, με εξαίρεση τον Ζ. του Μειδία.[1]

Ο J. Beazley διέκρινε τον συγκεκριμένο αγγειογράφο ως μία ξεχωριστή καλλιτεχνική «προσωπικότητα» και τον συμπεριέλαβε στους καταλόγους του με το συμβατικό όνομα Ζ. του Τάλω, εξαιτίας της απεικόνισης του μυθικού χάλκινου γίγαντα Τάλω στην κύρια όψη του ελικωτού κρατήρα, που αποκαλύφθηκε στη νεκρόπολη του Ruvo της Απουλίας[2] (**εικ. 11**).

---

* Το παρόν άρθρο βασίστηκε στο μεγαλύτερό του μέρος στη μεταπτυχιακή μου εργασία με θέμα ο Ζωγράφος του Τάλω και η σύγχρονη αττική αγγειογραφία, η οποία εκπονήθηκε στο Α.Π.Θ. υπό την επίβλεψη της Ομ. Καθηγήτρια. Κλασικής Αρχαιολογίας Στ. Δρούγου, στην οποία θα ήθελα να εκφράσω τις θερμότατες ευχαριστίες μου, τόσο για τις καίριες παρατηρήσεις της καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας, όσο και για την ακούραστη καθοδήγησή της, ήδη από τα πρώτα φοιτητικά μου χρόνια. Για όλα τα παραπάνω τής είμαι ευγνώμων. Θερμότατες ευχαριστίες οφείλω επίσης στον Ακαδημαϊκό και Ομ. Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Μιχάλη Τιβέριο, καθώς και στην Αναπλ. Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Ελένη Μανακίδου, που με τις ουσιαστικές τους παρατηρήσεις συνέβαλαν καθοριστικά στην τελική μορφή του κειμένου. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στον Δρ. Γ. Καββαδία (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο), ο οποίος με μεγάλη προθυμία μου παραχώρησε άδεια μελέτης των αδημοσίευτων θραυσμάτων της Συλλογής Βλαστού – Σερπιέρη. Για την αποστολή φωτογραφιών είμαι υπόχρεος στην τέως διευθύντρια του Μουσείου Martin von Wagner der Universität, Dr. I. Wegartner, καθώς και στην Dr. A. Lezzi – Hafter, η οποία μου απέστειλε φωτογραφίες ενός θραύσματος της Συλλογής Florence Gottet, το οποίο η ίδια ταύτισε με τον Ζ. του Τάλω και δημοσίευσε πρόσφατα.

[1] Για τον Ζ. του Μειδία βλ. Nicole 1908. Becatti 1947 και Burn 1987. Για τους αγγειογράφους του τέλους του 5ου αι. π.Χ. βλ. Hahland 1930. Real 1973 και κυρίως McPhee 1973, ο οποίος ωστόσο δεν συμπεριέλαβε στους υπό μελέτη αγγειογράφους του τον Ζ. του Τάλω.

[2] Το αγγείο φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Jatta του Ruvo με αρ. ευρ. 1501. Για τον κρατήρα βλ. *ARV²*, 1338,1. *Paralipomena*, 481. *Beazley Addenda²*, 366–367 (1338, 1). Furtwängler and Reichhold 1904, 196-203, πίν. 38-39. Bermond Montanari 1955, 184, εικ. 5. Cook 1964, 721, πίν. 41. Sichtermann 1966, 23-24 πίν. 1 και 24-34. *ΕΑΑ*, 7, λ. «Talos», 587-588, εικ. 701.[E. Paribeni]. Buschor 1969², 244-246, εικ. 255. Real 1973, 83-85. Simon 1981², 154-155, πίν. 230-231. *LIMC* 3, λ. «Dioskouroi», 586, αρ. κατ. 220 [A. Hermary]. Schleiffenbaum 1991, 392, αρ. κατ. V344. Shapiro 1992, 236, πίν. 50, εικ. 6. *LIMC* 7, λ. «Talos», 835, αρ. κατ. 4 [J.K. Papadopoulos]. Boardman 1995, 180-181, εικ. 324.1-3. Τιβέριος 1996, 333-334, αρ. κατ. 181-182, πίν. 181-182. Mugione 2000, 134-135, εικ. 12a-b. Gaunt 2002, 619-621, αρ. κατ. 13, πίν. 62, εικ. 214. Θάνος 2010, 14-20, αρ. κατ. 1, πίν. 1-13, εικ. 1-14. Στο εξής θα αναφέρεται ως κρατήρας από το Ruvo.

Στη δεύτερη έκδοση των καταλόγων *ARV*, ο J. Beazley καταχώρησε πέντε βεβαιωμένα έργα[3] του αγγειογράφου και δέκα έργα τα οποία απέδωσε σε αγγειογράφους «κοντά» σε αυτόν.[4]

---

[3] Το πρώτο έργο του καταλόγου αποτέλεσε ο κρατήρας από το Ruvo, *ό.π.*, σημ. 2. Το δεύτερο βεβαιωμένο έργο του καταλόγου αποτέλεσε το αποσπασματικά σωζόμενο υπόστατο γαμικού λέβητα στη Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum, αρ. ευρ. 12.229.15. Για το υπόστατο βλ. *ARV*^{2}, 1339,2. Richter 1958^2, εικ. 109. Real 1973, 85. Sgourou 1994, 134-135, 296, αρ. κατ. R80. Θάνος 2010, 34-36, αρ. κατ. 9, πίν. 33-34, εικ. 43-47. Στο εξής θα αναφέρεται ως υπόστατο στη Νέα Υόρκη. Το τρίτο βεβαιωμένο έργο του αγγειογράφου αποτελεί το μικρό θραύσμα καλυκωτού ή κωδωνόσχημου κρατήρα στη Συλλογή Friedländer στο Los Angeles. Για το θραύσμα βλ. *ARV*^{2}, 1339, 3. *LIMC* 2, λ. «Astra», 914, αρ. κατ. 57 [S. Karusu]. Θάνος 2010, 34, αρ. κατ. 8, πίν. 33, εικ. 42. Στο εξής θα αναφέρεται ως θραύσμα στο Los Angeles. Το τέταρτο βεβαιωμένο έργο αποτέλεσαν τα τρία συνανήκοντα θραύσματα λουτροφόρου στο Άμστερνταμ, Allard Pierson Museum αρ. ευρ. 2474, από την Αθήνα. Για τη λουτροφόρο βλ. *ARV*^{2}, 1339, 4. *Beazley Addenda*^{2}, 367 (1339, 4). *CVA Musee Scheurleer (La Haye)* 2, III.I.d.6 – III.1.d.7, πίν. (083) 4, εικ. 1-3 [L.C.W. Scheurleer]. Real 1973, 85-86. Clairmont 1983, 77. Boardman 1995, εικ. 325. Kurtz 1984, 323, εικ. 8. Θάνος 2010, 29-32, αρ. κατ. 6, πίν. 31, εικ. 38. Στο εξής θα αναφέρεται ως αποσπασματική λουτροφόρος στο Άμστερνταμ. Το πέμπτο έργο του καταλόγου αποτελεί το μικρό θραύσμα πιθανώς κωδωνόσχημου κρατήρα στην Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς, αρ. ευρ. P18848, από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Για το θραύσμα βλ. *ARV*^{2}, 1339,5. Young 1951, 255, πίν. 80, εικ. 3. Moore 1997, 199, αρ. κατ. 388, πίν. 48. Θάνος 2010, 28, αρ. κατ. 4, πίν. 30, εικ. 36. Στο εξής θα αναφέρεται ως θραύσμα από την Αρχαία Αγορά, αρ. ευρ. P18848.

[4] Πρόκειται αρχικά για τα τρία συνανήκοντα θραύσματα λουτροφόρου στο Tübingen, Eberhard – Karls -Universität, Antikensammlung des Archaeologischen Instituts, αρ. ευρ. S./10 1568a, S./10 1568c, S/10 1568b+h. Για τα θραύσματα βλ. *ARV*^{2}, 1339,1. *Paralipomena*, 481. Watzinger 1924, 53-54, αρ. κατ. 160, πίν. 37.a. *CVA Tübingen Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität* 4, 31-32, πίν. 9, εικ. 4-6 [E. Böhr]. Θάνος 2010, 32-33, αρ. κατ. 7, πίν. 32, εικ. 39-41. Το δεύτερο έργο του καταλόγου αποτελεί το θραύσμα λουτροφόρου στη Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Arts, αρ. ευρ. 07.286.52. Για το θραύσμα βλ. *ARV*^{2}, 1339, 2. Θάνος 2010, 50-51, αρ. κατ. 20, πίν. 42, εικ. 64. Το τρίτο αγγείο του καταλόγου αποτελεί ο καλυκωτός κρατήρας στο Palermo, Museo Archeologico Regionale di Palermo, αρ. ευρ. 2365, από το Chiusi. Για τον κρατήρα βλ. *ARV*^{2}, 1339, 3. *Beazley Addenda*^{2}, 367 (1339, 3). Real 1973, 87. Kaempf–Dimitriadou 1979, 86, αρ. κατ. 125. Arafat 1990, 55-56, αρ. κατ. 2.24, πίν. 12, εικ. b. Θάνος 2010, 41-43, αρ. κατ. 15, πίν. 37-38, εικ. 53-55. Το τέταρτο αγγείο αποτελεί ο κωδωνόσχημος κρατήρας στη Ρώμη, Museo Nazionale di Villa Giulia, αρ. ευρ. 2382. από το Falerii. Για τον κρατήρα βλ. *ARV*^{2}, 1339, 4. *Paralipomena*, 481. *Beazley Addenda*^{2}, 367 (1339.4). Furtwängler und Reichhold 1904, 87-91 πίν. 20. Hahland 1930, 16, πίν. 13, εικ. α,β. Cook 1964, 737-738, εικ. 668. Buschor 1969^2, 246, εικ. 253. Real 1973, 86-87. *CVA Museo Nazionale Villa Giulia* 2, III.I.d, πίν. I, εικ. 1-4 [G.Q. Giglioli]. Vollkommer 1988, 37, αρ. κατ. 252, εικ. 48. Arafat 1990, 108-109, αρ. κατ. 5.7, πίν. 34. *LIMC* 5, λ. «Herakles», 124, αρ. κατ. 2870 [J. Boardman]. Θάνος 2010, 38-41, αρ. κατ. 14, πίν. 36, εικ. 51-52. Την πέμπτη καταγραφή αποτελούν τα πέντε συνανήκοντα θραύσματα καλυκωτού κρατήρα στο Würzburg, Martin Von Wagner Museum der Universität, αρ. ευρ. H 5708a, b, c, d, e, από τον Τάραντα. Για τα θραύσματα βλ. *ARV*^{2}, 1339, 5. *CVA Würzburg, Martin Von Wagner Museum* 2, 61-63, σχ. 43, πίν. 42-44 [F. Hölscher]. Ceccarelli 1998, 70-72, αρ. κατ. 74, πίν. 19. Schöne 1987, 271, αρ. κατ. 184, εικ. 12. Simon 1978, 199-206, εικ. 1, 1α, 2, 4, 5, 7, 11, 15. Θάνος 2010, 47-49, αρ. κατ. 18, πίν. 40, εικ. 57-61. Το έκτο έργο του καταλόγου αποτελούν τα δύο αδημοσίευτα συνανήκοντα θραύσματα, πιθανότατα λουτροφόρου στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Βλαστού – Σερπιέρη, αρ. ευρ. 495 α-β, από το Κορωπί. Για τα θραύσματα βλ. *ARV*^{2}, 1340, 6. Θάνος 2010, 43-45, αρ. κατ. 16. Το έβδομο έργο του καταλόγου αποτελεί το θραύσμα πιθανώς από υπόστατο στη Βοστόνη, Museum of Fine Arts, αρ. ευρ. 03.845. Για το θραύσμα βλ. *ARV*^{2}, 1340, 7. Θάνος 2010, 53-54, αρ. κατ. 24. Το όγδοο έργο αποτελεί το μικρό θραύσμα, πιθανότατα αμφορέα, στη Βασιλεία, Συλλογή H.A. Cahn. Για το θραύσμα βλ. *ARV*^{2}, 1340, 8. *Beazley Addenda*^{2}, 367, (1340, 8). Cahn 1974, αρ. κατ. 252, πίν. 42, εικ. 252. Θάνος 2010, 52-53, αρ. κατ. 22, πίν. 43, εικ. 66. Το ένατο έργο αποτελεί το θραύσμα αδιευκρίνιστου σχήματος στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Εμπεδοκλή, αρ. ευρ. E 17. Για το θραύσμα βλ. *ARV*^{2}, 1340, 9. Θάνος 2010, 53, αρ. κατ. 23. Τέλος, «κοντά» στον Ζ. του Τάλω τοποθετήθηκε το θραύσμα καλυκωτού κρατήρα στη Ferrara, Museo Archeologico Nazionale di Spina, αρ. ευρ. 3092, από τη Spina. Για το θραύσμα βλ. *ARV*^{2}, 1340 (στη μέση της σελίδας). Bermond Montanari 1955, 179-189, εικ. 1-4. Alfieri 1979, 99, αρ.

Το 1971 στα *Paralipomena* προστίθεται στον κατάλογο των βεβαιωμένων έργων του αγγειογράφου ένα ακόμη αγγείο,[5] ενώ δύο νέα έργα περιλαμβάνονται στην ομάδα των αγγειογράφων «κοντά» σ' αυτόν.[6] Τέλος, εκτός των καταλόγων του J. Beazley, έχουν προσγραφεί είτε στον ίδιο τον Ζ. του Τάλω[7] είτε στον κύκλο του κατά καιρούς πολλά έργα.[8]

κατ. 240, εικ. 240. *ΕΑΑ* 7, λ. «Talos – 2ο», 586-587, εικ. 700 [G. Bermond Montanari]. Real 1973, 86-87. Shapiro 1993, 162-163 και 255, αρ. κατ. 108, πίν. 126. *LIMC* 7, λ. «Talos», 835, αρ. κατ. 5 [J.K. Papadopoulos]. Robertson 2005², 367-368, εικ. 260. Θάνος 2010, 45-46. αρ. κατ. 17, πίν. 39, εικ. 56.

[5] Πρόκειται για τέσσερα συνανήκοντα θραύσματα ενός μεγάλου αγγείου αδιευκρίνιστου σχήματος στη Βόννη, Συλλογή E. Langlotz, βλ. *Paralipomena*, 481, 6. Θάνος 2010, 37, αρ. κατ. 12. Επίσης, ο J. Beazley αποδέχεται την άποψη του C. Watzinger και τοποθετεί τελικά στα βεβαιωμένα έργα του αγγειογράφου τα θραύσματα της λουτροφόρου στο Tubingen, *ό.π.*, σημ. 4, τα οποία αρχικά είχε τοποθετήσει στα έργα των αγγειογράφων «κοντά» στον Ζωγράφο του Τάλω.

[6] Πρόκειται για τα δύο συνανήκοντα θραύσματα ενός μεγάλου αγγείου, πιθανότατα υπόστατου γαμικού λέβητα στην Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αρ. ευρ. 1921.867. Για τα θραύσματα βλ. *Paralipomena*, 481, 10. *CVA Oxford, Ashmolean Museum* 1, 47, πίν. 50, εικ. 33-34 [J.D. Beazley]. Θάνος 2010, 49-50, αρ. κατ. 19, πίν. 42, εικ. 62-63, καθώς και για το μικρό θραύσμα στη Στοκχόλμη, Συλλογή Säflund. Για το θραύσμα βλ. *Paralipomena*, 481, 11. Θάνος 2010, 51-52, αρ. κατ. 21, πίν. 42, εικ. 65.

[7] Πρόκειται για τον αποσπασματικά σωζόμενο ελικωτό κρατήρα από τη Serra di Vaglio της Λευκανίας, σήμερα στην Potenza. Sopridetenza Archeologica della Basillicata, αρ. ευρ. 54622, 51532, 54623. Για τον κρατήρα βλ. Greco 1985-1986, 5-35. Greco 1988, 284-5, εικ. 22. Shapiro 1992, 232-236, πίν. 50, εικ. 3-5. *LIMC* 6, λ. «Leda», 234-235, αρ. κατ. 34, σχ. 234 [I. Kahil - N. Gianolio]. Oakley and Sinos 1993, 12-13, 52, εικ. 2. Van Straten 1995, 274, αρ. κατ. V431, εικ. 41. Mugione 2000, 131-132, εικ. 7 a-c. Servadei 2005, 164 εικ. 71. Gaunt 2002, 619, αρ. κατ. 12. Θάνος 2010, 23-27, αρ. κατ. 3, πίν. 19-30, εικ. 21-35. Στο εξής θα αναφέρεται ως κρατήρας από τη Serra di Vaglio. Το δεύτερο αγγείο αποτελεί ο αμφορέας παναθηναϊκού τύπου στον Τάραντα, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 143544 που προέρχεται από ένα συλημένο τάφο στον Τάραντα. Για τον αμφορέα βλ. Schauenburg 1985, 48, πίν. 41. Vollkommer 1988, 33, αρ. κατ. 227, εικ. 46. *CVA Taranto, Museo Nazionale* 4, 19-21, πίν. 28-32 [F.G. Lo Porto]. *LIMC* 4, λ. «Herakles», 801, αρ. κατ. 1368 [J. Boardman – O. Palagia – S. Woodford]. D'Amicis 1997, 123-138, εικ. 89-92, 94-95 και 98. Carabatea 1997, 133, εικ. 4. Θάνος 2010, 20-23, αρ. κατ. 2, πίν. 14-18, εικ. 15-20. Στο εξής θα αναφέρεται ως αμφορέας από τον Τάραντα. Το τρίτο βεβαιωμένο έργο αποτελεί το μικρό θραύσμα στην Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς, αρ. ευρ. P18849 από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Για το θραύσμα βλ. Young 1951, 255-256, πίν. 80, εικ. 4. Moore 1997, 199, αρ. κατ. 389, εικ. 22, πίν. 48. Miller 1995, 459, εικ. 28.16. Θάνος 2010, 28-29, αρ. κατ. 5, πίν. 30, εικ. 37. Στο εξής θα αναφέρεται ως θραύσμα από την Αρχαία Αγορά, αρ. ευρ. P18849. Το επόμενο έργο αποτελεί το μικρό θραύσμα, πιθανότατα αμφορέα, στον Τάραντα, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 52383, από τον Τάραντα. Για το θραύσμα βλ. D' Amicis 1997, 132-133, εικ. 93. Θάνος 2010, 36, αρ. κατ. 10, πίν. 34, εικ. 48. Στο εξής θα αναφέρεται ως θραύσμα αμφορέα από τον Τάραντα. Στα βεβαιωμένα έργα του Ζ. του Τάλω αποδόθηκε επίσης το μικρό θραύσμα υδρίας στο Ampurias, Museu d' Arqueologia de Catalunya με αρ. ευρ. 3240, το οποίο προέρχεται από το ιερό του Ασκληπιού στο Ampurias. Για το συγκεκριμένο έργο βλ. Miró i Alaix 2006, 336, αρ. 3240. Θάνος 2010, 38, αρ. κατ. 13, πίν. 35, εικ. 50. Στο εξής θα αναφέρεται ως θραύσμα υδρίας στην Ισπανία. Το τελευταίο έργο που αποδόθηκε στον Ζ. του Τάλω αποτελούν τα δύο συνανήκοντα θραύσματα πελίκης από τη Συλλογή Florence Gottet, αρ. G389. Για την αποσπασματική πελίκη βλ. Lezzi-Hafter 2014, 351-354, εικ. 1-2. Στο εξής θα αναφέρεται ως θραύσμα από τη Συλλογή Gottet.

[8] «Κοντά» στον Ζ. του Τάλω προσεγράφησαν μετά τον J. Beazley άλλα έξι έργα. Πρόκειται για το θραύσμα κωδωνόσχημου κρατήρα στην Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς με αρ. ευρ. P 10960, από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Για το θραύσμα βλ. Corbett 1949, 310-311, πίν. 80, εικ. 4. Schwarz 1987, 51, αρ. κατ. V 123. Hayashi 1992, 161, αρ. κατ. 125. Moore 1997, 199-200, αρ. κατ. 390, εικ. 23, πίν. 49. Θάνος 2010, 54, αρ. κατ. 25, πίν. 43, εικ. 67. Το δεύτερο έργο αποτελεί το θραύσμα ελικωτού κρατήρα στην Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς με αρ. ευρ. P7586, από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Για το συγκεκριμένο θραύσμα βλ. Schleiffenbaum 1991, 322, αρ. κατ. V198. Moore 1997, 173, αρ. κατ. 247, πίν. 33. Gaunt 2002, 613, αρ. κατ. 2. Θάνος 2010, 54-55, αρ. κατ. 26, πίν. 43, εικ. 68. Το τρίτο έργο αποτελεί ο αμφορέας παναθηναϊκού τύπου από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, σήμερα στην Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς με

Εξέταση των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών στα έργα του Ζ. του Τάλω

Σχεδιαστική απόδοση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών

Η γραμμή μετώπου-μύτης αποδίδεται ευθεία[9] ή ελαφρώς κοίλη[10] και καταλήγει σε οξεία[11] ή ελαφρώς στρογγυλή[12] απόληξη της μύτης. Το ρουθούνι, όταν αποδίδεται, δηλώνεται άλλοτε με μία στιγμή[13], άλλοτε με μία βραχεία καμπύλη γραμμή[14] και άλλοτε με μία καμπύλη γραμμή που φέρει στο τελείωμά της μία στιγμή.[15] Τα χείλη των μορφών του αποδίδονται εύσαρκα. Η γραμμή που ορίζει το στόμα είναι βραχεία και το πηγούνι σχεδιάζεται στρογγυλό και παχύ.

Το μάτι στην κατατομή απόδοση δηλώνεται είτε με μία συμπαγή κουκκίδα[16] είτε με κύκλο που φέρει στο εσωτερικό του μία στιγμή.[17] Υπάρχει ωστόσο και η περίπτωση κατά την οποία ο αγγειογράφος αποδίδει μόνο το περίγραμμα της κόρης με μια ημικυκλική γραμμή.[18] Σε κάθε περίπτωση η κόρη εφάπτεται στο άνω βλέφαρο, το οποίο σχεδιάζεται με δύο γραμμές ίσου μεγέθους, τις περισσότερες φορές καμπύλες[19] και σε ορισμένες περιπτώσεις ευθείες,[20] πάντοτε παράλληλες μεταξύ τους.[21] Όταν το μάτι

αρ. ευρ. P10554. Για το συγκεκριμένο αγγείο βλ. Corbett 1949, 306-308, πίν. 73-74. Valavanis 1991, 487-498, εικ. 3a-b. Moore 1997, 138-139, αρ. κατ. 22, πίν. 9. Θάνος 2010, 55-57, αρ. κατ. 27, πίν. 44-45, εικ. 69-72. Το τέταρτο έργο αποτελεί το θραύσμα κωδωνόσχημου κρατήρα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, σήμερα στην Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς με αρ. ευρ. P24657. Για το θραύσμα βλ. Moore 1997, 200, αρ. κατ. 393, εικ. 24, πίν. 49. Θάνος 2010, 57-58, αρ. κατ. 28, πίν. 46, εικ. 73. Το πέμπτο έργο αποτελεί το θραύσμα λουτροφόρου στο Tübingen, Eberhard – Karls-Universität, Antikensammlung des Archäologischen Instituts, αρ. ευρ. S./10 1649. Για το συγκεκριμένο θραύσμα βλ. Watzinger 1924, 54, αρ. κατ. E168, πίν. 31, εικ. E168. *CVA Tübingen Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität* 4, 27-28, πίν. 7, εικ. 5 (E. Böhr). Θάνος 2010, 58-59, αρ. κατ. 29, πίν. 46, εικ. 74. Το έκτο έργο που καταγράφηκε αποτελεί η αποσπασματικά σωζόμενη λουτροφόρος της οποίας τα μισά θραύσματα βρίσκονται στο Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. ευρ. 3209 και τα υπόλοιπα στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Για τη λουτροφόρο βλ. von Bothmer 1957, 185, αρ. κατ. 88. Bakalakis 1971, 74-83, πίν. 25-29. Humphreys 1980, 112, πίν. III α. *LIMC* 1, λ. «Amazones», 608, αρ. κατ. 330 [A. Kauffmann–Samaras]. Clairmont 1983, 78-79. Θάνος 2010, 59-63, αρ. κατ. 30, πίν. 47-50, εικ. 75-78. Στον «κύκλο» του Ζ. του Τάλω τοποθετήθηκαν δύο συνανήκοντα θραύσματα, πιθανότατα λουτροφόρου στο Mainz, Johannes Gutenberg Universität, αρ. ευρ. 4 και 5. Για τα συγκεκριμένα θραύσματα βλ. *CVA Mainz, Universität* 2, 16, πίν. 4, εικ. 1-2 [E. Böhr]. Θάνος 2010, 63-64, αρ. κατ. 31, πίν. 51, εικ. 79-80. Τελευταία ο Ν. Ακαμάτης συνδέει με το εργαστήριο του Ζ. του Τάλω ένα ακόμη θραύσμα. Για το συγκεκριμένο θραύσμα βλ. Ακαμάτης 2015, 17, πίν. 12, εικ. 1.

[9] Βλ. ενδεικτικά τη γραμμή μετώπου-μύτης της Λήδας στον κρατήρα από τη Serra di Vaglio.

[10] Βλ. ενδεικτικά τη γραμμή μετώπου-μύτης του νέου στο μικρό θραύσμα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, αρ. ευρ. P18848.

[11] Βλ. ενδεικτικά την απόληξη της μύτης του Θησέα στον κρατήρα από το Serra di Vaglio.

[12] Βλ. ενδεικτικά την απόληξη της μύτης του Ποσειδώνα στον κρατήρα από το Ruvo.

[13] Βλ. ενδεικτικά το ρουθούνι του νέου στο μικρό θραύσμα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, αρ. ευρ. P18848.

[14] Βλ. ενδεικτικά το ρουθούνι του Κάστορα στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[15] Βλ. ενδεικτικά το ρουθούνι του Ποσειδώνα στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[16] Βλ. ενδεικτικά το μάτι του Ιόλαου στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα.

[17] Βλ. ενδεικτικά το μάτι του νέου (**εικ. 1, σχ. 1**) στο μικρό θραύσμα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, αρ. ευρ. P18848.

[18] Βλ. ενδεικτικά το μάτι του Πειρίθου στον κρατήρα από τη Serra di Vaglio.

[19] Βλ. ενδεικτικά το βλέφαρο του νέου (**εικ. 1, σχ. 1**) στο μικρό θραύσμα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας αρ. ευρ. P18848 και το βλέφαρο του γενειοφόρου (**εικ. 1, σχ. 2**) στο υπόστατο του γαμικού λέβητα στη Νέα Υόρκη.

[20] Βλ. ενδεικτικά το βλέφαρο του Ιόλαου (**εικ. 1, σχ. 3**) στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα.

αποδίδεται κατά τρία τέταρτα, δηλώνεται με κύκλο που φέρει στο εσωτερικό του μία στιγμή[22] και εφαρμόζει στο άνω βλέφαρο. Το άνω βλέφαρο αποδίδεται με δύο καμπύλες γραμμές, παράλληλες μεταξύ τους, που συνήθως ενώνονται στον εσωτερικό κανθό. Το κάτω βλέφαρο σχεδιάζεται με μια μικρότερου μεγέθους καμπύλη γραμμή από αυτή του άνω βλεφάρου και το φρύδι ξεκινά συνήθως προσκολλημένο από τον εσωτερικό κανθό σχηματίζοντας ένα μεγάλο τόξο.[23]

Το αυτί αποδίδεται ιδιαίτερα φυσιοκρατικά.[24] Το πτερύγιο σχεδιάζεται με δύο παράλληλες καμπύλες γραμμές από τις οποίες η εσωτερική είναι μικρότερου μεγέθους. Με ημικυκλικές γραμμές αποδίδεται επίσης ο λοβός και ο αντίτραγος, ο οποίος τονίζεται ιδιαίτερα. Στο εσωτερικό του αυτιού με μία βραχεία καμπύλη γραμμή αποδίδεται και η ανθέλικα.[25] Στις γυναικείες μορφές, όταν το αυτί αποδίδεται, συνήθως σχεδιάζεται μόνο το άνω μισό τμήμα του με δύο παράλληλες μεταξύ τους καμπύλες γραμμές και μικρό μέρος του αντίτραγου με μια σχεδόν ημικυκλική γραμμή.[26] Αυτό συμβαίνει διότι τη θέση του υπόλοιπου αυτιού καταλαμβάνουν πάντοτε τα δισκόμορφα ενώτια, τα οποία αποδίδονται με δύο ομόκεντρους κύκλους στο εσωτερικό των οποίων υπάρχει μία μελανή στιγμή.[27]

Τα μαλλιά των ανδρικών μορφών αποδίδονται άλλοτε κοντά[28] και άλλοτε μακριά.[29] Η μακριά κόμη σχεδιάζεται είτε με κυματοειδείς βοστρύχους[30] είτε με

---

[21] Συναντάται ωστόσο και η περίπτωση όπου η κατώτερη από τις δύο γραμμές του άνω βλεφάρου δηλώνεται με μία οριζόντια γραμμή, η απόληξη της οποίας διακλαδώνεται στο σημείο του ματιού σε δύο μικρότερες γραμμές, δηλώνοντας έτσι τα βλέφαρα. Πάνω από αυτή υπάρχει μία δεύτερη καμπύλη γραμμή. Βλ. ενδεικτικά το βλέφαρο του Ποσειδώνα (**εικ. 1, σχ. 5**) και της Νίκης (**εικ. 1, σχ. 4**) στην κύρια και στη δευτερεύουσα όψη αντίστοιχα του κρατήρα από το Ruvo.

[22] Βλ. ενδεικτικά τα μάτια του Τάλω (**εικ. 1, σχ. 6**) και του Κάστορα (**εικ. 1, σχ. 7**) στον κρατήρα από το Ruvo.

23 Βλ. ενδεικτικά την απόδοση των βλεφάρων και του φρυδιού της Μήδειας στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[24] Βλ. ενδεικτικά το αυτί του Ποσειδώνα (**εικ. 2, σχ. 8**) στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo, καθώς και το αυτί του Ηρακλή (**εικ. 2, σχ. 9**) στη δευτερεύουσα όψη του αμφορέα από τον Τάραντα. Υπάρχουν ωστόσο περιπτώσεις κατά τις οποίες ο αγγειογράφος δεν δείχνει τόσο μεγάλη επιμέλεια στην απόδοση του αυτιού, κάνοντάς το να μοιάζει περισσότερο με έλικα, βλ. ενδεικτικά το αυτί του Ιόλαου (**εικ. 2, σχ. 10**) στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα.

[25] Βλ. ενδεικτικά το αυτί του Ηρακλή (**εικ. 2, σχ. 9**) στη δευτερεύουσα όψη του αμφορέα από τον Τάραντα. Άλλοτε η βραχεία αυτή γραμμή παραλείπεται ή αντικαθίσταται από μία μελανή στιγμή, βλ. το αυτί στη μορφή του Ζήτη στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[26] Βλ. ενδεικτικά το αυτί της Νίκης στη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 2, σχ. 11**) καθώς και το αυτί της Αθηνάς στη δευτερεύουσα όψη του αμφορέα από τον Τάραντα (**εικ. 2, σχ. 12**). Εξαίρεση αποτελούν τα αυτιά των Νικών στον αμφορέα από τον Τάραντα, όπου το αυτί σχεδιάζεται σχεδόν ολόκληρο (**εικ. 2, σχ. 13**).

[27] Βλ. ενδεικτικά το ενώτιο της Αμφιτρίτης (**εικ. 2, σχ. 14**) στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo. Διαφορετικό τύπο ενωτίων συναντάμε μόνο στη μορφή της Κλυμένης, στο θραύσμα από τη Συλλογή F. Gottet (εικ. 18), τα οποία αποδίδονται με ένα κατακόρυφο στέλεχος με τη μορφή ανεστραμμένης σταγόνας στο τελείωμα του οποίου εφάπτεται ένα δεύτερο κυκλικό στοιχείο

[28] Βλ. ενδεικτικά τα μαλλιά του Ηρακλή στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα.

[29] Βλ. ενδεικτικά τα μαλλιά του Θησέα στην κύρια όψη του κρατήρα από τη Serra di Vaglio.

[30] Βλ. ενδεικτικά τους βοστρύχους του Αργοναύτη που στέκεται στη σκάλα του πλοίου στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo. Με κυματοειδείς βοστρύχους ο αγγειογράφος αποδίδει και τα γένια των ανδρικών μορφών, βλ. ενδεικτικά τα γένια του Ποσειδώνα στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

«υγρούς» βοστρύχους.[31] Η κόμη των γυναικείων μορφών, αντιθέτως, αποδίδεται μόνο με κυματοειδείς βοστρύχους. Συνήθης, επίσης, τόσο στις ανδρικές[32] όσο και στις γυναικείες[33] μορφές, είναι η απόδοση ενός ή δύο μικρών κυματοειδών βοστρύχων που σχεδιάζονται εκατέρωθεν του αυτιού.

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι μορφές των Σατύρων.[34] Η γραμμή μετώπου-μύτης στους γηραιούς Σατύρους δηλώνεται με μία έντονα καμπύλη γραμμή,[35] ενώ στους νεαρούς Σατύρους με μία μικρότερη καμπύλη[36] γραμμή που καταλήγει στη μικρή και στρογγυλή απόληξη της μύτης. Το μάτι αποδίδεται σε κατατομή. Το άνω βλέφαρο σχεδιάζεται με δύο παράλληλες καμπύλες γραμμές, ενώ το κάτω βλέφαρο αποδίδεται με μία γραμμή μικρότερη από αυτές του άνω βλεφάρου. Το φρύδι σχεδιάζεται με μία μεγάλη γραμμή που ξεκινά από τον εσωτερικό κανθό και έχει άλλοτε τη μορφή τόξου[37] και άλλοτε μορφή τεθλασμένης γραμμής.[38] Τέλος, το αυτί τους αποδίδεται πάντα με τη μορφή σταγόνας.[39]

Σχεδιαστική απόδοση των ανατομικών λεπτομερειών.

Οι κλείδες του ώμου αποδίδονται με ελαφρώς καμπύλες γραμμές, άλλοτε οριζόντια[40] τοποθετημένες στο σώμα και άλλοτε λοξά.[41] Το στέρνο σχεδιάζεται συνήθως στενό και αποδίδεται είτε με μία[42] είτε με δύο[43] κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές, οι οποίες στο τελείωμά τους διαχωρίζονται δεξιά και αριστερά σε δύο μεγάλες τοξοειδείς γραμμές, δημιουργώντας η καθεμία το εξωτερικό περίγραμμα των μαστών. Η *«θηλαία άλως»* αποδίδεται είτε με έναν κανονικό κύκλο[44] είτε με έναν ελαφρώς πεπλατυσμένο κύκλο.[45] Όταν το στήθος αποδίδεται κατά τρία τέταρτα, η *«θηλαία άλως»* σχεδιάζεται με

---

[31] Βλ. ενδεικτικά τους βοστρύχους του Πειρίθου στην κύρια όψη του κρατήρα από τη Serra di Vaglio.

[32] Βλ. ενδεικτικά τους βοστρύχους του Ποσειδώνα στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[33] Βλ. ενδεικτικά το μικρό βόστρυχο στη μορφή της Αθηνάς στη δευτερεύουσα όψη του αμφορέα από τον Τάραντα.

[34] Βλ. τους Σατύρους που εικονίζονται στη ζωφόρο του λαιμού της κύριας και της δευτερεύουσας όψης του κρατήρα από το Ruvo.

[35] Το καμπύλο αυτό περίγραμμα εντοπίζεται στους γηραιούς γενειοφόρους Σατύρους, διότι το μπροστινό τμήμα του κεφαλιού απεικονίζεται φαλακρό.

[36] Βλ. την απόδοση του μετώπου του νεαρού Σάτυρου που εικονίζεται στο αριστερό άκρο της ζωφόρου του λαιμού στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[37] Βλ. ενδεικτικά το φρύδι του Σατύρου που βρίσκεται στο δεξιό άκρο της δευτερεύουσας όψης της ζωφόρου του λαιμού στον κρατήρα από το Ruvo.

[38] Βλ. ενδεικτικά το φρύδι του Σατύρου που βρίσκεται στο κέντρο της κύριας όψης της ζωφόρου του λαιμού στον κρατήρα από το Ruvo.

[39] Βλ. ενδεικτικά το αυτί του Σατύρου, που παίζει διπλό αυλό, στη δευτερεύουσα όψη της ζωφόρου του λαιμού στον κρατήρα από το Ruvo.

[40] Βλ. ενδεικτικά τις κλείδες του Τάλω (εικ. 3, σχ. 15) στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[41] Βλ. ενδεικτικά τις κλείδες του γενειοφόρου στη δεξιά πλευρά του θραύσματος στο Los Angeles.

[42] Βλ. ενδεικτικά το στέρνο του, που στέκεται στη σκάλα του πλοίου (**εικ. 3, σχ. 17**), στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[43] Βλ. ενδεικτικά το στέρνο του Ποσειδώνα (**εικ. 3, σχ. 16**) στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[44] Βλ. ενδεικτικά το στήθος του Κάλαϊ στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[45] Βλ. ενδεικτικά το στήθος του Τάλω (**εικ. 3, σχ. 15**) στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

μία ημικυκλική γραμμή προσκολλημένη στο εξωτερικό περίγραμμα του μαστού.[46] Οι θηλές, όταν σχεδιάζονται, αποδίδονται άλλοτε με μία βραχεία γραμμή[47] και άλλοτε με μία μελανή στιγμή.[48] Στις γυμνές ανδρικές μορφές συχνά δηλώνονται και οι θωρακικοί μύες. Αυτό επιτυγχάνεται άλλοτε με τη σχεδίαση δύο παραλλήλων γραμμών, οι οποίες τέμνουν οριζοντίως την κατακόρυφη γραμμή που υποδηλώνει το στέρνο[49] και άλλοτε με ελαφρώς καμπύλες γραμμές, παράλληλες μεταξύ τους, οι οποίες ξεκινούν από τις γραμμές που δηλώνουν το στέρνο με κατεύθυνση προς το κέντρο του κάθε μαστού.[50]

Στην κοιλιακή χώρα ο αγγειογράφος σχεδιάζει πολλούς μύες με τη βοήθεια καμπύλων γραμμών.[51] Η κατακόρυφη γραμμή του στομάχου, γνωστή ως «*λευκή γραμμή*», η οποία αποδίδεται πάντα κυματοειδής, αποτελείται άλλοτε από μία[52] και άλλοτε από δύο γραμμές[53] που συνήθως η αρχή τους, ψηλά στο στήθος, έχει διχαλωτή μορφή, ενώ σε όλο το υπόλοιπο μήκος της γραμμής ακολουθούν η μία την άλλη σχεδόν ενωμένες. Ο ομφαλός σχεδιάζεται άλλοτε με δύο παράλληλες βραχείες καμπύλες γραμμές και μία στιγμή,[54] άλλοτε με μία καμπύλη γραμμή[55] και άλλοτε με δύο αντωπά τοποθετημένες καμπύλες, στο εσωτερικό των οποίων υπάρχει μία οριζόντια βραχεία γραμμή.[56] Το γόνατο, όταν αποδίδεται σε στάση τριών τετάρτων, σχεδιάζεται με δύο καμπύλες γραμμές και κάτω από αυτές μία αρχικά καμπύλη γραμμή η οποία στη συνέχεια σχεδιάζεται ευθεία, με σκοπό να δηλώσει το οστό της κνήμης.[57]

Όταν το γόνατο αποδίδεται σε κατατομή στάση, σχεδιάζεται είτε με ζεύγη αντινωτά τοποθετημένων καμπύλων γραμμών που οριοθετούν την άνω και την κάτω πλευρά του γονάτου[58] είτε με ένα ζεύγος παράλληλων καμπύλων γραμμών.[59] Τέλος, ο αστράγαλος,[60] όταν αποδίδεται, σχεδιάζεται με δύο αντωπά τοποθετημένες καμπύλες γραμμές.

---

[46] Βλ. ενδεικτικά το στήθος των οπλιτών στην αριστερή πλευρά της αποσπασματικής λουτροφόρου στο Άμστερνταμ.

[47] Βλ. ενδεικτικά τη θηλή του γενειοφόρου που ταυτίζεται είτε με το Δία είτε με τον Τυνδάρεω στην κύρια όψη του κρατήρα από τη Serra di Vaglio.

[48] Βλ. ενδεικτικά τη θηλή του Ηρακλή στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα.

[49] Βλ. ενδεικτικά το στήθος του Ηρακλή στη δευτερεύουσα όψη του αμφορέα από τον Τάραντα, καθώς και το στήθος του οπλίτη χαμηλά στο κέντρο της αποσπασματικής λουτροφόρου στο Άμστερνταμ.

[50] Βλ. ενδεικτικά το στήθος του Τάλω (**εικ. 3, σχ. 15**) στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[51] Με έντονα καμπύλες γραμμές που έχουν τη μορφή αντινωτά τοποθετημένων πετάλων (⊃⊂) ο αγγειογράφος αποδίδει πολύ πειστικά και τους πλάγιους κοιλιακούς μύς, βλ. το σώμα του Τάλω (**εικ. 3, σχ. 15**) στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[52] Βλ. ενδεικτικά την κοιλιακή χώρα του Ηρακλή στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα.

[53] Βλ. ενδεικτικά την κοιλιακή χώρα του Αργοναύτη, που στέκεται στη σκάλα του πλοίου (**εικ. 3, σχ. 17**), στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[54] Βλ. ενδεικτικά τον ομφαλό του Τάλω (**εικ. 3, σχ. 15**) στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[55] Βλ. ενδεικτικά τον ομφαλό του Αργοναύτη (**εικ. 3, σχ. 17**), που εικονίζεται στη σκάλα του πλοίου, στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[56] Βλ. ενδεικτικά τον ομφαλό του Ποσειδώνα (**εικ. 3, σχ. 16**) στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[57] Βλ. το γόνατο του Τάλω στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[58] Βλ. το γόνατο του ιππέα στην αποσπασματική λουτροφόρο στο Tübingen.

[59] Βλ. το γόνατο του ιππέα στο δεξιό άκρο της αποσπασματικής λουτροφόρου στο Άμστερνταμ.

[60] Βλ. ενδεικτικά τον αστράγαλο της μορφής που ταυτίζεται είτε με τον Ιάσωνα είτε με το Θησέα στη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα από το Ruvo.

Σχεδιαστική απόδοση των πτυχώσεων

Για τη μελέτη της πτυχολογίας, προσφέρονται κυρίως οι μορφές των Νικών[61], οι οποίες φορούν πολύπτυχους μακριούς χιτώνες. Οι πτυχές του στέρνου αποδίδονται με λοξές γραμμές που ξεκινούν από τους δύο ώμους και ενώνονται στο σημείο του στέρνου. Οι πτυχές του στήθους αποδίδονται με αραιές γραμμές σε κυκλική διάταξη[62] και στο στομάχι με οριζόντια τοποθετημένες καμπύλες γραμμές, αποδίδοντας έτσι τις πτυχές του αναδιπλωμένου ενδύματος.[63] Όταν το πόδι εικονίζεται στάσιμο, οι πτυχές αποδίδονται με ημικυκλικές γραμμές, καθώς και με οριζόντια τοποθετημένες γραμμές που απολήγουν σε άγκιστρα, προσκολλημένες στο εξωτερικό περίγραμμα του ενδύματος.[64] Σε κάθε περίπτωση το ένδυμα στο στάσιμο σκέλος αποδίδεται «κολλημένο» πάνω στο σώμα αφήνοντας με αυτόν τον τρόπο να διαγραφεί το περίγραμμά του.[65]

Στο άνετο σκέλος, τόσο στην κνήμη όσο και στο μηρό, οι πτυχές σχεδιάζονται με λοξές αραιές γραμμές που απολήγουν σε άγκιστρα, ενώ στο γόνατο με γραμμές σε κυκλική διάταξη.[66] Οι πτυχές του ενδύματος στο χώρο ανάμεσα από τα πόδια δηλώνονται με λοξές ή σχεδόν κατακόρυφες γραμμές που απομακρύνονται η μια από την άλλη καθώς πλησιάζουν προς την παρυφή του ενδύματος.[67] Τέλος, η παρυφή του ενδύματος σχεδιάζεται με σειρά επάλληλων καμπύλων γραμμών.[68]

Διακοσμητικά μοτίβα των ενδυμάτων

Ένα από τα κύρια γνωρίσματα του αγγειογράφου αποτελεί η μεγάλη έμφαση που δείχνει στη διακόσμηση των ενδυμάτων (**εικ. 5**). Στις ανδρικές μορφές διακοσμεί έντονα κυρίως τους χιτωνίσκους[69] με ακτινωτά μοτίβα, σπειρομαιάνδρους, μαιάνδρους, περίκλειστα και ελεύθερα ανθέμια, ρόδακες, αστερίσκους, ιωνικά κυμάτια, καθώς και με ζώνες, οι οποίες φέρουν ανθέμια που εναλλάσσονται με άνθη λωτού. Στις χλαμύδες η

---

[61] Βλ. ενδεικτικά τις Νίκες που καταλαμβάνουν το χώρο κάτω από τις λαβές (**εικ. 4, σχ. 18** και **σχ. 20**) στον αμφορέα από τον Τάραντα.

[62] Βλ. ενδεικτικά τις πτυχές στο στήθος της Νίκης (**εικ. 4, σχ. 18**) που φέρει κλαδί στον αμφορέα από τον Τάραντα.

[63] Βλ. τις πτυχές του ενδύματος στη μορφή της Νίκης που κρατά κλαδί ελιάς (**εικ. 4, σχ. 18**) στον αμφορέα από τον Τάραντα. Υπάρχει ωστόσο και η περίπτωση κατά την οποία το ένδυμα αποδίδεται με διαφορετικό τρόπο όπως παρατηρείται στη μορφή της Αμφιτρίτης που εικονίζεται στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo. Στη συγκεκριμένη μορφή το ένδυμα αποτελείται από πάρα πολλές και λεπτές γραμμές, τοποθετημένες πολύ κοντά η μία στην άλλη, ακολουθώντας κάθε φορά το περίγραμμα του σώματος, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο την αίσθηση του διαφανούς ενδύματος και θυμίζοντας περισσότερο τα ενδύματα του Ζ. του Μειδία. Βλ. ενδεικτικά τα ενδύματα των γυναικείων μορφών της υδρίας στο Λονδίνο, British Museum, αρ. E224, από την Ιταλία. *ARV*^{2}, 1313, 5.

[64] Βλ. ενδεικτικά το ένδυμα της Αθηνάς στη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα από το Ruvo και το ένδυμα της Αθηνάς στη δευτερεύουσα όψη του αμφορέα από τον Τάραντα.

[65] Βλ. ενδεικτικά το ένδυμα της Αθηνάς στη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[66] Βλ. ενδεικτικά το άνετο σκέλος της Νίκης που κρατά κλαδί ελιάς (**εικ. 4, σχ. 18**) στον αμφορέα από τον Τάραντα.

[67] Υπάρχει ωστόσο και η περίπτωση, όπου ο αγγειογράφος προσπαθεί με οριζόντιες καμπύλες γραμμές που ξεκινούν από τη μία κνήμη και φτάνουν στην άλλη να δηλώσει το τεντωμένο ένδυμα. Βλ. ενδεικτικά το ένδυμα της Νίκης που κρατά θυμιατήριο (**εικ. 4, σχ. 20**) στον αμφορέα από τον Τάραντα.

[68] Βλ. ενδεικτικά την παρυφή του ενδύματος της Νίκης που κρατά θυμιατήριο (**εικ. 4, σχ. 20**) στον αμφορέα από τον Τάραντα.

[69] Βλ. ενδεικτικά τα ενδύματα των Τυνδαρίδων στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

διακόσμηση περιορίζεται μόνο στην παρυφή του ενδύματος είτε με μια μελανή ταινία[70] είτε με σπειρομαίανδρο.[71] Τέλος, τα ιμάτια των μορφών όταν διακοσμούνται φέρουν πολύ απλή διακόσμηση αποτελούμενη είτε από ανθέμια[72] είτε από ζώνη που φέρει μαίανδρο.[73] Πλούσια αντιστοίχως είναι και η διακόσμηση των ενδυμάτων των γυναικείων μορφών,[74] ενώ ιδιαίτερη κατηγορία, τόσο για τις γυναικείες όσο και για τις ανδρικές μορφές, αποτελεί η διακόσμηση των ενδυμάτων με ζώνες που φέρουν σύνθετες μικρογραφικές παραστάσεις[75], στις οποίες αναγνωρίζονται φτερωτές μορφές[76], οπλίτες που φέρουν ασπίδες,[77] ορχούμενες γυναικείες μορφές[78], καθώς και μορφές αλόγων, ιδιαίτερα δύσκολες στην απόδοσή τους.

Φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά στην απόδοση των αλόγων

Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των αλόγων, καθώς και τα επιμέρους τμήματα της ιπποσκευής τους, αποδίδονται με ιδιαίτερα φυσιοκρατικό τρόπο. Η κοιλότητα του ματιού σχεδιάζεται με τη μορφή σταγόνας,[79] ενώ το μάτι αποδίδεται με ένα συμπαγή μελανό κύκλο προσκολλημένο στον εξωτερικό κανθό. Πάνω από το μάτι του αλόγου με δύο σιγμοειδείς, αντωπά τοποθετημένες, γραμμές αποδίδονται οι μύες του μετώπου. Με μία ευθεία γραμμή που ξεκινάει από το μάτι και φτάνει έως τα ρουθούνια του ζώου δηλώνεται το ρινικό οστό. Ο αγγειογράφος απεικονίζει τα άλογα με ανοιχτό το στόμα, αφήνοντας να φανεί η γλώσσα, καθώς και τα δόντια της κάτω και της άνω γνάθου. Ωστόσο, η κατά τρία τέταρτα απόδοση των κεφαλών των αλόγων αποκαλύπτει ορισμένες σχεδιαστικές αδυναμίες του αγγειογράφου. Ενώ τοποθετεί σωστά όλα τα μέρη του κεφαλιού σε στάση τριών τετάρτων, η κάτω γνάθος σχεδιάζεται εσφαλμένα σε κατατομή στάση.[80]

Επανεξέταση μερικών αποδόσεων

Με αφορμή την εξέταση των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών του Ζ. του Τάλω κρίθηκε σκόπιμη η αναφορά σε ορισμένα έργα, που είτε αποδόθηκαν από τους μελετητές σε κάποιον αγγειογράφο «κοντά» στον Ζ. του Τάλω είτε στον ίδιο, αλλά παρ' όλα αυτά παρέχουν στοιχεία που μας οδηγούν σε μια άλλη κατεύθυνση. Αρχικά γίνεται

---

[70] Βλ. ενδεικτικά τη χλαμύδα του ιππέα στο δεξιό άκρο της αποσπασματικής λουτροφόρου στο Άμστερνταμ.

[71] Βλ. τη χλαμύδα της όρθιας ανδρικής μορφής που κρατά δόρατα στο υπόστατο του γαμικού λέβητα στη Νέα Υόρκη.

[72] Βλ. το ιμάτιο του Ποσειδώνα στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[73] Βλ. την παρυφή του ιματίου του Διονύσου στη δευτερεύουσα όψη της ζωφόρου του λαιμού του κρατήρα από το Ruvo.

[74] Βλ. ενδεικτικά το ένδυμα της Μήδειας στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[75] Για τις μικρογραφικές παραστάσεις που συναντώνται στα έργα του Ζ. του Τάλω αλλά και στα έργα των σύγχρονών του αγγειογράφων βλ., Μανακίδου, 1997, 297-308.

[76] Βλ. τις μικρογραφικές παραστάσεις στο ένδυμα της γονατιστής γυναικείας μορφής στο δεξιό άκρο του κρατήρα από τη Serra di Vaglio.

[77] Βλ. τις μικρογραφικές παραστάσεις στο ένδυμα του Πολυδεύκη στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[78] Βλ. τις μικρογραφικές παραστάσεις στο ένδυμα της μορφής που ταυτίζεται είτε με τον Ιάσονα είτε με τον Θησέα στη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα από το Ruvo.

[79] Βλ. το μάτι των αλόγων στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 6, σχ. 22**).

[80] Βλ. τα κεφάλια των αλόγων στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα (**εικ. 6, σχ. 23**).

λόγος για τον αποσπασματικά σωζόμενο καλυκωτό κρατήρα στη Νεάπολη,[81] Museo Nazionale αρ. ευρ. 2883, από το Ruvo της Απουλίας (**εικ. 7**), ο οποίος έχει αποδοθεί κατά καιρούς τόσο στον Ζ. του Τάλω όσο και στον Ζ. του Προνόμου.[82]

Παρατηρώντας κανείς τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των μορφών στα έργα του Ζωγράφου του Τάλω, καθώς και των μορφών του κρατήρα στη Νεάπολη, αντιλαμβάνεται τη μεγάλη ομοιότητα στην απόδοση των προσώπων και των επιμέρους τμημάτων των σωμάτων.

Συγκεκριμένα, η απόδοση των σωμάτων και ιδιαίτερα των κεφαλιών σε στάση τριών τετάρτων,[83] η μεγάλη καμπύλη γραμμή με την οποία δηλώνεται το εξωτερικό περίγραμμα του προσώπου και δημιουργεί το στρογγυλό πηγούνι, η ελαφρά στρογγυλεμένη απόληξη της μύτης, το ρουθούνι που αποδίδεται με ένα μικρό άγκιστρο, η απόδοση των χειλιών με δύο μικρές τεθλασμένες γραμμές, καθώς και ο τρόπος απόδοσης των ματιών και του αυτιού,[84] αποτελούν κοινά στοιχεία για τις μορφές του κρατήρα στη Νεάπολη, καθώς και για τις μορφές στα βεβαιωμένα έργα του Ζ. του Τάλω.

Τη μεγάλη σχέση του Ζ. του Τάλω με τον κρατήρα της Νεάπολης μπορεί να διαπιστώσει κανείς αντιπαραβάλλοντας τις μορφές των Σατύρων,[85] συγκρίνοντας τις

---

[81] Για τον κρατήρα βλ. *ARV*², 1338 (στη μέση της σελίδας). Στο εξής θα αναφέρεται ως κρατήρας στη Νεάπολη.

[82] Ο J. Beazley (*ARV*², 1338) συμπεριέλαβε το αγγείο στους καταλόγους του, χωρίς ωστόσο να πάρει ακριβή θέση, αναφέροντας ότι συνδέεται τόσο με τον Ζ. του Τάλω όσο και με τον Ζ. του Προνόμου. Ο J. Boardman (Boardman 1995, 188) συνδέει το αγγείο με τον Ζ. του Προνόμου, ενώ ο I. McPhee (McPhee 1973, 133) και οι A. Furtwängler και K. Reichhold (Furtwängler und Reichhold 1904, 196) αποδίδουν τον κρατήρα στον Ζ. του Τάλω. Τελευταία η L. Burn (Burn 2010, 20) συνδέει το αγγείο με τον Ζ. του Προνόμου.

[83] Στον κρατήρα της Νεάπολης ο γίγαντας, που κρατά βράχο (**εικ. 8**) και του οποίου το κεφάλι αποδίδεται σε στάση τριών τετάρτων, βρίσκει ακριβή παράλληλα στη μορφή του Κάστορα στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo και στη μορφή του Ηρακλή στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα. Αντίθετα, στα έργα του Ζ. του Προνόμου προτιμάται η απόδοση των κεφαλιών σε κατατομή στάση. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo εικονίζονται σε στάση τριών τετάρτων τα κεφάλια τεσσάρων μορφών, ενώ αντίθετα στο επώνυμο αγγείο του Ζ. του Προνόμου στη Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 3240, παριστάνεται σε στάση τριών τετάρτων το κεφάλι μόνο μίας μορφής.

[84] Ιδιαίτερα ο λεπτομερής τρόπος απόδοσης του αυτιού αποτελεί καθοριστικό στοιχείο της ταύτισης αφού αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του σχεδίου του Ζ. του Τάλω που προδίδουν την «καλλιτεχνική του ταυτότητα», ιδιαιτέρως ο έντονα τονισμένος αντίτραγος για τις ανδρικές μορφές, ο οποίος δεν απαντά σε μορφές άλλων σύγχρονων αγγειογράφων. Συγκρίνοντας κανείς τον τρόπο απόδοσης του αυτιού στη μορφή του Ηρακλή στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα με το αυτί του γίγαντα (**εικ. 8**) στον κρατήρα της Νεάπολης, παρατηρεί ότι και στις δύο μορφές το πτερύγιο του αυτιού σχεδιάζεται με δύο παράλληλες καμπύλες γραμμές, ο λοβός με μία ημικυκλική γραμμή και ο αντίτραγος επίσης με μία ημικυκλική γραμμή ώστε να τονίζεται ιδιαίτερα. Αντίθετα, στις μορφές του Ζ. του Προνόμου το αυτί σχεδιάζεται πολύ απλά με δύο καμπύλες γραμμές με τη μορφή έλικας που ενώνονται στο τελείωμά τους και δημιουργούν στρογγυλή απόληξη, υπονοώντας το λοβό. Βλ., ενδεικτικά το αυτί του ηθοποιού που φορά το λευκό θώρακα και του ηθοποιού κάτω από αυτόν στην κύρια όψη του ελικωτού κρατήρα στη Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 3240.

[85] Σύγκρινε τη μορφή του γενειοφόρου Σατύρου στη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα στη Νεάπολη με το γενειοφόρο Σάτυρο που εικονίζεται στην κύρια όψη της ζωφόρου του λαιμού στον κρατήρα από το Ruvo. Και στις δύο μορφές το άνω βλέφαρο σχεδιάζεται με δύο παράλληλες μεταξύ τους γραμμές και το φρύδι με ένα μεγάλο τόξο, η γραμμή μετώπου-μύτης αποδίδεται καμπύλη και απολήγει σε μία μικρή και στρογγυλή μύτη. Τα χείλη σχεδιάζονται ιδιαίτερα εύσαρκα και η γενειάδα αποδίδεται μακριά και σγουρή. Αντίθετα, στους Σατύρους του Ζ. του Προνόμου, η γραμμή μετώπου-μύτης δεν είναι ενιαία, αλλά χωρίζεται σε δύο τμήματα και απολήγει σε οξεία απόληξη της μύτης που στρέφεται ελαφρώς προς τα πάνω. Το άνω βλέφαρο αποδίδεται με δύο γραμμές, ενώ το φρύδι με τόξο, παράλληλα τοποθετημένο με το άνω βλέφαρο. Τα αυτιά

ανατομικές λεπτομέρειες των μορφών,[86] καθώς και τον τρόπο απόδοσης των ενδυμάτων.[87] Τέλος, καθοριστικό στοιχείο της σύνδεσης αποτελούν οι πανομοιότυπα σχεδιασμένες μορφές των αλόγων.[88] Με βάση τις παραπάνω συγκρίσεις το αγγείο πρέπει να αποδεσμευθεί από τον κατάλογο των έργων του Ζ. του Προνόμου και να συμπεριληφθεί στα βεβαιωμένα έργα του Ζ. του Τάλω.

Στον κατάλογο των βεβαιωμένων έργων του Ζ. του Τάλω πρέπει να συμπεριληφθούν επίσης και τα δύο αδημοσίευτα συνανήκοντα θραύσματα, πιθανότατα λουτροφόρου από τη Συλλογή Βλαστού – Σερπιέρη, αρ. ευρ. 495α και β, τα οποία, αν και ο J. Beazley απέδωσε σε έναν αγγειογράφο «κοντά» στον Ζ. του Τάλω, παρέχουν στοιχεία που συνηγορούν στην ταύτισή τους με τον Ζ. του Τάλω.

Στα ενδύματα των οπλιτών που εικονίζονται στα δύο θραύσματα συναντά κανείς ποικίλα διακοσμητικά μοτίβα με ελεύθερους αστερίσκους, ακτινωτά κοσμήματα, ανθέμια, σπειρομαίανδρους, καθώς και ζώνες με μικρογραφικές παραστάσεις όμοια σχεδιασμένες με αυτές που αναφέρθηκαν για τα βεβαιωμένα έργα του αγγειογράφου. Ομοιότητες παρατηρούνται και στην εσωτερική διακόσμηση των ασπίδων που φέρουν ανθέμια και μορφές φιδιών. Επίσης, ο πόρπακας της ασπίδας στο θραύσμα αρ. ευρ. 495α, φέρει στο μέσο έναν κυκλικό στοιχείο όμοιο με αυτά στις ασπίδες των οπλιτών της αποσπασματικής λουτροφόρου στο Άμστερνταμ (**εικ. 17**). Η απόδοση του μετάλλινου θώρακα του κεντρικού οπλίτη, αποδοσμένου με λευκό επίθετο χρώμα και υποκίτρινο επίχρισμα στο θραύσμα αρ. ευρ. 495β, είναι γνωστή τεχνική και για τον Ζ. του Τάλω, αφού με όμοιο τρόπο απέδωσε και το χάλκινο σώμα του γίγαντα στον κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 11**). Τέλος, η σύντμηση του αριστερού χεριού του οπλίτη που κρατά ασπίδα στο θραύσμα αρ. ευρ. 495α, βρίσκει παράλληλο στο αριστερό χέρι του Ηρακλή με το

τους αποδίδονται μικρά με τη μορφή σταγόνας τοποθετημένα πλαγιαστά. Επίσης, η κόμη καθώς και η γενειάδα αποδίδονται με «υγρούς» βοστρύχους.

[86] Σύγκρινε τους μύες του κορμού του Κάλαϊ, καθώς και του Αργοναύτη που βρίσκεται στη σκάλα του πλοίου στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo, με τη μορφή του Σατύρου στη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα στην Νεάπολη. Από τους μύες του κορμού σχεδιάζονται δύο σειρές αποδίδοντας με αυτόν τον τρόπο ο αγγειογράφος τους κοιλιακούς αλλά και τους μύες του στομάχου, όπως και στις μορφές του Ζ. του Τάλω. Αντίθετα, ο Ζ. του Προνόμου σχεδιάζει μόνο τους μύες της κοιλιακής χώρας με δύο μεγάλες τοξοειδείς γραμμές, ενώ με δύο μικρά άγκιστρα προσκολλημένα αριστερά και δεξιά στο περίγραμμα της κοιλιακής χώρας αποδίδει τους πλάγιους κοιλιακούς μύες. Βλ. τους μύες του κορμού των γυμνών ανδρικών μορφών στην κύρια και στη δευτερεύουσα όψη του ελικωτού κρατήρα στη Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 3240.

[87] Βλ. το ένδυμα της γυναικείας μορφής που ταυτίζεται με τη Γαία (**εικ. 8**) στην κύρια όψη του κρατήρα στη Νεάπολη. Οι πτυχές του ενδύματός της στο στέρνο σχεδιάζονται με καμπύλες γραμμές, στο στήθος με γραμμές σε κυκλική διάταξη, ενώ οι πτυχές του αποπτύγματος με οριζόντια τοποθετημένες καμπύλες γραμμές. Αυτά τα χαρακτηριστικά βρίσκουν ακριβές παράλληλο στο ένδυμα της Νίκης (**εικ. 9β**), που κρατά κλαδί στην πλάγια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα. Χαρακτηριστικός είναι και ο τρόπος που αποδίδει τις πτυχές κάτω από το απόπτυγμα, με μία τεθλασμένη γραμμή. Με τον ίδιο τρόπο είναι σχεδιασμένες και οι πτυχές του ενδύματος της δεύτερης Νίκης (**εικ. 9α**) του αμφορέα από τον Τάραντα, που κρατά φιάλη και θυμιατήριο.

[88] Οι μορφές, ωστόσο, στις οποίες αποκαλύπτεται η σχέση ανάμεσα στον κρατήρα της Νεάπολης και στα έργα του Ζ. του Τάλω είναι σαφέστατα αυτές των αλόγων. Τα άλογα του κρατήρα της Νεάπολης που σέρνουν το άρμα του Ήλιου ακολουθούν πιστά όλα τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν για τις μορφές των αλόγων στα βεβαιωμένα έργα του Ζ. του Τάλω. Ακόμη μία ομοιότητα που ενισχύει περισσότερο την υπόθεση της ταύτισης εντοπίζεται στο λανθασμένο τρόπο με τον οποίο αποδίδεται η κάτω γνάθος, τόσο στον κρατήρα της Νεάπολης όσο και στα βεβαιωμένα έργα του Ζ. του Τάλω. Όταν δηλαδή όλο το κεφάλι του αλόγου αποδίδεται σε στάση τριών τετάρτων, η κάτω γνάθος παραδόξως εικονίζεται κατατομή.

οποίο ο ήρωας κρατά ρόπαλο στην κύρια όψη του αμφορέα από τον Τάραντα (**εικ. 14**) τον οποίο, πρέπει να σημειώσουμε, ο J. Beazley δεν είχε υπόψη του.

Παραπληρωματικά κοσμήματα

Γραμμικά κοσμήματα

Για τη ζώνη που λειτουργεί ως «έδαφος» των παραστάσεων, ο αγγειογράφος χρησιμοποιεί το γραμμικό κόσμημα, το οποίο συνίσταται από τέσσερις αριστερόστροφους «σταματημένους» μαιάνδρους, που διακόπτονται από αβακωτά τετραγωνίδια.[89] Άλλοτε πάλι το γραμμικό κόσμημα συνίσταται από τέσσερις δεξιόστροφους «σταματημένους» μαιάνδρους[90] οι οποίοι διακόπτονται από αβακωτά τετραγωνίδια, εκ των οποίων, όσα παραμένουν στο χρώμα του πηλού, φέρουν στο κέντρο τους από μία μελανή στιγμή το καθένα. Στους σύγχρονους αγγειογράφους ωστόσο παρατηρείται ένας διαφορετικός τρόπος απόδοσης της συγκεκριμένης ζώνης.[91]

Πολύ συνηθισμένα επίσης γραμμικά κοσμήματα που συναντώνται στα αγγεία του Ζ. του Τάλω αλλά και στα έργα των περισσότερων σύγχρονων αγγειογράφων, αποτελούν

---

[89] Βλ. τη ζώνη που λειτουργεί ως «έδαφος» στον κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 10, σχ. 31**), καθώς και στον κρατήρα από τη Serra di Vaglio. Οι μαίανδροι είναι άλλοτε κλειστοί και άλλοτε ανοιχτοί στο κέντρο και τα στοιχεία τους κάμπτονται, άλλοτε επτά έως οκτώ φορές και άλλοτε οκτώ έως και εννιά φορές.

[90] Βλ. τη ζώνη που λειτουργεί ως «έδαφος» των παραστάσεων στον αμφορέα από τον Τάραντα (**εικ. 10, σχ. 32**). Όταν οι μαίανδροι είναι ανοιχτοί στο κέντρο, τα στοιχεία τους κάμπτονται εφτά φορές, ενώ, όταν είναι κλειστοί στο κέντρο, τα στοιχεία τους κάμπτονται επτά έως οκτώ φορές. Είναι σκόπιμο να σημειωθεί ότι το ίδιο γραμμικό κόσμημα χρησιμοποιείται από τον Ζ. του Μειδία ως «γραμμή εδάφους» για την κατώτερη ζωφόρο της υδρίας στο Λονδίνο, British Museum, αρ. ευρ. E224, από την Ιταλία, *ARV*^{2}, 1313, 5, όπως επίσης και από τον Ζ. του Πάριδος της Καρλσρούης στην υδρία της Καρλσρούης, Badisches Landesmuseum, αρ. ευρ. 259, από το Ruvo της Απουλίας, *ARV*^{2}, 1315, 1, ο οποίος τοποθετείται στον «κύκλο» του Ζ. του Μειδία.

[91] Στα έργα των σύγχρονων αγγειογράφων, όπως του Ζ. του Προνόμου, του Ζ. της Suessula και του Ζ. της Σεμέλης, η ζώνη που χρησιμοποιείται ως «γραμμή εδάφους» αποτελείται από μαιάνδρους που διακόπτονται από αβακωτά μοτίβα, αποδοσμένα ωστόσο με διαφορετική διάταξη από αυτή που χρησιμοποιεί ο Ζ. του Τάλω. Βλ. τον ελικωτό κρατήρα στη Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 3240, από το Ruvo της Απουλίας, *ARV*^{2}, 1336, 1, που αποδίδεται στον Ζ. του Προνόμου και την πελίκη στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1333, από την Τανάγρα, *ARV*^{2},ν1337,ν8, η οποία τοποθετείται «κοντά» στον Ζ. του Προνόμου. Και στα δύο αυτά αγγεία χρησιμοποιείται ζώνη με τρεις δεξιόστροφους «σταματημένους» μαιάνδρους που διακόπτονται από αβακωτά μοτίβα. Τα τετραγωνίδια που παραμένουν στο χρώμα του πηλού, φέρουν στο κέντρο από μία μελανή στιγμή το καθένα. Ο Ζ. της Suessula χρησιμοποιεί ανάλογη ζώνη με τρεις «σταματημένους» μαιάνδρους, άλλοτε αριστερόστροφους (βλ. τον αμφορέα με λαιμό στο Παρίσι, Musee du Louvre, αρ. ευρ. S 1677, από τη Μήλο, *ARV*^{2} ,1344,1 και τους τρείς αμφορείς με λαιμό στη Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Arts, αρ. ευρ. 17.46.1, αρ. ευρ. 44.11.12, αρ. ευρ. 44.11.13, από τη Suessula, *ARV*^{2}, 1344, 2. *ARV*^{2}, 1344, 3 και *ARV*^{2}, 1344, 5 αντίστοιχα και τον αμφορέα με λαιμό στη Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αρ. ευρ. 03.833, από τη Suessula, *ARV*^{2}, 1344, 4) και άλλοτε δεξιόστροφους (βλ. τον κωδωνόσχημο κρατήρα στη Φλωρεντία, Museo Archeologico Etrusco, αρ. ευρ. 151520, *ARV*^{2}, 1345, 10 και τον κωδωνόσχημο κρατήρα στο Λονδίνο, British Museum, αρ. ευρ. 55.4-22.1, από την Al Mina, *ARV*^{2}, 1345, 12), οι οποίοι διακόπτονται από αβακωτά τετραγωνίδια. Το ίδιο γραμμικό κόσμημα με μαιάνδρους που εναλλάσσονται ανά τρείς με αβακωτά μοτίβα χρησιμοποιεί στα έργα του και ο Ζ. της Σεμέλης. Όπως συμβαίνει στα έργα του Ζ. της Suessula έτσι και σε αυτά του Ζ. της Σεμέλης, οι μαίανδροι άλλοτε έχουν φορά προς τα αριστερά (βλ. την υδρία στο Berkeley, Phebe Apperson Hearst Museum of Anthropology, αρ. ευρ. 8.3316, *ARV*^{2}, 1343, 1.) και άλλοτε φορά προς τα δεξιά (βλ. τον κωδωνόσχημο κρατήρα στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1442, από την Κρήτη, *ARV*^{2}, 1343, 2).

η ζώνη που φέρει γλωσσωτό κόσμημα,[92] η ζώνη με ιωνικό[93] και λέσβιο κυμάτιο,[94] καθώς και το ακτινωτό κόσμημα.[95]

Φυτικά κοσμήματα

Η πλειονότητα των φυτικών κοσμημάτων που σώζονται από το Ζ. του Τάλω διαμορφώνονται κυρίως σε ζώνες, ενώ είναι γνωστό μόνο ένα παράδειγμα στο οποίο εικονίζεται ελεύθερο φυτικό μοτίβο. Συγκεκριμένα, ο αγγειογράφος χρησιμοποιεί στα έργα του ζώνη με σχηματοποιημένο κλαδί κισσού αποτελούμενο από μικρά καρδιόσχημα φύλλα,[96] ζώνη που φέρει κλαδί κισσού με καρδιόσχημα φύλλα και άνθη,[97] πλοχμό αποτελούμενο από ανθέμια, τα οποία εναλλάσσονται με άνθη λωτού,[98] κλαδί ελιάς που φέρει καρπούς με λευκό επίθετο χρώμα,[99] πλατιά ζώνη με αντωπά ζεύγη περίκλειστων μελανών ανθεμίων που συνδέονται με αλυσίδα,[100] καθώς και ελεύθερο φυτικό κόσμημα αποτελούμενο από διπλό ανθέμιο.[101]

---

[92] Η ζώνη με το γλωσσωτό κόσμημα συναντάται πέντε φορές στα έργα του Ζ. του Τάλω. Στον κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 10, σχ. 33**), στον αμφορέα από τον Τάραντα (**εικ. 14**), στο θραύσμα από τον ώμο του κρατήρα από τη Serra di Vaglio (**εικ. 12β**) στην αποσπασματική λουτροφόρο στο Άμστερνταμ (**εικ. 17**) και στη λουτροφόρο στη Florida. Σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα το γλωσσωτό κόσμημα τοποθετείται στους ώμους των αγγείων. Ανάλογο γραμμικό κόσμημα διακοσμεί επίσης τον ώμο της αποσπασματικά σωζόμενης λουτροφόρου της οποίας τα μισά θραύσματα βρίσκονται στο Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. ευρ. 3209 και τα άλλα μισά στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, καθώς και τον ώμο του αποσπασματικά σωζόμενου ελικωτού κρατήρα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, αρ. ευρ. P7586, που τοποθετούνται «κοντά» στον Ζ. του Τάλω.

[93] Βλ. το χείλος, το λαιμό και τις ρίζες των λαβών των δύο ελικωτών κρατήρων από το Ruvo και τη Serra di Vaglio (**εικ. 10, σχ. 29**). Είναι χρήσιμο να σημειωθεί ότι οι δύο κρατήρες του Ζ. του Τάλω διακοσμούνται με ίδια τα παραπληρωματικά κοσμήματα (φυτικά και γραμμικά), τα οποία σημειωτέον είναι τοποθετημένα και με την ίδια ακριβώς διάταξη.

[94] Βλ. το χείλος των δύο ελικωτών κρατήρων από το Ruvo και τη Serra di Vaglio. (**εικ. 10, σχ. 30**)

[95] Με το συγκεκριμένο γραμμικό μοτίβο ο αγγειογράφος διακοσμεί χαμηλά το πόδι του αμφορέα από τον Τάραντα (**εικ. 14**) και το κατώτερο τμήμα του υπόστατου του γαμικού λέβητα στη Νέα Υόρκη. (**εικ. 10, σχ. 34**).

[96] Βλ. ενδεικτικά τη διακόσμηση των λαβών του κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 10, σχ. 24**).

[97] Βλ. το φυτικό κόσμημα που λειτουργεί ως «γραμμή εδάφους» της παράστασης στο υπόστατο του γαμικού λέβητα στη Νέα Υόρκη.

[98] Βλ. το λαιμό του κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 10, σχ. 25**) και τη Serra di Vaglio.

[99] Βλ. το χείλος του αμφορέα από τον Τάραντα (**εικ. 10, σχ. 26**).

[100] Πρόκειται για ένα φυτικό μοτίβο τυπικό στη διακόσμηση των παναθηναϊκών αμφορέων με το οποίο διακοσμείται ο λαιμός του αμφορέα από τον Τάραντα **(εικ. 10, σχ. 27**).

[101] Το συγκεκριμένο κόσμημα καταλαμβάνει το χώρο κάτω από τις λαβές στον αμφορέα από τον Τάραντα (**εικ. 10, σχ. 28**). Από τον μελανό πυρήνα του ανθεμίου βλασταίνουν δεκατρία φύλλα στο καθένα, με το κεντρικό λογχόσχημο φύλλο μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα. Οι βλαστόσπειρες που ξεκινούν από την ένωση των δύο ανθεμίων, εκτείνονται αριστερά και δεξιά και τελικά στρέφονται προς τα πάνω, όπου στην απόληξή τους υπάρχει από ένα κλειστό άνθος λωτού. Τέλος, κάτω από τις βλαστόσπειρες υπάρχουν δύο ανεξάρτητοι μικροί κύκλοι.

Σχήματα Αγγείων

Κρατήρες

Οι κρατήρες αντιπροσωπεύονται στα έργα του Ζ. του Τάλω από τρεις τύπους, τον ελικωτό,[102] τον καλυκωτό[103] και τον κωδωνόσχημο.[104]

Συγκεκριμένα, σώζονται δύο ελικωτοί κρατήρες,[105] ο κρατήρας από το Ruvo (**εικ. 11**) και ο κρατήρας από τη Serra di Vaglio (**εικ. 12**).[106] Στα δύο αυτά παραδείγματα γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι το σχήμα του ελικωτού κρατήρα έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές σε σχέση με τα πρώιμα παραδείγματα. Στον κρατήρα από το Ruvo η βάση είναι ψηλή και έχει αποκτήσει ένα σύνθετο περίγραμμα, το σώμα είναι στενότερο και σχεδόν ωοειδές. Ανάλογη είναι και η αλλαγή στο λαιμό του αγγείου ο οποίος στενεύει και αποκτά ύψος. Τέλος, αλλαγή σημειώνεται και στις λαβές, των οποίων οι σπείρες ελίσσονται σφικτά πάνω στο χείλος.

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι οι δύο κρατήρες του Ζ. του Τάλω διαφοροποιούνται αρκετά από τους ελικωτούς κρατήρες που διακοσμούν οι σύγχρονοι αγγειογράφοι,[107] όπως ο Ζ. του Προνόμου και ο Πολίονας. Βεβαίως, οι διαφορές και ομοιότητες που παρατηρούνται δεν υποδηλώνουν προφανώς διαφορετικές βαθμίδες εξέλιξης που θα συνεπάγονταν και διαφορετική χρονολόγηση, αφού με στιλιστικά κριτήρια όλοι οι κρατήρες ανήκουν περίπου στην ίδια περίοδο. Υποδηλώνουν προφανώς τον ξεχωριστό τρόπο κατασκευής και αντίληψης του σχήματος διαφορετικών αγγειοπλαστών και διαφορετικών εργαστηρίων.

---

[102] Για το σχήμα του ελικωτού κρατήρα βλ. Richter and Milne 1935, 7. Kanowski 1984, 69-70. Moore and Philippides 1986, 25-26. Τιβέριος 1988, 131-133. Beazley 1993, 34-35. Cook 1994[3], 294. Campenon 1994, 27-30. Καθάριου 2002, 7-9. Schleiffenbaum 1991. Gaunt 2002.

[103] Για το σχήμα του καλυκωτού κρατήρα βλ. Richter and Milne 1935, 7-8. Kanowski 1984, 65-66. Moore and Philippides 1986, 26-27. Τιβέριος 1989, 59-80. Cook 1994[3], 294-295. Campenon 1994, 35-37. Καθάριου 2002, 11-16. Frank 1990.

[104] Για το σχήμα του κωδωνόσχημου κρατήρα βλ. Richter and Milne 1935, 7-8. Caskey and Beazley, 1954, 50. Δρούγου 1982, 87-91. Kanowski 1983, 63-64. Campenon 1994, 38-40. Moore 1997, 31-34.

[105] Από το σώμα ελικωτού κρατήρα προέρχεται και το μικρό θραύσμα στην Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς, αρ. ευρ. P7586, που τοποθετείται ωστόσο «κοντά» στον Ζ. του Τάλω.

[106] Ο συγκεκριμένος κρατήρας, αν και αποσπασματικός, σώζει παρ' όλα αυτά τμήματα από όλα σχεδόν τα μέρη του αγγείου, με αποτέλεσμα να είναι εφικτή η αποκατάσταση του περιγράμματός του και κατ' επέκταση η σύγκριση της τομής του με τον ακέραιο κρατήρα. Από τη σύγκριση των τομών τους διαπιστώθηκε η πανομοιότυπη μορφή τους, στοιχείο που οδηγεί με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι τα δύο αυτά έργα κατασκευάστηκαν από τον ίδιο κεραμέα.

[107] Οι έλικες του κρατήρα από το Ruvo είναι ελαφρώς καμπύλες, σε αντίθεση με τις κατακόρυφα τοποθετημένες έλικες του κρατήρα του Ζ. του Προνόμου στη Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 3240. Επίσης, τις έλικες του κρατήρα του Ζ. του Προνόμου τις διατρέχει μια κεντρική αυλάκωση, ενώ τις έλικες του κρατήρα του Ζ. του Τάλω, εκατέρωθεν της κεντρικής ζώνης που φέρει φυτικό κόσμημα, τις πλαισιώνουν πλαστικά εξάρματα. Διαφορές εντοπίζονται και στη διαμόρφωση του ώμου. Στον κρατήρα του Ζ. του Τάλω ο ώμος είναι εντελώς επίπεδος, σε αντίθεση με τους κρατήρες των σύγχρονων αγγειογράφων, όπου η μετάβαση από το σώμα στον ώμο δημιουργεί ένα καμπύλο περίγραμμα. Σημαντική είναι και η διαφοροποίηση ως προς τη διαμόρφωση του λαιμού. Για τη συγκριτική μελέτη των κρατήρων του Ζ. του Τάλω και του Ζ. του Προνόμου βλ. Campenon 1994, 29, καθώς επίσης McPhee 1973, 67, ο οποίος αναφέρεται στις ομοιότητες που εντοπίζονται ως προς τη διαμόρφωση του ποδιού ανάμεσα στον ελικωτό κρατήρα του Ζ. του Κάδμου στο Ruvo, Museo Jatta, αρ. ευρ. 1093 και στον ελικωτό κρατήρα του Ζ. του Τάλω, όπου το ανώτερο μέρος του ποδιού δημιουργεί γωνιώδες περίγραμμα, σε αντίθεση με τους ελικωτούς κρατήρες του Ζ. του Προνόμου και του Πολίονα, στους οποίους το ανώτερο τμήμα του ποδιού δημιουργεί ένα καμπύλο περίγραμμα.

Από το σώμα καλυκωτού κρατήρα με βεβαιότητα προέρχεται μόνο το μεγάλο θραύσμα στη Νεάπολη (**εικ. 7**), το οποίο αποδόθηκε στον Ζ. του Τάλω, ενώ με πιθανότητα συγκαταλέγεται το μικρό θραύσμα στο Los Angeles.[108]

Από το σώμα κωδωνόσχημου κρατήρα προέρχονται τα δύο θραύσματα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, αρ. ευρ. P18848 (**εικ. 13α**) και αρ. ευρ. P18849 (**εικ. 13β**), που φαίνεται να συνανήκουν, και πιθανώς το θραύσμα στο Los Angeles.[109] Παρ' όλα αυτά τα συγκεκριμένα θραύσματα λόγω της πολύ αποσπασματικής κατάστασης στην οποία διατηρούνται δεν συνεισφέρουν στη μελέτη του σχήματος των αγγείων.

Λουτροφόροι.

Οι λουτροφόροι[110] συνιστούν την δεύτερη αριθμητικά ομάδα. Από τον Ζ. του Τάλω μας είναι γνωστά τρία παραδείγματα.[111] Πρόκειται για την αποσπασματική λουτροφόρο στο Άμστερνταμ (**εικ. 17**), την αποσπασματική λουτροφόρο στο Tübingen (**εικ. 16**) και πιθανότατα τα δύο συνανήκοντα θραύσματα της Συλλογής Βλαστού – Σερπιέρη, αρ. ευρ. 495α και β.

Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των προαναφερθέντων αγγείων δεν επιτρέπει την αποκατάσταση των περιγραμμάτων τους και κατ' επέκταση τη συγκριτική τους μελέτη όπως και τη βέβαιη αναγνώριση του τύπου, εάν δηλαδή επρόκειτο για «λουτροφόρους-αμφορείς» ή για «λουτροφόρους-υδρίες».[112] Ωστόσο, με σχετική ασφάλεια μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι ανήκουν στον τύπο της «λουτροφόρου-αμφορέα», βάσει εικονογραφικών στοιχείων, αφού σκηνές μάχης που αναγνωρίζονται ως θέμα των παραστάσεών τους απαντούν μόνο σε λουτροφόρους αυτού του τύπου.[113]

Αμφορείς παναθηναϊκού τύπου

Στο ρεπερτόριο του αγγειογράφου ανήκουν και οι αμφορείς παναθηναϊκού τύπου.[114] Με βεβαιότητα στον αγγειογράφο αποδίδεται ο ακέραιος αμφορέας από τον

---

[108] Από τους αγγειογράφους που τοποθετούνται «κοντά» στον Ζ. του Τάλω σώζονται τρία ακόμη έργα. Πρόκειται για τον αποσπασματικά σωζόμενο κρατήρα στη Ferrara, Museo Archeologico Nazionale di Spina, αρ. ευρ. 3092, τον αποσπασματικό κρατήρα στο Würzburg, Martin Von Wagner Museum der Universität, αρ. ευρ. H 5708a, b, c, d, e και τον ακέραιο κρατήρα στο Palermo, Museo Archeologico Regionale di Palermo, αρ. ευρ. 2365.

[109] «Κοντά» στον Ζ. του Τάλω τοποθετούνται τρία ακόμη έργα, ο κρατήρας στη Ρώμη, Museo Nazionale di Villa Giulia, αρ. ευρ. 2382, καθώς και δύο μικρά θραύσματα στην Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγορά, αρ. ευρ. P10960 και P24657 αντίστοιχα.

[110] Για το σχήμα και τη χρήση της λουτροφόρου βλ., Beazley 1932, 5. Richter and Milne 1935, 5-6. Kanowski 1984, 101-103. Moore and Philippides 1986, 18-20. Cook 1994[3], 286-287. Moore 1997, 14-16. Sabetai 1993, 129-146 και τις ειδικές μελέτες των Winkler 1999 και Mösch-Klingele 2006.

[111] Λουτροφόρους διακοσμούν και οι αγγειογράφοι που τοποθετούνται «κοντά» στον Ζ. του Τάλω. Βλ. την αποσπασματικά σωζόμενη λουτροφόρο της οποίας τα μισά θραύσματα φυλάσσονται στο Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. ευρ. 3209 και τα άλλα μισά στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, καθώς επίσης τα θραύσματα λουτροφόρου στο Mainz, Johannes Gutenberg Universität, αρ. ευρ. 4 και 5, το θραύσμα λουτροφόρου στη Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Arts, αρ. ευρ. 07.286.52 και το θραύσμα στο Tübingen, Eberhard – Karls-Universität, Antikensammlung des Archäologischen Instituts, αρ. ευρ. S./10 1649.

[112] Για τους δύο τύπους βλ. Sabetai 1993, 132.

[113] Sabetai 1993, 137 και σημ. 541.

[114] Για τους παναθηναϊκούς αμφορείς βλ. Bentz 1998. Βαλαβάνης 1991. Το σχήμα των παναθηναϊκών αμφορέων φαίνεται ότι δανείστηκαν οι αγγειογράφοι του μελανόμορφου όσο και του ερυθρόμορφου ρυθμού

Τάραντα (**εικ. 14**) και με μεγάλη πιθανότητα το μικρό θραύσμα, επίσης από τον Τάραντα (**εικ. 15**), το οποίο σώζει αποσπασματικά πανομοιότυπη παράσταση με αυτή της δευτερεύουσας όψης του ακέραιου αμφορέα.

Το στόμιο του αμφορέα από τον Τάραντα αποδίδεται με τη μορφή εχίνου. Ο λαιμός είναι ψηλός και το μέσον του περιτρέχει ένα πλαστικό δαχτυλίδι. Οι λαβές ξεκινούν από το ύψος του δαχτυλιδιού, στρέφονται στο κάτω μέρος του στομίου και καταλήγουν στον ώμο του αγγείου τοποθετημένες πλαγιαστά. Το σώμα του είναι ωοειδές-σφαιρικό και απολήγει στο χαμηλό πόδι. Η βάση του αγγείου είναι χαμηλή με έντονα κυρτωμένα τοιχώματα και την άνω επιφάνεια περιτρέχει μια αβαθής αυλάκωση.[115]

Γαμικοί Λέβητες

Στον Ζ. του Τάλω αποδίδεται ένα παράδειγμα γαμικού λέβητα.[116] Πρόκειται συγκεκριμένα για το μεγάλο θραύσμα από το υπόστατο του αγγείου στη Νέα Υόρκη.[117]

Υδρίες

Οι υδρίες[118] αντιπροσωπεύονται στα έργα του Ζ. του Τάλω από ένα μόνο παράδειγμα. Πρόκειται για το μικρό θραύσμα από την Ισπανία.

για να το διακοσμήσουν, όχι όμως με την τυποποιημένη παράσταση της Αθηνάς στην κύρια όψη του αγγείου και το άθλημα στο οποίο κέρδισε ο αθλητής στη δευτερεύουσα όψη, αλλά με μυθολογικές παραστάσεις και παραστάσεις θνητών. Τα πρώτα παραδείγματα αμφορέων παναθηναϊκού τύπου με ερυθρόμορφες παραστάσεις προέρχονται από τον Ζ. του Κλεοφράδη, βλ. ενδεικτικά τον αμφορέα στο Leyden, Rijksmuseum Oudheden, αρ. ευρ. Pc 80, από το Vulci. *ARV*^{2}, 183, 7 και από τον Ζ. του Βερολίνου, βλ. ενδεικτικά τον αμφορέα στο Würzburg, Martin Von Wagner Museum der Universität, αρ. ευρ. 500, από το Vulci. *ARV*^{2}, 197, 8 και τα δύο παραδείγματα από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ στις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ., παραδείγματα αμφορέων παναθηναϊκού τύπου προέρχονται από την ομάδα Νεαπόλεως 3235, από την οποία σώζονται δύο αμφορείς. Βλ. ενδεικτικά τον αμφορέα στη Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 3235. *ARV*^{2}, 1316, 1. Επίσης από το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. ο αμφορέας από τον Τάραντα και το μικρό θραύσμα, πιθανότατα αμφορέα, από τον Τάραντα, τα οποία αποδίδονται στον Ζ. του Τάλω, καθώς και ένας ακόμη αμφορέας από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, αρ. ευρ. P10554, που αποδίδεται σε έναν αγγειογράφο «κοντά» στον Ζ. του Τάλω. Από τον 4^{ο} αι. π.Χ. μας είναι γνωστός μόνο ένας ερυθρόμορφος αμφορέας παναθηναϊκού τύπου στην Αγία Πετρούπολη, ο οποίος αποδίδεται στον Ζ. της Γαμήλιας Πομπής, βλ. Αγία Πετρούπολη, Hermitage Museum, αρ. ευρ. 26.1.1913.Nr.8. Από τον 4^{ο} αι. π.Χ. σώζονται μαρμάρινοι αμφορείς παναθηναϊκού τύπου που χρησίμευαν ως ταφικά σήματα, ενώ κατά την ελληνιστική περίοδο αμφορείς παναθηναϊκού τύπου προσφέρονταν σε κάποιες περιοχές ως έπαθλα σε τοπικούς αγώνες βλ. Bentz 1998, 21-22.

[115] Αντίθετα, στον αμφορέα παναθηναϊκού τύπου από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, αρ. ευρ. 10554, που τοποθετείται «κοντά» στον Ζ. του Τάλω, παρατηρούνται ορισμένες βασικές διαφορές. Το στόμιο του αγγείου είναι καλυκόσχημο, με την άνω επιφάνεια του να στρέφεται ελαφρά προς τα έξω. Επίσης διαφορά εντοπίζεται και στις λαβές, οι οποίες ξεκινούν πιο πάνω από το πλαστικό δαχτυλίδι και δεν ακουμπούν πλαγιαστά στον ώμο αλλά κατακόρυφα. Το σώμα είναι σχεδόν σφαιρικό και απολήγει στο χαμηλό πόδι. Η βάση είναι σχετικά ψηλή, χωρίς αυλάκωση στην άνω επιφάνεια, ενώ τα τοιχώματά της είναι σχεδόν κατακόρυφα.

[116] Για το σχήμα και τη χρήση του γαμικού λέβητα βλ. Richter and Milne 1935, 11. Kanowski 1983, 87-88. Moore and Philippides 1986, 27-29. Cook 1994^3, 296. Sgourou 1994. Σγούρου 1997, 71-84. Moore 1997, 18-20.

[117] Από το σώμα γαμικού λέβητα προέρχονται και τα δύο συνανήκοντα θραύσματα στην Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αρ. ευρ. 1921.867, τα οποία τοποθετούνται «κοντά» στον Ζ. του Τάλω.

[118] Για το σχήμα και τη χρήση της υδρίας βλ. Richter and Milne 1935, 11-12. Kanowski 1983, 39-42. Moore 1997, 37-39. Καθάριου 2002, 20-21. Cook 1994^3, 287-289. Trinkl 2009, 153-171, καθώς και την

Πελίκες

Από το σώμα πελίκης[119] προέρχονται τα δύο συνανήκοντα θραύσματα της Συλλογή F. Gottet (**εικ. 18**), τα οποία σώζουν τμήμα του λαιμού και της μετάβασης στο σώμα του αγγείου.

Εικονογραφία

Τα θέματα των εικονογραφικών παραστάσεων που επιλέγει ο Ζ. του Τάλω για τη διακόσμηση των αγγείων του απεικονίζονται σπάνια στην αττική αγγειογραφία, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με την παράσταση που εικονίζει το θάνατο του μυθικού χάλκινου γίγαντα Τάλω[120] στην κύρια όψη του κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 11α**).

Εξίσου σπάνια είναι και η παράσταση που καταλαμβάνει την κύρια όψη του κρατήρα από τη Serra di Vaglio (**εικ. 12α**), στην οποία αναγνωρίζεται η μοναδική παράσταση γάμου μεταξύ του Θησέα και της Ελένης, καθώς και της ειρηνικής συνύπαρξης των οικογενειών, σε αντίθεση με τις συνήθεις παραστάσεις που θέλουν τον Θησέα να απάγει την Ελένη με τη βία.[121] Αντίστοιχη παράσταση γάμου μεταξύ του Θησέα και της Ελένης πρέπει να απεικονίζεται και στη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα από το Ruvo (**Εικ. 11β**), όπως επισημάνθηκε από τον A. Shapiro.[122]

Στα παραπάνω παραδείγματα πρέπει να προστεθούν και τα δυο θραύσματα από τη Συλλογή Florence Gottet,τα οποία αποδόθηκαν τελευταία στον Ζ. του Τάλω από την A. Lezzi-Hafter[123] και στα οποία εικονίζεται η μοναδική μέχρι σήμερα γνωστή παράσταση αρπαγής της Κλυμένης από τον Ήλιο (**εικ. 18**).

Βέβαια, πέρα από τα σπάνια θέματα που προαναφέρθηκαν, τόσο ο Ζ. του Τάλω όσο και οι αγγειογράφοι «κοντά» σ' αυτόν, απεικονίζουν θεούς και ήρωες που προτιμούν για τη διακόσμηση των αγγείων τους πολλοί σύγχρονοι αγγειογράφοι, όπως τον Διόνυσος με τη συνοδεία του, τους Σατύρους και τις Μαινάδες[124], αλλά και τον Ηρακλή με μεγαλύτερη έμφαση στο επεισόδιο της αποθέωσης. Επίσης, από τον Ζ. του Τάλω είναι γνωστή παράσταση θεσσαλικής κενταυρομαχίας στο θραύσμα από τον λαιμό του κρατήρα από τη Serra di Vaglio (**εικ. 12β**), παράσταση που πιθανότατα απεικονίζει την άλωση της Τροίας στα δύο θραύσματα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, αρ. ευρ.

ειδική μελέτη της Diehl 1964. Για το σχήμα και τους αγγειογράφους που διακοσμούν υδρίες στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., βλ. Drougou 2000, 156-159.

[119] Για το σχήμα και τη χρήση της πελίκης βλ. Richter and Milne 1935, 4-5. Kanowski 1983, 113-115. Cook 1994³, 287. Moore 1997, 12-13. Καθάριου 2002, 6-7.

[120] Για τις παραστάσεις, όπου απεικονίζεται ο θάνατος του γίγαντα Τάλω, βλ. *LIMC* 7, λ. «Talos», 835-836 [J.K. Papadopoulos].

[121] Για τις παραστάσεις αρπαγής της Ελένης από το Θησέα βλ. *LIMC* 4. λ. «Helene», 507-511 [L. Kahil – N. Icard].

[122] Shapiro 1992, 236. Τη συγκεκριμένη άποψη υποστηρίζει και ο Μ. Τιβέριος (Τιβέριος 2009, 189).

[123] Lezzi-Hafter 2014, 351-354.

[124] Βλ. τη ζωφόρο στην κύρια και τη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 11**), την αποσπασματική παράσταση που εικονίζεται στο μικρό θραύσμα υδρίας από την Ισπανία καθώς και την παράσταση που εικονίζεται στο θραύσμα στο Tübingen, Eberhard – Karls-Universität, Antikensammlung des Archäologischen Instituts, αρ. ευρ. S./10 1649 και αποδίδεται σε ένα αγγειογράφο «κοντά» στον Ζ. του Τάλω.

P18848 (**εικ. 13α**) και P18849 (**εικ. 13β**) αντίστοιχα, που πιθανώς συνανήκουν, παράσταση που απεικονίζει αποσπασματικά τη μορφή της Σελήνης στο θραύσμα που φυλάσσεται στο Los Angeles, καθώς επίσης παράσταση γιγαντομαχίας στον κρατήρα στη Νεάπολη (**εικ. 7**).

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι ακόμη όμως και σ' αυτές τις κοινότυπες παραστάσεις για τη συγκεκριμένη περίοδο, ο αγγειογράφος δεν ακολουθεί τους δημοφιλείς εικονογραφικούς τύπους, αλλά χρησιμοποιεί τύπους που απαντούν σε πολύ πρώιμες παραστάσεις των επεισοδίων που απεικονίζει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί ο αμφορέας από τον Τάραντα (**εικ. 14**), στην κύρια όψη του οποίου εικονίζεται η αποθέωση του Ηρακλή. Ο ήρωας βρίσκεται πάνω στο άρμα που τον κατευθύνει στον Όλυμπο, συνοδεία του Ιόλαου, όπως μας βεβαιώνει η επιγραφή πάνω από το κεφάλι της μορφής. Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος με τον Ιόλαο να εικονίζεται ως ηνίοχος του Ηρακλή, αποτελεί μοναδική περίπτωση στις τελευταίες δεκαετίες του τέλους του 5ου αι. π.Χ., καθώς τον Ηρακλή συνοδεύουν κατά κανόνα είτε Νίκη είτε η Αθηνά.[125]

Σημαντικές για τη μελέτη των εικονογραφικών παραστάσεων του Ζ. του Τάλω αποτελούν και οι παραστάσεις θνητών, κυρίως η ομάδα των ταφικών λουτροφόρων που εικονίζουν σκηνές μάχης. Από τον Ζ. του Τάλω μας είναι γνωστά τρία παραδείγματα.[126] Οι συγκεκριμένες παραστάσεις θεωρήθηκαν παλαιότερα από ορισμένους μελετητές[127] ως παραστάσεις με μυθολογικό περιεχόμενο που αναπαριστούν τη μάχη μεταξύ των Αφαρητίδων και των Τυνδαρίδων που έλαβε χώρα μπροστά από τον τάφο του πατέρα των πρώτων, Αφαρέα.[128]

Για να διασαφηνιστεί το περιεχόμενο αυτών των παραστάσεων βοηθά σημαντικά και το σχήμα των αγγείων πάνω στα οποία αυτές σχεδιάστηκαν. Και οι τρεις παραστάσεις συναντώνται σε λουτροφόρους, γεγονός που επιτρέπει να τις εντάξουμε

---

[125] Βλ. *LIMC* V, λ. Herakles, 126, αρ. κατ. 2878, 2879, 1990 (J. Boardmann). Η παράσταση του Ζ. του Τάλω αποτελεί ένα ξεχωριστό παράδειγμα, αφού στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο συνηθίζεται να οδηγεί το άρμα του Ηρακλή μία Νίκη, ενώ μπροστά από το άρμα προπορεύεται συνήθως ο Ερμής, βλ. *LIMC*, V, 1990, 132, λ. Herakles (J. Boardmann). Την ίδια περίοδο, ανδρική μορφή που εικονίζεται ως ηνίοχος του άρματος του Ηρακλή, απαντά σε δύο ακόμη κρατήρες. Οι συγκεκριμένες μορφές, αν και δεν ταυτίζονται από επιγραφές, πιθανολογείται πως εικονίζουν τον Ιόλαο, εξαιτίας της βεβαιωμένης απεικόνισής του στον αμφορέα του Ζ. του Τάλω, βλ. Καθάριου 2002, 148, σημ. 630.

[126] Πρόκειται για την αποσπασματική λουτροφόρο στο Άμστερνταμ (**εικ. 17**) την αποσπασματική λουτροφόρο στο Tübingen (**εικ. 16**), καθώς και τα δύο συνανήκοντα θραύσματα στη Συλλογή Βλαστού – Σερπιέρη, αρ. ευρ. 495α και β.

[127] Βλ. Watzinger 1924, 54. Real 1973, 85-86. *CVA Musée Scheurleer (Le Haye)* 2, III.1.d., 7 [L.C.W. Scheurleer].

[128] Οι παραστάσεις που εικονίζουν τη μάχη μεταξύ των Αφαρητίδων και των Τυνδαρίδων αποτελούν ένα ιδιαίτερα σπάνιο θέμα στην αττική αγγειογραφία. Το μοναδικό βεβαιωμένο παράδειγμα σώζεται στην κύρια όψη μίας αττικής ερυθρόμορφης πελίκης από την περιοχή της αρχαίας Πύδνας, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δίου με αρ. ευρ. 2138. Η συγκεκριμένη πελίκη αποδόθηκε από τον Μ. Τιβέριο στον Ζ. της Suessula, βλ. Tiberios 1990, 120-124. Συγκεκριμένα, το μυθολογικό επεισόδιο αναγνωρίστηκε, διότι ακολουθεί δύο βασικά στοιχεία του μύθου, όπως παραδίδονται από τις γραμματειακές πηγές, τα οποία δεν συναντώνται στα αγγεία του Ζ. του Τάλω. Πρώτον, οι μαχόμενοι χρησιμοποιούν βράχους ως όπλα και δεύτερον οι μορφές είναι χωρισμένες σε δύο ομάδες των δύο ατόμων. Αντίθετα, στα τρία έργα του Ζ. του Τάλω οι αντιπαρατιθέμενοι μάχονται με δόρατα και τουλάχιστον για την αποσπασματική λουτροφόρο στο Άμστερνταμ (**εικ. 17**), οι μορφές της παράστασης είναι περισσότερες από τέσσερις. Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις πρέπει να αποκλειστεί οποιοσδήποτε συσχετισμός των συγκεκριμένων παραστάσεων με το μυθολογικό επεισόδιο της μάχης μεταξύ Αφαρητίδων και των Τυνδαρίδων.

στην ξεχωριστή κατηγορία των ταφικών λουτροφόρων που ο J. Beazley ονόμασε «Battle-Loutrophoroi».[129]

Οι λουτροφόροι με τέτοιου είδους σκηνές μάχης πρέπει να τοποθετούνταν στους τάφους[130] όσων είχαν πέσει στη μάχη υπερασπιζόμενοι την πατρίδα.[131] Χαρακτηριστικό αυτών των ταφικών λουτροφόρων είναι μια μάχη, συνήθως μεταξύ πεζών και ιππέων που λαμβάνει χώρα μπροστά από μια επιτύμβια στήλη. Η επιτύμβια στήλη, που εμφανίζεται ως φόντο, τουλάχιστον στην αποσπασματική λουτροφόρο στο Άμστερνταμ (**εικ. 17**), πιθανώς υπονοεί ότι κάποιος θάφτηκε ή μνημονεύεται, ενώ η υπόλοιπη παράσταση συμπληρώνει το ποιος έπεσε στη μάχη.[132]

Συμπεράσματα

Αν και τα βεβαιωμένα έργα του Ζ. του Τάλω είναι λιγοστά, ωστόσο εύκολα μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι πρόκειται για έναν αγγειογράφο με πολύ μεγάλες σχεδιαστικές δυνατότητες. Αρκεί να παρατηρήσει κανείς τη μεγάλη έμφαση στην απόδοση λεπτομερειών, τόσο στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά όσο και στην απόδοση της μυολογίας, αλλά και τη γενικότερη δεξιότητά του στο σχέδιο, την οποία τονίζουν ιδιαίτερα και οι μικρογραφικές παραστάσεις που κοσμούν τα ενδύματα, όπως επίσης και οι εξίσου φροντισμένες παραστάσεις της δεύτερης όψης που δεν διαφέρουν σε επιμέλεια από αυτές της κύριας, γεγονός ασυνήθιστο για τους σύγχρονούς του αγγειογράφους.[133] Τα παραπάνω σε συνδυασμό με τη μεγαλοπρέπεια των συνθέσεων, τον κατατάσσουν σε έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της αττικής αγγειογραφίας του τέλους του 5ου αι. π.Χ.

---

[129] Beazley 1932, 5-22. Για τις λουτροφόρους με σκηνές μάχης βλ. επίσης Kurtz 1984, 321. Oakley 1997, 51-52. Carabatea 1993, 87-88. Οι λουτροφόροι με σκηνές μάχης είναι γνωστές ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ., με το πρωιμότερο παράδειγμα από τον Ζ. του Βερολίνου, βλ. Erlangen University, αρ. ευρ. 526, από την Αθήνα, *ARV*², 204, 108, ωστόσο, σύμφωνα με την D. Kurtz (Kurtz 1984, 321) τα περισσότερα παραδείγματα συναντώνται στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, όταν αντίστοιχες σκηνές κοσμούν τις λευκές ληκύθους.

[130] Beazley 1932, 15.

[131] Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όλων αυτών των αγγείων αποτελεί η αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους την οποία είχε σημειώσει ο J. Beazley. Βλ. Beazley 1932, 15. Σύμφωνα με τον J. Oakley (Oakley 1997, 51.) ο λόγος για τον οποίο οι λουτροφόροι αυτές με σκηνές μάχης σώζονται τόσο αποσπασματικά είναι γιατί πιθανώς σπάζονταν στον τάφο μετά τη νεκρική τελετουργία.

[132] Beazley 1932, 21. Η ταύτιση ωστόσο του νεκρού ανάμεσα στους αντιμαχόμενους δεν είναι πάντα εύκολη. Στην αποσπασματική λουτροφόρο στο Άμστερνταμ (**εικ. 17**) πρέπει να υποθέσουμε πως ό νεκρός είναι μία από τις κεντρικές μορφές της παράστασης που προβάλλεται περισσότερο, είτε λοιπόν ο πεζός στο κέντρο είτε ο ιππέας, το άλογο του οποίου αποδίδεται με λευκό επίθετο χρώμα. Όσον αφορά τα θραύσματα της Συλλογής Βλαστού – Σερπιέρη, αρ. ευρ. 495α και β, είναι δύσκολο να αναγνωριστεί ποια μορφή αποδίδει το νεκρό, αφού σώζεται μόνο ένα πολύ μικρό τμήμα της παράστασης. Πιθανότατα όμως ο νεκρός να ταυτίζεται με τη μορφή που φορά θώρακα αποδοσμένο με λευκό επίθετο χρώμα και κίτρινο επίχρισμα στο θραύσμα αρ. ευρ. 495β, η οποία προβάλλεται περισσότερο.

[133] Στη συγκεκριμένη περίοδο οι περισσότεροι αγγειογράφοι κοσμούν τη δευτερεύουσα όψη των αγγείων τους με λιγότερο επιμελημένες παραστάσεις, συνήθως με δύο ή με τρείς ιματιοφόρες μορφές. Βλ. ενδεικτικά τη δευτερεύουσα όψη του επώνυμου αγγείου του Ζ. του Νικία στο Λονδίνο, British Museum, αρ. ευρ. 98.7-16.6, από την Ελλάδα. *ARV*², 1333, 1, τη δευτερεύουσα όψη του κωδωνόσχημου κρατήρα στον οποίο αναγνωρίζεται συνεργασία μεταξύ του Ζ. του Προνόμου και του Ζ. του Λούβρου G433, σήμερα στο Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. ευρ. 2642, από τη Santa Agata de Goti. *ARV*², 1336, 2 και τη δευτερεύουσα όψη του αμφορέα που αποδίδεται στον Ζ. της Suessula, σήμερα στη Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Arts, αρ. ευρ. 44.11.12, από τη Suessula. *ARV*², 1344, 3.

Από τη μελέτη των σχημάτων προκύπτει ότι ο αγγειογράφος διακοσμεί μεγάλου μεγέθους αγγεία, όπως κρατήρες και αμφορείς παναθηναϊκού τύπου που φαίνεται να προτιμούνται κυρίως από τις αγορές της κάτω Ιταλίας, με βάση τα ευρήματα, ενώ ιδιαίτερα αγαπητό σχήμα είναι και η λουτροφόρος, η παραγωγή της οποίας φαίνεται ότι καλύπτει τις ανάγκες των Αθηναίων αγοραστών, λαμβάνοντας υπόψη τα έως σήμερα γνωστά παραδείγματα.[134] Στο σχηματολόγιο του αγγειογράφου περιλαμβάνεται επίσης ο γαμικός λέβης, η πελίκη καθώς και η υδρία.

Τα εικονογραφικά θέματα που προτιμά για τη διακόσμηση των αγγείων του ο Ζ. του Τάλω αποτελούν μια ακόμη ένδειξη της ιδιαίτερης «φυσιογνωμίας» του, αφού φαίνεται να ελκύεται από θέματα που απεικονίζονται σπάνια. Μέσα από τις εικονογραφικές παραστάσεις του αγγειογράφου βεβαιώνεται πως ο Ζ. του Τάλω είχε υπόψη του συνθέσεις της μεγάλης ζωγραφικής[135], όπως υποδηλώνει ό τρόπος με τον οποίο αποδίδονται οι συνθέσεις του, με την τοποθέτηση δηλαδή των μορφών σε διαφορετικά επίπεδα[136], την υποδήλωση του τοπίου, την απόδοση των σωμάτων και των κεφαλιών σε στάσεις τριών τετάρτων, με τη χρήση φωτοσκίασης[137] και επίθετων χρωμάτων, καθώς και με την προοπτική σμίκρυνση. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που δανείστηκε ο αγγειογράφος από τη μεγάλη ζωγραφική και τα οποία μετέφερε με επιτυχία πάνω στα αγγεία.

Επιπλέον μέσα από τα έργα του αγγειογράφου αναγνωρίζεται και το πολιτικό στίγμα της περιόδου, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στην παράσταση που καταλαμβάνει την κύρια όψη του κρατήρα από τη Serra di Vaglio (**εικ. 12α**), καθώς και στην παράσταση που καταλαμβάνει τη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα από το Ruvo (**εικ. 11β**).

Η σημασία αυτών των παραστάσεων μπορεί να εξηγηθεί μόνο σε συνάρτηση με την πολιτική κατάσταση της εποχής, η οποία είναι αναμφίβολα η πιο κρίσιμη στιγμή της αθηναϊκής πόλης. Έτσι λοιπόν, όπως ο μεγάλος τραγικός ποιητής Ευριπίδης, που καταδικάζει από τη σκηνή του θεάτρου την αθηναϊκή πολιτική και κατά συνέπεια τον πόλεμο και τα δεινά που επέφερε στην πόλη του, ανάλογα και ο Ζ. του Τάλω προσπαθεί με τις παραστάσεις του να περάσει τον ιδεολογικό του στόχο, που δεν είναι άλλος από την ειρήνη, τη συμφιλίωση δηλαδή της Αθήνας με τη Σπάρτη. Πρόκειται σαφώς για ένα μήνυμα συνοχής και ενότητας.[138]

Από την εξέταση των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών του αγγειογράφου εξήχθησαν στοιχεία που βοηθούν στη σκιαγράφηση της πορείας του αγγειογράφου.

---

[134] Mannack 2010, 13.

[135] Τιβέριος 1996, 334. Τελευταία ο Α. Κοτσώνας (Κοτσώνας 2013, 38), με αφορμή την παράσταση του κωδωνόσχημου κρατήρα από τη Γέλα που αποδίδεται στον Ζ. του Δίνου, υποστήριξε ότι πηγή έμπνευσης τόσο του κωδωνόσχημου κρατήρα, όσο και του ελικωτού κρατήρα που αποδίδεται στον Ζ. του Τάλω, υπήρξε ένα χαμένο σήμερα έργο του Σοφοκλή, ο Δαίδαλος.

[136] Η απόδοση των μορφών σε διαφορετικά επίπεδα, η αίσθηση του βάθους, καθώς και η υποδήλωση του τοπίου, είναι γνωστά στοιχεία στην αγγειογραφία ήδη από την πρώιμη κλασική περίοδο και φαίνεται ότι απηχούν την τέχνη των συνθέσεων του Πολυγνώτου, βλ. Λεβίδης 1994, 258-260, 262.

[137] Βλ. Λεβίδης 1994, 321-323, με τη χρήση της φωτοσκίασης και της γραμμής του περιγράμματος που έχει αυξομειώσεις πάχους, επιτυγχάνεται η αίσθηση του όγκου, του βάθους και της πλαστικότητας των μορφών, καινοτομίες που αποδίδονται από τον Πλίνιο στον Παρράσιο. Με την αντίθεση του φωτός και της σκιάς, δήλωνε την τρίτη διάσταση των μορφών του και ο Ζεύξης.

[138] Greco 1985-86, 32-33.

Βάσει συγκρίσεων φαίνεται πως ο Ζ. του Τάλω συνδέεται με το εργαστήριο του Ζ. του Μειδία, στο οποίο πιθανότατα ο αγγειογράφος μαθήτευσε.[139] Ο τρόπος απόδοσης των πτυχώσεων, η απόδοση των κεφαλιών και των σωμάτων σε στάση τριών τετάρτων, όπως επίσης και η κοινή προτίμηση σε σχήματα, όπως για παράδειγμα ο γαμικός λέβητας, η λουτροφόρος, η υδρία, αλλά και η κοινή χρήση του όμοιου γραμμικού κοσμήματος για τη δήλωση της «γραμμής εδάφους» που πατούν οι μορφές, αποτέλεσαν τα κύρια στοιχεία για τη σύνδεση των δύο αγγειογράφων. Ως προς τις πιθανές συνεργασίες του αγγειογράφου, η άποψη του I. McPhee[140] ότι σε μια ορισμένη χρονική στιγμή ο Ζ. του Τάλω και ο Ζ. της Modica[141] εργάστηκαν στο ίδιο εργαστήριο μαζί με τον Ζ. του Νικία, φαίνεται ιδιαίτερα ισχυρή. Η υπόθεση της συνεργασίας τους βασίζεται κυρίως στον όμοιο τρόπο με τον οποίο ο Ζ. της Modica σχεδιάζει τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των μορφών του,[142] ενώ παρόμοιος είναι και ο τρόπος απόδοσης της πτυχολογίας. Παρά τις ομοιότητες που αναφέρθηκαν είναι ωστόσο φανερό ότι ο Ζ. της Modica, παρότι έχει αφομοιώσει αρκετά στοιχεία από το σχέδιο του Ζ. του Τάλω, είναι ένας αγγειογράφος με πολύ μικρότερες σχεδιαστικές ικανότητες.

Από τη μελέτη των γραμμικών και φυτικών κοσμημάτων του αγγειογράφου φαίνεται πως όλα τα παραδείγματα έχουν σχεδιαστεί από το ίδιο χέρι. Εύλογα λοιπόν, προκύπτει το συμπέρασμα ότι είτε ο Ζ. του Τάλω είχε την επιμέλεια ολόκληρης της διακόσμησης των αγγείων, είτε τα συγκεκριμένα παραπληρωματικά μοτίβα αναλάμβανε σταθερά ένας βοηθός.

Τέλος, σύμφωνα με την Κ. Καθάριου[143], ο Ζ. του Τάλω μαζί με τους σύγχρονούς του αγγειογράφους φαίνεται να επέδρασε και στην παραγωγή των τριών εργαστηρίων του πρώτου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. Πρόκειται για το εργαστήριο του Ζ. του Μελέαγρου, το εργαστήριο του «απλούστερου στιλ» και το εργαστήριο του Ζ. της Ιένας. Με τους συγκεκριμένους αγγειογράφους κατά ένα τρόπο κλείνει και ο μεγάλος κύκλος των κλασικών αγγειογράφων, αφού η ερυθρόμορφη αγγειογραφία που ακολουθεί χαρακτηρίζεται από ένα διαφορετικό περιεχόμενο.

Βιβλιογραφία

Ακαμάτης, Ν. 2015. «Μια οικία των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την Πέλλα. Η σωστική ανασκαφή στο οικοπεδο Γκόγκαλη, *Μακεδονικά* 40, 1-35.

Alfieri, N. 1979. *Spina. Museo Archeologico Nazionale di Ferrara,* I , Bologna.

Arafat, K. 1990. *Classical Zeus. A Study in Art and Literature*. Oxford.

---

[139] Την άποψη αυτή υποστήριξε και ο Μ. Τιβέριος, (Τιβέριος 1996, 334) βασιζόμενος κυρίως στην προτίμηση του Ζ. του Τάλω να αποδίδει τα πρόσωπα των μορφών του σε στάση τριών τετάρτων, ενώ αντίθετα ο I. McPhee (McPhee 1973, 133) σημείωσε ότι τα έργα του Ζ. του Τάλω έχουν ομοιότητες με τα μεγάλα έργα του Ζ. του Κλεοφώντος.

[140] McPhee 1973, 133.

[141] Για τον Ζ. της Modica βλ. *ARV*^{2} 1340, 1-5. *Paralipomena*, 481.

[142] Βλ. ενδεικτικά την ομοιότητα του προσώπου του Ερμή, στην υδρία που βρίσκεται στις Συρακούσες, Museo Archeologico Regionale, αρ. ευρ. 38031, από την Modica. *ARV*^{2}, 1340, 1 με τα πρόσωπα του Κάστορα και του Πολυδεύκη στη δευτερεύουσα όψη του κρατήρα από το Ruvo. Μεγάλη ομοιότητα παρατηρείται και στον τρόπο απόδοσης των Σατύρων στα έργα του Ζ. του Τάλω και του Ζ. της Modica. Βλ. τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Σατύρου στην οινοχόη στο Burgas Museum, από το Sladkite Kladenci. *Paralipomena*, 481, 6 και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των Σατύρων στην κύρια και τη δευτερεύουσα όψη της ζωφόρου του λαιμού στον κρατήρα από το Ruvo.

[143] Καθάριου 2002, 84.

Arias, P.E., Hirmer, M., Shefton B. 1962. *A History of Greek Vase Painting*. London.

ARV[2]: Beazley, J.D., *Attic Red-Figure Vase-Painters*. 2η έκδ. Oxford 1963.

Bakalakis, G. 1971. «Die lutrophoros Athen (ex Schliemann) – Berlin 3209», *AntK* 14, 74-83.

Βαλαβάνης, Π.Δ. 1991. *Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια. Συμβολή στην αττική αγγειογραφία του 4ου π.Χ. αι.*, Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Beazley, J.D. 1932. «Battle – Loutrophoros», *MusJ* 23, 5-22.

Beazley, J.D. 1993. *Η εξέλιξη του αττικού μελανόμορφου ρυθμού*, (εκδ. αναθεωρημένη από τους D. von Bothmer και M.B. Moore 1986) μτφ. Η. Ανδρεάδη. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Beazley Addenda[2]: Carpenter, T.H. κ.ά., *Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV*[2] *and Paralipomena*. 2η έκδ. Oxford 1989.

Becatti, G. 1947. *Meidias: Un manierista antico*. Firenze.

Bentz, M. 1998. *Panathenäische Preisamphoren. Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v. Chr.*, *AntK - BH* 18, Basel.

Bermond Montanari, G. 1955. «Il mito di Talos su un frammento di vaso da Valle Trebba», *RIA* 4, 179-189.

Boardman, J. 1995. *Αθηναϊκά ερυθρόμορφα αγγεία. Κλασική περίοδος*, μτφ. Ε. Παπουτσάκη–Σερμπέτη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Von Bothmer, D. 1957. *Amazons in Greek Art*, Oxford.

Burn, L. 1987. *The Meidias Painter*. Oxford.

Burn, L. 2010. «The Contexts of the Production and Distribution of Athenian Painted Pottery around 400 B.C.», στο O. Taplin and R. Wyles (επιμ.), *The Pronomos Vase and its Context*, New York, 15-31.

Buschor, E. 1969[2]. *Griechische Vasen* (2η έκδ.), München.

Cahn, H. (επιμ.), 1974. *Das Tier in der Antike: 400 Werke ägyptischer, griechischer, etruskischer und römischer Kunst aus privatem und öfferntlichen Besitz, Ausgestellt im Archäologischen Institut der Universität Zürich vom 21. Septemper bis 17. November 1974*. Zürich.

Campenon, C. 1994. *La céramique attique à figures rouges autour de 400 avant J.-C. Les principales formes, évolution et production*. Paris.

Carabatea, M. 1993. *Iconography of Athenian Art between 430-400 B.C.*, Diss. University of Oxford.

Carabatea, M., 1997. "Herakles and a 'Man in Need'?", στο O. Palagia (επιμ.), *Greek Offerings. Essays on Greek Art in Honour of John Boardman*. Oxford, 131-143.

Caskey, L.D. and Beazley, J.D. 1954. *Attic Vase Paintings in the Museum of Fine Arts, Boston*, II, Oxford.

Ceccarelli, P. 1998. *La pirrica nell'antichita Greco romana. Studi sulla danza armata*. Pisa / Roma.

Clairmont, C.W. 1983. *Patrios Nomos. Public Burial in Athens during the Fifth and Fourth Centuries B.C. The Archeological, Epigraphic - Literary and Historical Evidence*, BAR-IS161, I-II, Oxford.

Cook, A.B. 1964. *Zeus. A Study in Ancient Religion,* I. New York.

Cook, R.M. 1994[3]. *Ελληνική αγγειογραφία*, μτφ. Δ. Τσουκλίδου. 3η έκδ. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Corbett, P.E. 1949. «Attic Pottery of the later fifth Century from the Athenian Agora», *Hesperia* 18, 298-345.

CVA: Corpus Vasorum Antiquorum.

D'Amicis, A. 1997. «L'apoteosi di Eracle», στο G. Andreassi, P.G. Guzzo, E. Lippolis (επιμ.), *Catalogo del Museo nazionale archeologico di Taranto. I, 3. Atleti e guerrieri. Tradizioni aristocratiche a Taranto tra VI e V secolo a.C. Catalogo della mostra Taranto, Museo nazionale archeologico, 9 aprile 1994*. Taranto, 123-138.

Diehl, E. 1964. *Die Hydria. Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums*. Mainz am Rhein.

Δρούγου, Σ. 1982. «Ερυθρόμορφος κρατήρας του 4ου π.Χ. αιώνα από τη Βέροια. Ο ζωγράφος της Τοya», *AE*, 87-91.

Drougou, S. 2000. «Krieg und Frieden im Athen des späten 5. Jahrhunderts v. Chr. Die rotfigurige Hydria aus Pella», *AM* 115, 147-216.

EAA: Enciclopedia dell' Arte Antica, Clasica e orientale (Rome 1958-1984).

Frank, S. 1990. *Attische Kelchkratere. Eine Untersuchung zum Zusammenspiel von Gefässform und Bemalung*. Frankfurt.

Furtwängler, A. und Reichhold, K. 1904: *Griechische Vasenmalerei, Auswahl hervorragender Vasenbilder, I,* München.

Gaunt, J.M.P. 2002. *The Attic Volute-Krater*. Michigan (Ann Arbor).

Greco, G. 1985-1986. «Un cratere del pittore di Talos da Serra di Vaglio», *RIA* 8-9, 5 -35.

Greco, G. 1988. «Bilan Critique des Fouilles de Serra di Vaglio, Lucanie», *RA*, 263-290.

Hahland, W. 1930. *Vasen um Meidias*. Berlin.

Hayashi, T. 1992. *Bedeutung und Wandel des Triptolemosbildes von 6.-4. Jh. V. Chr. Religionshistorische und typologische Untersuchungen*. Würzburg.

Humphreys, S.C. 1980. «Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens: Tradition or Traditionalism?», *JHS* 100, 96-126.

Θάνος, Α. 2010. *Ο Ζωγράφος του Τάλω και η σύγχρονη αττική αγγειογραφία* (αδημοσ. μεταπτ. εργασία – Α.Π.Θ.). Θεσσαλονίκη.

Kaempf–Dimitriadou, S. 1979. *Die Liebe der Gotte in der Attischen Kunst des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, *AntK – BH* 11. Bern.

Καθάριου Κλ. 2002. *Το εργαστήριο του ζωγράφου του Μελέαγρου και η εποχή του. Παρατηρήσεις στην αττική κεραμική του πρώτου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.,* Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Kanowski, M.G. 1984. *Containers of Classical Greece. A Handbook of Shapes*. Queensland.

Κοτσώνας Α., 2013. «Ακόμη μια ερμηνεία της παράστασης του κρατήρα του Ζωγράφου του Δίνου από τη Γέλα», στο Ε.Π. Σιουμπάρα και Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *ΘΕΜΕΛΙΟΝ. 24 Μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*. Αθήνα, 29-41.

Kurtz, D.C. 1984. «Vases for the dead, an Attic selection, 750-400 B.C.», στο H.A.G. Brijder (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam 12-15 April*. Amsterdam, 314-328.

Λεβίδης, Α.Β. 1994. *Πλίνιος ο Πρεσβύτερος. Περί της αρχαίας ελληνικής Ζωγραφικής. 35ο βιβλίο της «Φυσικής Ιστορίας»,* μτφ. – σχολ. Τ. Ρούσσος και Α.Β. Λεβίδης. Αθήνα: Άγρα.

Lezzi-Hafter, A. 2014. «Helios' Brautfahrt auf Pelikenfragmenten», στο Π. Βαλαβάνης και Ελ. Μανακίδου (επιμ.), *ΕΓΡΑΦΣΕΝ ΚΑΙ ΕΠΟΙΕΣΕΝ. Μελέτες κεραμικής και εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου,* Θεσσαλονίκη, 351-354.

LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I-VIII. Zürich – München (1981-1999).

Μανακίδου, Ε. 1997. «Ιστορημένα υφάσματα: Μια κατηγορία μικρογραφικών παραστάσεων πάνω σε αττικά αγγεία», στο Oakley, Coulson and Palagia 1997, 297-308.

Mannack, T. 2010. «A description», στο O. Taplin and R. Wyles (επίμ.), *The Pronomos Vase and its Context*. New York, 5-13.

McPhee, I. 1973. *Attic Vase-Painters of the Late 5th Century B.C.* Cincinnati.

Miller, M.C. 1995. «Priam, king of Troy», στο J.B. Carter and S.P. Morris (επιμ.), *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend*. Austin.

Miró i Alaix, M.T. 2006. *La ceràmica àtica de figures roges de la ciutat greca d' Emporion*. Monografíes Emporitanes, 14. Barcelona.

Moore, M.B. and Philippides, M.Z.P. 1986. *The Athenian Agora XXIII. Attic Black-figured Pottery*. Princeton.

Moore, M.B. 1997. *The Athenian Agora XXX. Attic Red-figured and White-ground Pottery*. Princeton.

Mösch-Klingele, R. 2006. *Die "loutrophoros" im Hochzeits- und Begräbnisritual des 5. Jahrhunderts v. Chr. In Athen*. Bern.

Mugione, E. 2000. *Miti della ceramica attica in Occidente. Problemi di trasmissioni iconografische nelle produzioni italiote*. Taranto.

Nicole, H. 1908. *Meidias et le style fleuri*. Paris.

Oakley, J.H. and Sinos, R.H. 1993. *The Wedding in Ancient Athens*. Madison / Winsconsin.

Oakley, J.H. 1997. *The Achilles Painter*. Mainz am Rhein.

Oakley, J.H., W.D.E. Coulson and O. Palagia (επιμ.) 1997. *Athenian Potters and Painters. The Conference Proceedings*. Oxford

Paralipomena: Beazley, J.D., *Paralipomena: Additions to Attic Black-Figure Vase-painters and to Attic Red-Figure Vase-Painters*. Oxford 1971.

Real, W. 1973. *Studien zur Entwicklung der Vasenmalerei im ausgehenden 5. Jahrhundert v. Chr.*, Münster.

Richter, G.M.A. and Milne, M.J. 1935. *Shapes and Names of Athenian Vases*, New York.

Richter, G.M.A. 1958². *Attic Red-Figured Vases* (2η έκδ.), New Haven.

Robertson, M. 2005². *Η τέχνη της αγγειογραφίας στην κλασική Αθήνα*, μτφ. Μ. Καραμπατέα και Μ. Κόμβου.2η έκδ. Αθήνα: Παπαδήμα.

Sabetai, V. 1993. *The Washing Painter. A Contribution to the Wedding and Genre Iconography in the Second Half of the Fifth Century B.C.*, Cincinnati (Ann Arbor).

Schauenburg, K.K. 1985. «Herakles und Eulen auf einem Krater der Sammlung Geddes», *RM* 92, 45-64.

Schleiffenbaum, H.E. 1991. *Der griechishe Volutenkrater. Form, Function und Sinngehalt eines antiken Prunkgefasses*. Frankfurt am Main.

Schöne, A. 1987. *Der Thiasos. Eine ikonographische Untersuchung über das Gefolge des Dionysos in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jhs. v. Chr.*, Göteborg.

Schwarz, G. 1987. *Triptolemos. Ikonographie einer Agrar - und Mysteriengottheit*. Horn / Graz.

Servadei, C. 2005. *La figura di Theseus nella ceramica Attica. Iconografia e iconologia del mito nell' Atene arcaica e classica*. Bologna.

Sgourou, M. 1994. *Attic Lebetes Gamikoi*, Cincinnati (Ann Arbor).

Σγούρου, Μ. 1997. «Λέβητες γαμικοί. Ο γάμος και η αττική κεραμεική παραγωγή των κλασικών χρόνων», στο Oakley, Coulson and Palagia 1997, 71-84.

Shapiro, H.A. 1992. «The Marriage of Theseus and Helen», στο T. Hölscher, H. Mielsch (επιμ.), *KOTINOS, Festschrift für Erica Simon*, Mainz am Rhein, 232-236.

Shapiro, H.A. 1993. *Personifications in Greek Art. The Representation of Abstract Concepts 600-400 B.C.*, Kilchberg.

Sichtermann, H. 1966. *Griechische Vasen in Unteritalien aus der Sammlung Jatta - Ruvo*. Tübingen.

Simon, E. 1981². *Die griechischen Vasen*. 2η έκδ. München.

Simon, E. 1978. «Dionysos und Hephaistos auf einem Kelchkrater des Talosmalers», *Pantheon* 36, 199-206.

Trinkl, E. 2009. «Sacrificial and Profane use of Greek hydriai», στο A. Tsingarida (επιμ.), *Shapes and Uses of Greek Vases (7th-4th centuries B.C.). Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxells, 27-29 April 2006*. Bruxelles, 153-171.

Τιβέριος, Μ. 1988². *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής*. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Τελόγλειο Ίδρυμα.

Τιβέριος, Μ. 1989. *Περίκλεια Παναθήναια. Ένας κρατήρας του Ζωγράφου του Μονάχου 2335*. Θεσσαλονίκη: Andromeda Books

Tiberios, M. 1990. «Apharetides – Tyndarides», στο J.P. Descoeudres (επιμ.), *ΕΥΜΟΥΣΙΑ: Ceramic and Iconographic Studies in Honor of Alexander Cambitoglou*. Sydney, 120-124.

Τιβέριος, Μ. 1996. *Ελληνική τέχνη. Αρχαία αγγεία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Tiverios, M. 2009. «Bild und Geschichte», στο D. Yatromanolakis (επιμ.), *An Archaeology of Represantations. Ancient Greek Vase-Painting and Contemporary Methodologies*. Athens, 159-199.

Young, R.S. 1951. «An Industrial District of Ancient Athens», *Hesperia* 20, 135-288.

Valavanis, P. 1991. «ΤΗΝΕΛΛΑ ΚΑΛΛΙΝΙΚΕ... Prozessionen von Panathenäensiegern auf der Akropolis», *AA*, 487-498.

Van Straten, F.T. 1995. *HIERA KALA: Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*. Leiden.
Vollkommer, R. 1988. *Herakles in the Art of Classical Greece*. Oxford.
Watzinger, C. 1924. *Griechische Vasen in Tübingen*. Reutlingen.
Winkler, H. 1999. *Lutrophorie: ein Hochzeitskult auf attischen Vasenbildern*. Freiburg.

Απόστολος Δ. Θάνος
Υπ. Διδ. Κλασικής Αρχαιολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
athanos@hist.auth.gr

σχ. 1 σχ. 2 σχ. 3 σχ. 4 σχ. 5

σχ. 6 σχ. 7

Εικ. 1. Σχεδιαστική απόδοση των ματιών στις μορφές του Ζ. του Τάλω (σχέδιο Α. Θάνος).

σχ. 8 σχ. 9 σχ. 10 σχ. 11 σχ. 12 σχ. 13 σχ. 14

Εικ. 2. Σχεδιαστική απόδοση των αυτιών στις μορφές του Ζ. του Τάλω (σχέδιο Α. Θάνος).

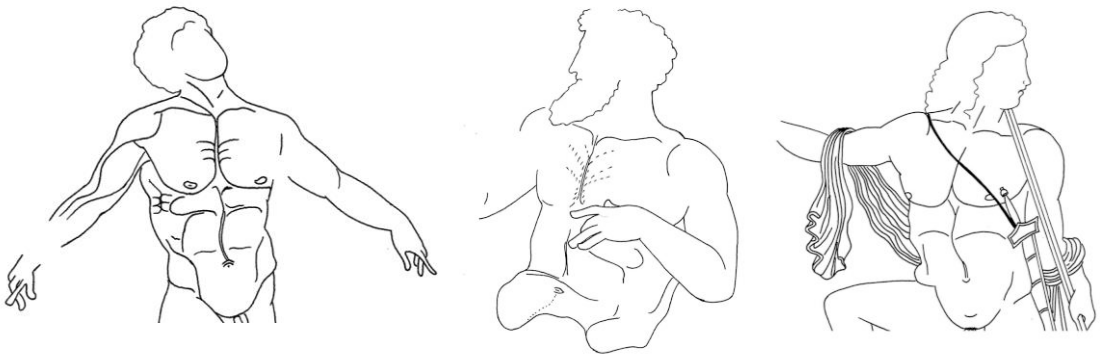

σχ. 15 σχ. 16 σχ. 17

Εικ. 3. Σχεδιαστική απόδοση των ανατομικών λεπτομερειών στις μορφές του Ζ. του Τάλω (σχέδιο Α. Θάνος).

σχ. 18

σχ. 19

σχ. 20

σχ. 21

Εικ. 4. Σχεδιαστική απόδοση των ενδυμάτων στις μορφές του Ζ. του Τάλω (σχέδιο Α. Θάνος).

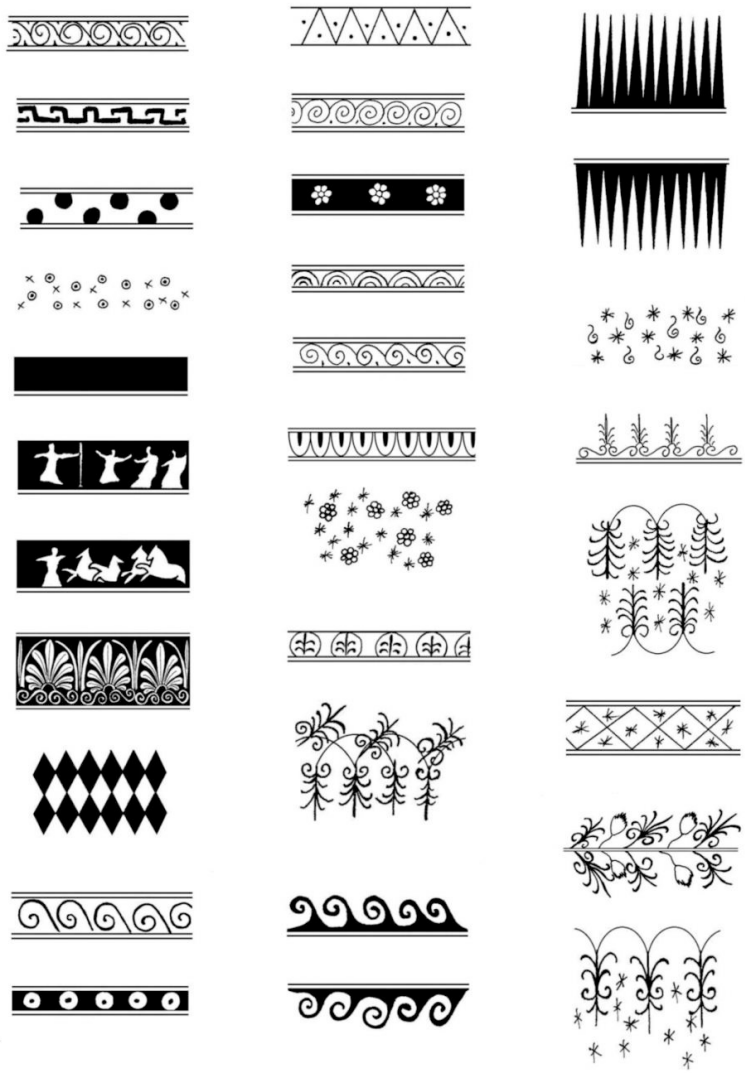

Εικ. 5. Σχεδιαστική απόδοση των διακοσμητικών μοτίβων των ενδυμάτων στις μορφές του Ζ. του Τάλω (σχέδιο Α. Θάνος).

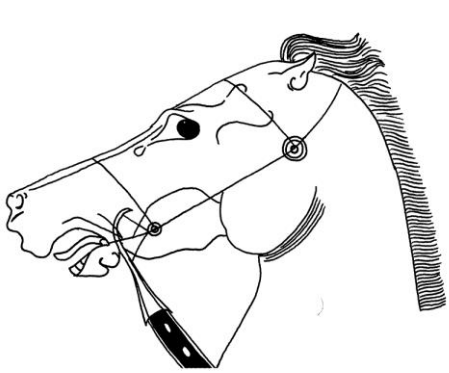

σχ. 22

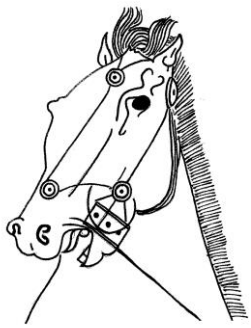

σχ. 23

Εικ. 6. Σχεδιαστική απόδοση των αλόγων του Ζ. του Τάλω (σχέδιο Α. Θάνος).

Εικ. 7. Αποσπασματικά σωζόμενος καλυκωτός κρατήρας. Νεάπολη, Museo Nazionale αρ. ευρ. 2883, από το Ruvo της Απουλίας (προέλ. εικ. Arias, Hirmer and Shefton 1962, εικ. 220).

Εικ. 8. Αποσπασματικά σωζόμενος καλυκωτός κρατήρας. Νεάπολη, Museo Nazionale αρ. ευρ. 2883, από το Ruvo της Απουλίας. Λεπτομέρεια (προέλ. εικ. Furtwängler und Reichhold 1904, εικ. 75).

Εικ. 9α.

Εικ. 9β.

Εικ. 9. Αμφορέας παναθηναϊκού τύπου. Τάραντας, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 143544. Από έναν συλημένο τάφο στον Τάραντα. 9α: Λεπτομέρεια πλάγιας όψης (προέλ. εικ. *CVA Taranto, Museo Nazionale* 4, πίν. 32, εικ. 1 [F.G. Lo Porto]. 9β: Λεπτομέρεια πλάγιας όψης (προέλ. εικ. *CVA Taranto, Museo Nazionale* 4, πίν. 32, εικ. 2 [F.G. Lo Porto].

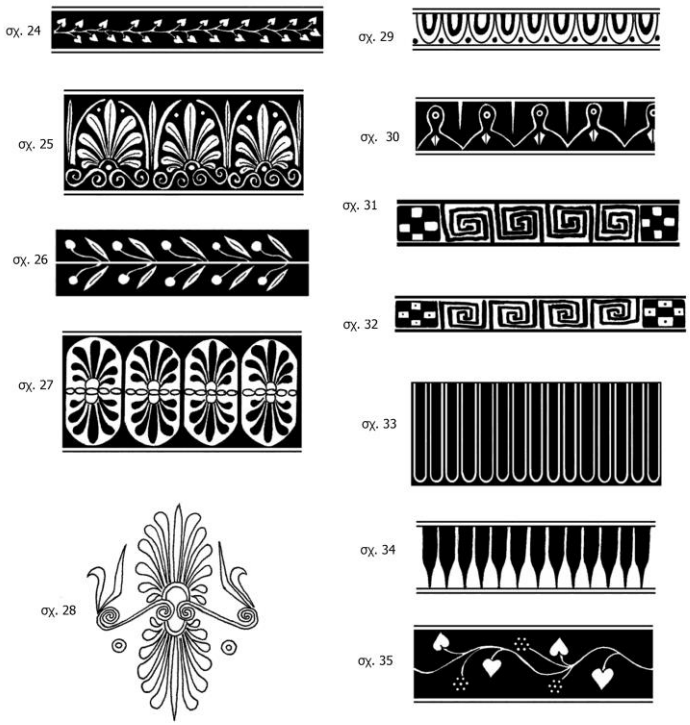

Εικ. 10. Σχεδιαστική απόδοση των γραμμικών και φυτικών κοσμημάτων του Ζ. του Τάλω (σχέδιο Α. Θάνος).

11α. 11β.

Εικ. 11. Ελικωτός κρατήρας. Ruvo di Puglia, Museo Jatta αρ. ευρ. 1501. 11α: Α΄ όψη (προέλ. εικ. Schihtermann 1966, πίν. 1). 11β: Β΄ όψη (προέλ. εικ. Schihtermann 1966, πίν. 31).

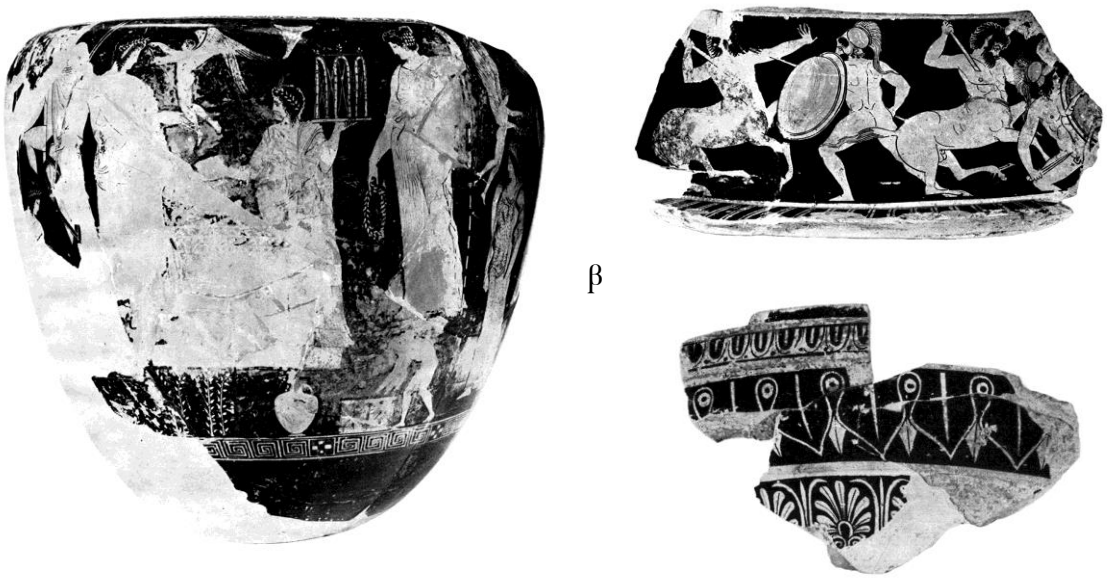

β

α γ

Εικ. 12. Συνανήκοντα θραύσματα ελικωτού κρατήρα. Potenza. Sopridetenza Archeologica della Basillicata. Από τη Serra di Vaglio της Λευκανίας. α) τμήμα σώματος, αρ. ευρ. 54622, (προέλ. εικ. Greco 1985 -86, 7, εικ. 1). β) θραύσμα από τον λαιμό, αρ. ευρ. 51532, (προέλ. εικ. Greco 1985 -86, 18, εικ. 14). γ) θραύσμα από το χείλος, αρ. ευρ. 54623 (προέλ. εικ. Greco 1985-1986, 18, εικ. 13).

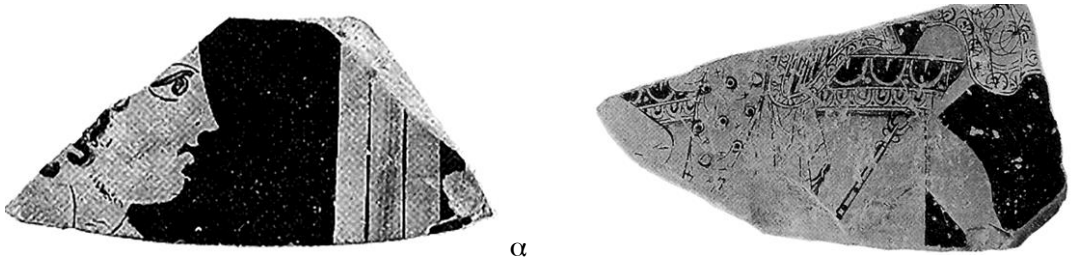

α β

Εικ. 13. Δύο πιθανώς συνανήκοντα θραύσματα κωδωνόσχημου κρατήρα. Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς. α) θραύσμα από το σώμα του αγγείου, αρ. ευρ. P18848 (προέλ. εικ. Young 1951, 255, πίν. 80, εικ. 3) β) θραύσμα από το σώμα του αγγείου, αρ. ευρ. P18849 (προέλ. εικ. Young 1951, 255-6, πίν. 80, εικ. 4).

α. β.

Εικ. 14. Αμφορέας παναθηναϊκού τύπου. Τάραντας, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 143544. Από ένα συλημένο τάφο στον Τάραντα α) Α΄ όψη (προέλ. εικ. *CVA Taranto, Museo Nazionale* 4, πίν. 27, εικ. 1 [F.G. Lo Porto]. β) Β΄ όψη (προέλ. εικ. *CVA Taranto, Museo Nazionale* 4, πίν. 27, εικ. 2 [F.G. Lo Porto].

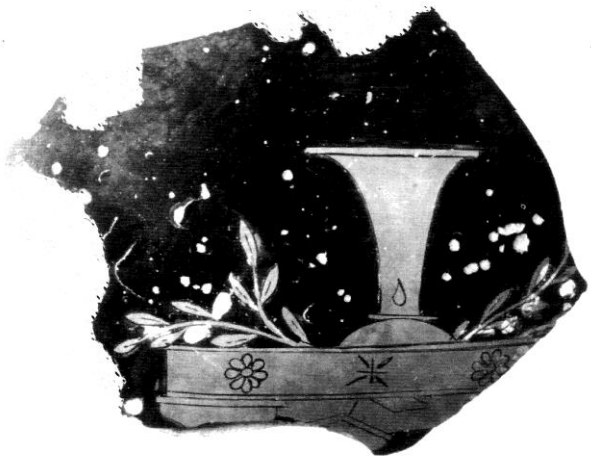

Εικ. 15. Θραύσμα πιθανότατα αμφορέα παναθηναϊκού τύπου. Τάραντας, Museo Archeologico Nazionale, αρ. ευρ. 52383, από τον Τάραντα (προέλ. εικ. D' Amicis 1997, *129*, εικ. 93)

Εικ. 16. Συνανήκοντα θραύσματα λουτροφόρου. Tübingen, Eberhard – Karls-Universität, Antikensammlung des Archaeologischen Instituts, αρ. ευρ. S./10 1568a, S./10 1568c, S/10 1568b+h (προέλ. εικ. *CVA Tübingen. Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität* 4, πίν. 9, εικ. 4-6 [E. Böhr]).

Εικ. 17. Συνανήκοντα θραύσματα λουτροφόρου. Άμστερνταμ, Allard Pierson Museum αρ. ευρ. 2474 (προέλ. εικ. *CVA Musee Scheurleer (Le Haye)* 2, πίν. 4 (083) εικ. 1-3 [L.C.W. Scheurleer]).

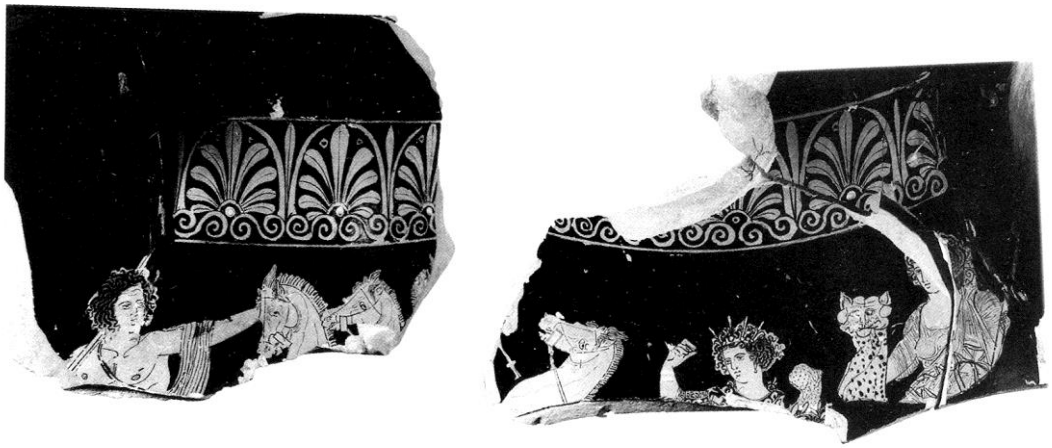

Εικ. 18. Συνανήκοντα θραύσματα πελίκης. Συλλογή Florence Gottet G389, (προέλ. εικ. Lezzi-Hafter 2014, 352, εικ. 1-2).

—4—

ΧΡΥΣΑ ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΜΕ ΦΥΛΛΑ ΚΙΣΣΟΥ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΡΟΔΙΑΚΕΣ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ*

Από τις νεκροπόλεις του αρχαίου ροδιακού κράτους –και, κατά κύριο λόγο, από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου– προέρχεται ένας σημαντικός αριθμός χρυσών στεφανιών, δυστυχώς τα περισσότερα σε θραυσματική ή αποσπασματική κατάσταση.[1] Από αυτά, ιδιαίτερα σημαντικά είναι δύο ολόχρυσα στεφάνια με φύλλα κισσού, είδος αρκετά σπάνιο, δεδομένου ότι τα περισσότερα γνωστά χρυσά στεφάνια από τον αρχαίο ελληνικό κόσμο έχουν είτε φύλλα βελανιδιάς είτε φύλλα λογχόσχημα, μυρτιάς ή ελιάς ή δάφνης κ.ο.κ. Τα στεφάνια αυτά έχουν βρεθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και, από ευτυχή σύμπτωση, το καθένα αντιπροσωπεύει και μία διαφορετική βαθμίδα κατασκευαστικής πρακτικής που φαίνεται ότι εξελίσσεται μέσα στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.

Από τα κίσσινα αυτά στεφάνια, το ένα είναι ήδη γνωστό στους μελετητές: πρόκειται για το στεφάνι από το Καστελλόριζο, την αρχαία Μεγίστη, που, όπως είναι

---

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί την ολοκληρωμένη μορφή ομότιτλης ανακοίνωσής μου στην Ημερίδα του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης τον Ιούνιο του 2011 με θέμα «Στεφάνια στην αρχαία Μακεδονία. Νέα ευρήματα», όπου προσκλήθηκα να λάβω μέρος από τις φίλες αρχαιολόγους Δέσποινα Ιγντιάδου και Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα διευρύνοντας τη θεματολογία της με την παρουσίαση στεφανιών εκτός Μακεδονίας. Ευχαριστώ θερμά την Προϊσταμένη του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Πολυξένη Βελένη για την τότε ευγενική της υποδοχή αλλά και την πρόσφατη φροντίδα της.

Η αείμνηστη Ελισάβετ Στασινοπούλου, τέως Προϊσταμένη του Τμήματος Αγγείων και Μικροτεχνίας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, δεν πρόλαβε να δει αυτή τη δημοσίευση και τις οφειλόμενες ευχαριστίες μου για τη στοργική βοήθεια που μου πρόσφερε στα αρχικά στάδια της μελέτης του στεφανιού από το Καστελλόριζο. Στο τελικό στάδιο της μελέτης, ο συνάδελφος αρχαιολόγος Γιώργος Καββαδίας μου πρόσφερε την μεγαλύτερη δυνατή διευκόλυνση στην επανεξέταση του στεφανιού για την επαλήθευση των παρατηρήσεών μου· οι συντηρητές του Εθνικού Μουσείου Μάκης Μακρής και Γεωργία Καραμαργιού με βοήθησαν ουσιαστικά στη λεπτομερή εξέτασή του καθώς και στη χρήση του ηλεκτρονικού μικροσκοπίου. Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, για εμάς τους αρχαιολόγους της Δωδεκανήσου, η σκιά της αγαπημένης παρουσίας της αείμνηστης Ηούς Ζερβουδάκη, που αντανακλούσε και στη ζεστασιά όλων των εκεί εργαζομένων, μας έκανε να αισθανόμαστε ότι βρισκόμαστε σε έναν οικείο, «δικό μας» χώρο. Επίσης, οφείλω ολόθερμες ευχαριστίες στην επίτιμη Προϊσταμένη της (πρώην) ΚΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτού για την ευγενική άδεια δημοσίευσης του χρυσού στεφανιού από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου που η ίδια είχε ανασκάψει. Η συντήρηση του στεφανιού αυτού, το οποίο έως πρόσφατα εκτίθετο ασυντήρητο μέσα στην οστεοθήκη, όπως βρέθηκε, έγινε από τη συντηρήτρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Νεκταρία Δασακλή. Τα σχέδια καθώς και ορισμένες φωτογραφίες των στεφανιών είναι δικά μου. Πλήρης φωτογράφιση του στεφανιού από το Καστελλόριζο είχε γίνει, με τη φροντίδα της αείμνηστης Ελισάβετ Στασινοπούλου, από την Ειρήνη Μίαρη, συμβασιούχο φωτογράφο του Εθνικού Μουσείου, ενώ το στεφάνι από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου, μετά τη συντήρησή του, φωτογραφήθηκε από τον Γιώργο Κασιώτη, φωτογράφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

[1] Για μια συνολική παρουσίαση του υλικού, βλ. Κανίνια 1997.

γνωστό, ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., αποτελούσε τμήμα του αρχαίου ροδιακού κράτους[2] (**εικ. 1 α-β**). Το στεφάνι από το Καστελλόριζο μπορεί να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στα πιο εντυπωσιακά στεφάνια όχι μόνο του είδους που εξετάζομε αλλά και της ευρύτερης περιφέρειας προέλευσής του, δηλαδή του ανατολικού Αιγαίου και της Μικράς Ασίας. Το στεφάνι αυτό βρέθηκε στο Καστελλόριζο το 1913 και, σύμφωνα με πληροφορίες που παραθέτει ο παλαιός Έφορος Αρχαιοτήτων Νικόλαος Κυπαρίσσης, προέρχεται από «*λιθίνη θήκη* (άραγε εννοεί οστεοθήκη ή σαρκοφάγο;) ...*εσφηνωμένη εντός του βραχώδους εδάφους*...» που ανακαλύφθηκε τυχαία και ερευνήθηκε από κατοίκους του νησιού. Το εύρημα παραδόθηκε «*ενώπιον επιτροπής*» και «*διά πρωτοκόλλου*» στον Νικόλαο Κυπαρίσση και μεταφέρθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ως δώρο προς τη Μητέρα Πατρίδα από μία ταπεινή εσχατιά ελληνικής γης.[3] Τώρα πλέον το στεφάνι του Καστελλορίζου

---

[2] Για μια πρόσφατη επισκόπηση της αρχαίας ιστορίας της Μεγίστης, όπου και εκτενείς βιβλιογραφικές παραπομπές, βλ. Ζερβάκη 2011, 26-37. Για το θέμα της ενσωμάτωσης του νησιού στο ροδιακό κράτος, η ίδια, 28-29· βλ., επίσης, Fraser and Bean 1954, 57 και Berthold 1984, 33-37.

[3] Κυπαρίσσης 1915, 62-64. Οι περιστάσεις, κάτω από τις οποίες ανακαλύφθηκε το χρυσό στεφάνι του Καστελλορίζου, έχουν ήδη συνοψισθεί από τη γράφουσα κατά τη διάρκεια σχετικής (αδημοσίευτης) ομιλίας της στο ΙΕ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου που έγινε στο Καστελλόριζο το 2007. Παραθέτουμε αυτούσιο το σχετικό απόσπασμα, όπου, ελπίζω, αποδίδεται ο εθνοαπελευθερωτικός παλμός της εποχής, αλλά και καταβάλλεται προσπάθεια να αποσαφηνισθούν τα αρχαιολογικά δεδομένα του απολογισμού του Ν. Κυπαρίσση: *«Το 1913, το ίδιο έτος που το 'αβρόν ψέγγος' της ελευθερίας έλαμψε, έστω και προσωρινά, στο Καστελλόριζο, ένα ολόχρυσο στεφάνι με φύλλα κισσού έστειλε την αβρή ανταύγειά του στο νησί από τα βάθη αιώνων ελληνικού πολιτισμού. Αν όμως ο ενθουσιώδης πατριωτισμός ήταν το κίνητρο των αυτοχρισθέντων ανασκαφέων κατοίκων του Καστελλορίζου Ιωάννου Λακερδή, Αγαπητού Ξάνθη και Χατζημιχάλη να ερευνήσουν αρχαίους τάφους στο οροπέδιο του Αγίου Γεωργίου, θα πρέπει, ωστόσο, να ομολογήσουμε ότι η ανθόρμητη και ερασιτεχνική αυτή επέμβαση μας στέρησε την επιστημονική τεκμηρίωση του τόσο εντυπωσιακού της αποτελέσματος. Το 1915, στο Παράρτημα του πρώτου τόμου του Αρχαιολογικού Δελτίου, ο έφορος αρχαιοτήτων Νικόλαος Κυπαρίσσης, αναφέρει ότι 'ένεκα της ευρέσεως του πολυτίμου τούτου ευρήματος αφ' ενός και αφ' ετέρου ένεκα της επιμονής των διοικούντων τα της νήσου σήμερον περί αποστολής ειδικού αρχαιολόγου, η Στρατιωτική Γενική Διοίκησις των Νήσων επ' ελπίδι ευρέσεως και άλλων ευρημάτων απέστειλεν εμέ με την εντολήν, όπως ενεργήσω ανασκαφάς και μελετήσω καθόλου αρχαιολογικώς την νήσον'. Πράγματι, ο Νικόλαος Κυπαρίσσης, στο οροπέδιο του Αγίου Γεωργίου, σε μικρή απόσταση από την ομώνυμη εκκλησία, εντόπισε τη 'λιθίνη θήκη, εντός της οποίας υπήρχεν ο χρυσούς στέφανος. Η λιθίνη αύτη τετράγωνος θήκη (ο χαρακτηρισμός υποννοεί μάλλον μία οστεοθήκη αλλά δε δίδονται διαστάσεις ή ακριβέστερη περιγραφή) ήτο εσφηνωμένη εντός του βραχώδους εδάφους και υπέρ το κάλυμμα αυτής υπήρχε μέγας κατειργασμένος λίθος'. Αν πράγματι η 'λιθίνη θήκη' ήταν οστεοθήκη, τότε το στεφάνι θα πρέπει να είχε αποτεθεί εντός της μαζί με τα καμμένα οστά του νεκρού ιδιοκτήτη του. Μια πολύ δυσάρεστη συνέπεια της αδόκιμης επιχείρησης των ζηλωτών ανασκαφέων είναι ότι το στεφάνι αποσπάστηκε από τα τυχόν συνευρήματά του που θα μπορούσαν να αποτελούν πολύτιμη χρονολογική αναφορά. Ο Νικόλαος Κυπαρίσσης καταγράφει εν συντομία μερικά ευρήματα, τα οποία παραδόθηκαν μαζί με το στεφάνι αλλά είναι ασαφές αν προέρχονται από το ίδιο ταφικό σύνολο. Τα ευρήματα που μνημονεύονται στο Αρχαιολογικό Δελτίο είναι ένας σιδερένιος σφραγιστικός δακτύλιος με πιθανή παράσταση Ερμού ή Αρτέμιδος (που τοποθετείται χρονολογικά στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι., π.Χ. (Ζερβάκη 2011, 66), ένα αργυρό και ένα χάλκινο νόμισμα καθώς και 'πολλαί πήλιναι κεφαλαί καρφίδων, εν αις διακρίνει τις την οπήν εντός της οποίας ήταν εμπεπηγμένη η καρφίς'. Όμως, η ομιλούσα διαπίστωσε στο Εθνικό Μουσείο ότι οι παραπάνω 'πήλιναι κεφαλαί καρφίδων' δεν ήταν τίποτε άλλο παρά κόρυμβοι καρπών κισσού από κάποιο άλλο στεφάνι, χάλκινο επιχρυσωμένο, που αποτρίμματα και θραύσματα των φύλλων του, επίσης κισσού, ψυλάσσονται μαζί με τα προαναφερθέντα ευρήματα στο Εθνικό Μουσείο (πλην των δύο νομισμάτων που θα πρέπει να αναζητηθούν στο Νομισματικό Μουσείο). Το χρυσό στεφάνι μαζί με τα παραπάνω αρχαία αντικείμενα καθώς και επιγραφές και ανάγλυφα (δεν διευκρινίζεται αν μεταξύ τους ήταν και η εξαιρετική ανάγλυφη οστεοθήκη που τώρα εκτίθεται στο Εθνικό Μουσείο) 'παρελήφθηκαν διά πρωτοκόλλου' από τον Νικόλαο Κυπαρίσση 'ενώπιον επιτροπής αποτελουμένης υπό του διοικητικού επιτρόπου κ. Κ. Σταυράκη, υπό του μέλους της διοικούσης την νήσον επιτροπής κ. Ι. Λακερδή και υπό του διευθυντού των σχολείων κ. Αχιλλέως Διαμαντάρα' και μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ως δώρα προς τη Μητέρα Πατρίδα από μία ταπεινή εσχατιά ελληνικής γης».*

αποτελεί επίλεκτο έκθεμα στη νέα έκθεση χρυσών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.[4]

Η ισχυρή, ελαφρά ελλειψοειδής, χοινικίδα του στεφανιού αποτελείται από δύο σωληνωτά στελέχη συνδεδεμένα στην κορύφωση του στεφανιού με περιελισσόμενο σύρμα.[5] Οι ελεύθερες απολήξεις των στελεχών στο πίσω μέρος του στεφανιού περιβάλλονται από μικροσκοπικά «κολλάρα» με δισκάρια-κάλυπτρα, απ' όπου ξεπροβάλλουν μικρές συρμάτινες θηλιές, προφανώς για την προσάρτηση κάποιας ταινίας ή μάλλον λωρίου (κορδονιού) από οργανικό υλικό για τη στερέωση του στεφανιού στο κεφάλι.

Δύο ομάδες τριάντα δύο συνολικά σωζόμενων καρδιόσχημων φύλλων κισσού συγκλίνουν προς την κορύφωση του στεφανιού, όπου έξι θύσανοι μίσχων από λεπτότατο στριφτό σύρμα, οι οποίοι στηρίζουν μικρότατα σκυφωτά χρυσά ελασμάτια (απομίμηση των ταξιανθιών του κισσού), περιβάλλουν ανά τρεις, από τη μια και την άλλη πλευρά, μικρότερο κεντρικό καρδιόσχημο φύλλο (**εικ. 2**).

Τα φύλλα έχουν απαλές εγχαράξεις των νευρώσεών τους και σύμφυτους ελασματοειδείς μίσχους, οι οποίοι ανά τρεις ή ανά δύο εισχωρούν σε μικρούς κυλινδρίσκους-υποδοχείς στερεωμένους με κόλληση[6] πάνω στην κυρτή επιφάνεια του σωληνωτού φυλλοφόρου στελέχους (**εικ. 3-4**). Είναι αξιοπρόσεχτο ότι, για καλύτερη στήριξη, οι μίσχοι ενισχύονται με πρόσθετο έλασμα στην ένωσή τους με το καρδιόσχημο φύλλο[7] (**σχέδιο 1α-β**). Τα φύλλα των δύο ομάδων που συγκλίνουν διατάσσονται σε δέσμες από τρία φύλλα, εκτός από τις δύο τελευταίες δέσμες, όπου, με συμμετρική διάταξη, υπάρχει ζεύγος φύλλων. Η δεξιά ομάδα (ως προς τον φέροντα το στεφάνι), η οποία είναι πλήρης, αποτελείται συνολικά από δεκαεπτά φύλλα, ενώ από την αριστερή ομάδα λείπουν από ένα φύλλο στην πρώτη και στην τρίτη δέσμη (όπου υπάρχουν μόνο δύο φύλλα, σε αντίθεση με τις ομόλογες δέσμες της αντικρινής ομάδας). Η παραπάνω ασυμμετρία δε φαίνεται να οφείλεται σε κατασκευαστικό μειονέκτημα αλλά μάλλον σε απώλεια των φύλλων, η οποία ίσως συνέβη ήδη κατά την αρχαιότητα.[8]

---

[4] Αριθ. ευρετ. Χρ 1058. Διαστάσεις: Μεγάλη διάμετρος χοινικίδας: 18.5 εκ. Μικρή διάμετρος χοινικίδας (κατά προσέγγιση): 15.5 εκ. Μέγιστη διάμετρος κυκλικής διατομής χοινικίδας: 0,5 εκ. Μήκος φύλλων (με τον μίσχο): 4.5-5 εκ. Βάρος: 62 γρ.

[5] Βλ. παρακάτω, σελ. 104 και σημ. 9.

[6] Για τη μέθοδο της κόλλησης των διαφόρων στοιχείων των χρυσών κοσμημάτων με χρήση αλάτων χαλκού βλ. γενικά Ogden 1992, 51 και Δεσποίνη 1996, 25

[7] Η προσθήκη ελάσματος στη βάση των φύλλων των κίσσινων στεφανιών ήταν απαραίτητη για τη στήριξη των καρδιόσχημων φύλλων, τα οποία σε σύγκριση με τα λογχόσχημα φύλλα, είναι μεγαλύτερα και, συνεπώς, βαρύτερα. Το έλασμα που έχει προστεθεί στη βάση των καρδιόσχημων φύλλων του στεφανιού από το Καστελλόριζο έχει υποστεί σφυρηλασία, ώστε να συσσωματωθεί πλήρως με την επιφάνεια του φύλλου. Παρόμοια τεχνική έχει χρησιμοποιηθεί και για την ενίσχυση των μίσχων των στεφανιών από τη Σεβαστή Πιερίας (Αρχαιολ. Μουσ. Θεσσαλονίκης ΜΔ 2579) και από την Απολλωνία (Αρχαιολ. Μουσ. Θεσσαλονίκης ΑΠΟ 662). Πρβλ. και Tsigarida 1988, I, 77 σχέδιο 9. Στο άλλο κίσσινο στεφάνι, ωστόσο, από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη που παρουσιάζεται εδώ (Μουσ. Ρόδου 1529, από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου) δεν ανιχνεύτηκε με βεβαιότητα η χρήση πρόσθετου ελάσματος στη βάση των καρδιόσχημων φύλλων. Βλ. παρακάτω, σελ. 106-107.

[8] Έτσι εξηγείται και η σύγχυση σχετικά με τον ακριβή αριθμό των φύλλων του στεφανιού, η οποία μάλιστα αντικατοπτρίζεται και στη σχετική βιβλιογραφία (Ashton 1995, 119-120). Ο Νικόλαος Κυπαρίσσης (Κυπαρίσσης 1915, 63) αναφέρει ότι το στεφάνι έχει τριάντα πέντε φύλλα, αλλά προφανώς καταμέτρησε μόνον την πλήρη δεξιά ομάδα των δεκαεπτά φύλλων και απλώς τη διπλασίασε προσθέτοντας και το κεντρικό φυλλάριο. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

Η ένωση των δύο στελεχών της χοινικίδας με το περιελισσόμενο σύρμα στο εμπρός μέρος του στεφανιού είναι αμφίβολο ότι είναι η αρχική[9] (**εικ. 5**). Δεν αποκλείεται η συνένωση των δύο στελεχών της χοινικίδας να γινόταν αρχικά με τη μεσολάβηση κάποιου εύκαμπτου διακοσμητικού στοιχείου, όπως ζεύγους συρμάτων[10] ή ηράκλειου κόμβου[11] ή, ακόμη, αυτή να είχε κατασκευαστεί μονοκόμματη (όπως, ίσως, υπονοεί μία εκλέπτυνση των δύο στελεχών προς την ένωσή τους) και το περιελισσόμενο σύρμα στην κορύφωση του στεφανιού, το οποίο συγκρατεί ενωμένα τα δύο στελέχη της χοινικίδας να αποτελεί πιθανότατα αρχαία επισκευή. Επιπλέον, το κεντρικό καρδιόσχημο φύλλο είναι κάπως προβληματικό ως εξάρτημα αυτού του κατά τα άλλα άψογου στεφανιού και αξίζει τον κόπο να μιλήσουμε λίγο διεξοδικότερα γι' αυτό (**εικ. 6**). Μία προσεκτική παρατήρησή του με γυμνό μάτι αλλά και στο στερεομικροσκόπιο του Εθνικού Μουσείου μας οδήγησε στις διαπιστώσεις ότι: α) είναι σαφώς μικρότερο σε μέγεθος από τα υπόλοιπα φύλλα β) το χρώμα του χρυσού ελάσματός του διαφέρει από αυτό των υπόλοιπων φύλλων (ο χρυσός είναι πιο αχνοκίτρινος) γ) είναι τσαλακωμένο με μικρά σκισίματα και παραμορφώσεις, ιδιαίτερα στη βάση του, και στην πάνω επιφάνειά του έχουν απομείνει προσκολλημένα ασαφή κατάλοιπα θυσάνων (σκυφωτά ελασμάτια και συρμάτια παραμορφωμένα από τήξη) δ) δεν έχει μίσχο αλλά είναι κατευθείαν προσαρτημένο πάνω στο περιελισσόμενο συνδετήριο σύρμα που ενώνει τα στελέχη της χοινικίδας και, το σημαντικότερο, ε) τόσο οι συντηρητές στο Εθνικό Μουσείο όσο και η γράφουσα, στα σημεία επαφής του με το περιελισσόμενο συνδετήριο σύρμα των στελεχών της χοινικίδας, δεν διέκριναν ίχνη αρχαίας συγκόλλησης ή έστω προσάρτησης με μηχανικό τρόπο παρά μονάχα κατάλοιπα σύγχρονων ρητινών (**εικ. 7**). Οι ενδιαφέρουσες αυτές διαπιστώσεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το κεντρικό καρδιόσχημο φυλλάριο στην κορύφωση του στεφανιού από το Καστελλόριζο δεν ανήκε αρχικά σε αυτό το στεφάνι και, επιπλέον, ότι συγκολλήθηκε εκ των υστέρων, προφανώς μετά τη μεταφορά των ευρημάτων του Καστελλορίζου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Η ταραχώδης ιστορία των πολύτιμων αντικειμένων που έρχονται στο φως κάτω από ανορθόδοξες συνθήκες είναι πολύ δύσκολο να διαφωτιστεί πλήρως· πάντως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε αρκετά βάσιμα ότι το παραπάνω φυλλάριο μάλλον αποτελεί σποραδικό εύρημα, το οποίο παραδόθηκε μαζί με το πλήρες στεφάνι στον Ν.

αναγράφεται ο ακριβής αριθμός των φύλλων: *«Στέφανος χρυσούς, αποτελούμενος εκ τριάκοντα τριών φύλλων κισσού, προσηλωμένων εις χοινικίδα, κατά το μέσον της οποίας ευρίσκονται εκατέρωθεν του μικρού φύλλου ανά ένας θύσανος κορύμβων (κοκκοειδών καρπών). Η χοινικίς απολήγει κατά τα άκρα εις κρίκους. Εν των φύλλων αποκεκολλημένον».*

[9] Για τις ενώσεις των στελεχών της χοινικίδας, βλ. Tsigarida 1988, I, 96 κ.ε.: τα στελέχη της χοινικίδας, όταν ενώνονται με δέσιμο, είτε εισέρχονται το ένα μέσα στο άλλο, είτε επανωτίζουν (σπανιότατα στο εμπρός μέρος του στεφανιού), είτε διασταυρώνονται. Αντίθετα, στην περίπτωση του στεφανιού από το Καστελλόριζο, το περιελισσόμενο σύρμα στο εμπρός μέρος του στεφανιού συγκρατεί απλώς στη θέση τους τα εφαπτόμενα άκρα των δύο στελεχών. Για τη χρήση των διαφόρων διακοσμητικών ή/και λειτουργικών στοιχείων που ενώνουν τα στελέχη της χοινικίδας στο εμπρός μέρος των στεφανιών, βλ. Tsigarida 1988, I, 101 κ.ε.

[10] Κατ' αναλογία προς τα πρωϊμότερα κίσσινα στεφάνια από τη Σεβαστή Πιερίας και την Απολλωνία. Σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, θα ήταν μάλλον αναμενόμενο ότι τα δύο πίσω άκρα του στεφανιού θα ήταν ενωμένα. Για τους τρόπους ένωσης των στελεχών της χοινικίδας στα κυκλικά στεφάνια βλ. Τσιγαριδα 1988, I, 96-101 και παραπ., σημ. 9.

[11] Κατ' αναλογία προς το δεύτερο, κάπως νεώτερο, κίσσινο στεφάνι από τη ροδιακή νεκρόπολη (οικ. Μ. Θωμαΐδου, Μουσ. Ρόδου Μ 1527), το οποίο επίσης παρουσιάζεται εδώ.

Κυπαρίσση και θεωρήθηκε ως συνανήκον με αυτό.[12] Υπάρχει βέβαια και η πιο ελκυστική εκδοχή ότι το φυλλάριο αυτό όντως αποτελούσε μέρος του στεφανιού που εξετάζουμε και ότι είχε προστεθεί στην κορύφωσή του ήδη από την αρχαιότητα, «ανακυκλωμένο» από κάποιο άλλο κίσσινο στεφάνι, για τη συγκάλυψη της αρχαίας επισκευής (δηλαδή της συνένωσης των στελεχών της χοινικίδας), είτε μεμονωμένο είτε σαν στοιχείο κάποιας κεντρικής σύνθεσης.[13]

Μια πρώτη, κάπως πρώιμη, χρονολογική εκτίμηση του στεφανιού από τη Καστελλόριζο βασίζεται στη σύγκρισή του με τα δύο σχεδόν πανομοιότυπα κίσσινα στεφάνια από τη Σεβαστή Πιερίας[14] και την Απολλωνία,[15] για τα οποία προτείνεται μία χρονολόγηση γύρω στα μέσα και στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. αντίστοιχα. Ωστόσο, το στεφάνι από το Καστελλόριζο παρουσιάζει μερικά κοινά τυπολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά και με ένα άλλο κίσσινο στεφάνι, το οποίο βρέθηκε το 1984 κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, στο οικόπεδο Μαρίας Θωμαΐδου.[16] Το στεφάνι αυτό βρέθηκε να επιστέφει τα καμένα οστά που περιέχονταν μέσα σε οστεοθήκη από λάρτιο λίθο, τυλιγμένα με πορφυρό ύφασμα, από το οποίο σώζονται ελάχιστα ίχνη. Η χρήση της οστεοθήκης υποδεικνύει μια κάπως μεταγενέστερη χρονολόγηση του χρυσού στεφανιού που περιέχει –πάντως όχι αναγκαστικά υστερότερη από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.[17] Η οστεοθήκη είχε τοποθετηθεί μέσα σε χτιστή ορθογώνια θήκη που η καλυπτήρια πλάκα της σωζόταν άθικτη κατά χώρα· στο εσωτερικό της θήκης, ανάμεσα στο πλευρικό της τοίχωμα και την οστεοθήκη, βρέθηκε σφηνωμένη και μια σιδερένια στλεγγίδα. Πάνω στα καμένα οστά, στα φύλλα του στεφανιού αλλά και στα εσωτερικά τοιχώματα της οστεοθήκης διατηρούνται κατάλοιπα κόκκινης ουσίας, σαν σκόνη (πιθανότατα από αποσυντεθειμένο πορφυρό ύφασμα)· παρόμοια κατάλοιπα διακρίνονται και πάνω στην επιφάνεια της ασημένιας ομφαλωτής φιάλης που είχε επίσης τοποθετηθεί μέσα στην οστεοθήκη μαζί με το στεφάνι[18] (**εικ. 8**).

---

[12] Πιθανότατα πρόκειται για το «*αποκεκολλημένον*» φύλλο, σύμφωνα με την εγγραφή στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Βλ. παραπάνω σημ. 8.

[13] Για τη δεύτερη αυτή εκδοχή προκύπτουν πολλά ερωτηματικά σχετικά με την κακή γενικά κατάσταση του φυλλαρίου (σε αντίθεση με τα εξαιρετικής ποιότητας υπόλοιπα φύλλα του στεφανιού), τα κατάλοιπα της τήξης (σκυφωτά ελασμάτια και συρμάτια) που εντοπίζονται πάνω στην επιφάνειά του, την απουσία μίσχου και ακόμα και τον τρόπο της προσάρτησής του πάνω στο συνδετήριο σύρμα των στελεχών της χοινικίδας.

[14] Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο ΜΔ 2579. Μπέσιος 1987, 212, εικ. 5-6· Αρχαία Μακεδονία 1988, αριθ. 244· Δεσποίνη 1996, 209, αριθ. 1· Τσιγαρίδα και Ιγνατιάδου 2000, 48, εικ. 44· 65, εικ. 62· Τσιγαρίδα, Ιγνατιάδου και Κουράκης 2011, αριθ. 1.

[15] Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο ΑΠΟ 662. Τσιγαρίδα, Ιγνατιάδου και Κουράκης 2011, αριθ. 2.

[16] *ΑΔ* 39 (1984), Χρονικά, 325 (Μ. Φιλήμονος).

[17] Fraser 1977, 12-13. Εξάλλου, όπως διαπιστώνεται από τις πρόσφατες σωστικές ανασκαφές στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, οι οστεοθήκες που χρονολογούνται στον 3ο αι. δεν θεωρούνται πλέον σπάνιες. Σύμφωνα με την ανασκαφέα Μ. Φιλήμονος, η ταφική δραστηριότητα στο χώρο του οικοπέδου Μ. Θωμαΐδου κυμαίνεται στον 3ο αι. π.Χ.

[18] Επίσης, η γράφουσα διέκρινε με μεγεθυντικό φακό και απειροελάχιστα ίχνη χρυσής κλωστής(;) ανάμεσα στα καμένα οστά. Πρβλ. τα σχόλια για την κατάσταση ανεύρεσης του χρυσοΰφαντου - πορφυρού υφάσματος που βρέθηκε στη λάρνακα του προθαλάμου του τάφου του Φιλίππου στη Βεργίνα: Ανδρόνικος 1984, 191-192. Για διεξοδικότερες παρατηρήσεις βλ. και Δρούγου 1987, 303 κ.ε. Παρόμοια ίχνη στερεοποιημένης κοκκινωπής ουσίας έχουν εντοπιστεί και στην επιφάνεια των φύλλων του στεφανιού από το Καστελλόριζο αλλά δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα, χωρίς να προηγηθεί χημική ανάλυση, αν πρόκειται για κατάλοιπα υφάσματος.

Επί πολλά χρόνια μετά την ανεύρεσή του, το στεφάνι από το οικόπεδο Θωμαΐδου εκτίθετο μέσα στην οστεοθήκη, όπως βρέθηκε, και έτσι έγινε και μια πρώτη δημοσίευσή του από την γράφουσα.[19] Ωστόσο, εδώ και λίγο καιρό, αποφασίστηκε η συντήρησή του, ώστε να προστεθεί ακόμα ένα πλούσιο στεφάνι με φύλλα κισσού[20] στο σύνολο των λίγων γνωστών στεφανιών αυτού του είδους (**εικ. 9**).

Η βασική διαφορά του στεφανιού του Καστελλορίζου από το στεφάνι του οικοπέδου Θωμαΐδου είναι ότι ενώ το πρώτο έχει κυκλική σωληνωτή χοινικίδα, το δεύτερο ανήκει στον τύπο των ευθύγραμμων στεφανιών, έχει, δηλαδή, ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος. Το στενό ελασματοειδές στέλεχος αυτού του στεφανιού αποτελείται από δύο ξεχωριστά τμήματα, τα οποία ενώνονται στην κορύφωση του στεφανιού με την παρεμβολή ηράκλειου κόμβου από λεπτό σύρμα (**εικ. 10-11**). Οι απολήξεις του ηράκλειου κόμβου στερεώνονται (δένονται) σε τρήματα του ελασματοειδούς στελέχους· αντίστοιχα τρήματα υπάρχουν και στις ελεύθερες απολήξεις του στελέχους για την προσάρτηση λωρίου ή κορδέλας για την περίδεση του στεφανιού στο κεφάλι. Ο ηράκλειος κόμβος περιβάλλεται από θυσάνους ταξιανθιών κισσού, τρεις από κάθε πλευρά, με λεπτότατους ελασματοειδείς μίσχους, όπου στηρίζονταν ημισφαιρικά χρυσά ελασμάτια (**σχέδιο 2α-β**). Οι θύσανοι είναι σχεδόν πανομοιότυποι με τους θυσάνους στην κορύφωση του στεφανιού από το Καστελλόριζο, μόνο που στη δεύτερη περίπτωση, οι μίσχοι που στηρίζουν τα σκυφωτά ελασμάτια έχουν κατασκευαστεί πιο περίτεχνα, από συνεστραμμένα συρμάτια. Σε κάθε τμήμα του ελασματοειδούς στελέχους του στεφανιού από το οικόπεδο Θωμαΐδου έχουν προσαρτηθεί από έξι ευμεγέθη καρδιόσχημα φύλλα κισσού· μετά την κατά το δυνατόν αποκατάστασή τους από το τσαλάκωμα που είχαν υποστεί, διαπιστώθηκε ότι δεν έφεραν πλέγμα νευρώσεων παρά μονάχα αχνή δήλωση της κεντρικής νεύρωσης. Οι σύμφυτοι μίσχοι των φύλλων έχουν διαμορφωθεί με σφυρηλασία σε αρκετά ισχυρά στελέχη ορθογώνιας διατομής· μία χαρακτηριστική πάχυνση του ελάσματος στη βάση των φύλλων πιθανόν να υποδηλώνει ότι ίσως έχει χρησιμοποιηθεί ενισχυτικό έλασμα για πρόσθετη στήριξη, όπως συμβαίνει στο στεφάνι από το Καστελλόριζο.[21] Οι μίσχοι των φύλλων καθώς και των θυσάνων εισέρχονται σε κυλινδρίσκους-υποδοχείς, οι οποίοι, όπως και στην περίπτωση του στεφανιού από το Καστελλόριζο, είναι προσαρτημένοι με κόλληση πάνω στην επιφάνεια των τμημάτων του ελασματοειδούς στελέχους, αλλά εδώ είναι στενότεροι και έχουν τοποθετηθεί ανά ζεύγη (**σχέδιο 3**).

Στο στεφάνι από το οικόπεδο Θωμαΐδου παρατηρήθηκαν κάποιες κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες που δείχνουν μία οργανωμένη μαζική παραγωγή στεφανιών, σχεδόν μία «γραμμή παραγωγής»: συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι κάθε τμήμα του ελασματοειδούς στελέχους φέρει δύο πανομοιότυπα τρήματα στις άκρες του καθώς και ορισμένο αριθμό κυλινδρίσκων-υποδοχέων (στην περίπτωση του στεφανιού μας μετρήθηκαν εννέα στο ένα τμήμα και δέκα στο άλλο), ανεξαρτήτως του αριθμού των υπό προσάρτηση φύλλων. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε βάσιμα ότι σε

[19] Κανίνια 1994-1995, 100, 110-111, και σποραδικά.

[20] Μουσείο Ρόδου Μ 1529. Συνολικό μήκος ελασματοειδούς στελέχους: 28 εκ. Μήκος ενός εκάστου τμήματος του ελασματοειδούς στελέχους: 13 εκ. Μήκος του παρεμβαλλόμενου κεντρικού στοιχείου με τον ηράκλειο κόμβο: 2 εκ. Πλάτος ελασματοειδούς στελέχους: 0,4 εκ. Μήκος φύλλων: 5,1 εκ. Πλάτος φύλλων: 5 εκ. Βάρος: 37.90 γραμ.

[21] Βλ. παραπάνω, σημ. 7.

προκατασκευασμένα στελέχη προσαρμόστηκαν, κατόπιν της ειδικής παραγγελίας του αγοραστή, ο κεντρικός σύνδεσμος με τον ηράκλειο κόμβο, οι θύσανοι και τα φύλλα (στον επιθυμητό από τον πελάτη αριθμό και μέγεθος). Μάλιστα, παρατηρήθηκε ότι σε κάθε τμήμα του ελασματοειδούς στελέχους τα καρδιόσχημα φύλλα είναι στερεωμένα με την ίδια φορά και όχι αντιθετικά· μετά τη συναρμολόγηση του στεφανιού, οι μίσχοι των φύλλων του ενός στελέχους εκάμφθησαν προς την αντίθετη φορά της εισδοχής τους, ώστε να δημιουργηθεί μία σύγκλιση των φύλλων προς την κορύφωση του στεφανιού. Επιπλέον, δεν έχουμε λόγο να μη θεωρούμε ότι, εκτός από τα τυποποιημένα στελέχη, και τα υπόλοιπα στοιχεία του στεφανιού (δηλαδή οι πανομοιότυποι θύσανοι, τα ισομεγέθη φύλλα και ο ηράκλειος κόμβος) θα ήταν εξίσου τυποποιημένα. Η παραπάνω διαπίστωση μας οδηγεί σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με πιθανή ύπαρξη οργανωμένου εργαστηρίου παραγωγής, το οποίο βεβαίως, για να λειτουργήσει, προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιας πελατείας και κάποιου ευρύτερου εμπορευματικού εξαγωγικού δικτύου. Η ελληνιστική κοσμοπολίτικη Ρόδος με επιρροή στον ευρύτερο χώρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου και άριστες σχέσεις με το βασίλειο των Πτολεμαίων της Αιγύπτου, απ' όπου θα μπορούσε να εισάγει χρυσό σε καλές τιμές χονδρικής, θα μπορούσε εύλογα να θεωρηθεί σαν ο πιθανότερος τόπος εγκατάστασης ενός τέτοιου εργαστηρίου. Άλλωστε, το γεγονός της εύρεσης του στεφανιού από το οικόπεδο Θωμαΐδου σε οστεοθήκη υποδεικνύει μία χρονολόγησή του που δεν θα μπορούσε λογικά να υπερβεί τα μέσα ή το πολύ το δεύτερο τέταρτο του 3ου αι., εποχή μεγάλης ακμής για την ελληνιστική Ρόδο, η οποία, μετά την απόκρουση της πολιορκίας του Δημητρίου το 305 π.Χ., σημείωνε εντυπωσιακή αρχή λαμπρής ανόδου.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ορισμένα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του στεφανιού από το οικόπεδο Θωμαΐδου (δηλαδή οι θύσανοι εκατέρωθεν της κορύφωσης[22] καθώς και οι κυλινδρόσχημοι υποδοχείς των μίσχων[23]) συναντώνται ήδη (άραγε ως κατασκευαστικές καινοτομίες;) και στο στεφάνι από το Καστελλόριζο. Το γεγονός αυτό

[22] Τόσο στο στεφάνι από το οικόπεδο Θωμαΐδου, όσο και σε αυτό από το Καστελλόριζο αποδίδονται όχι οι σχηματοποιημένοι κόρυμβοι καρπών κισσού (τους οποίους συναντούμε στα πρωιμότερα κίσσινα στεφάνια από τη Σεβαστή Πιερίας και την Απολλωνία και που, κατά κανόνα, εικονίζονται στην κορύφωση των γραπτών ή ανάγλυφων στεφανιών σε διάφορες παραστάσεις) αλλά οι θύσανοι των ταξιανθιών του κισσού, χαρακτηριστικό που, όπως νομίζουμε, παραπέμπει σε μια πιο πληθωρική αλλά και ανάλαφρη καλλιτεχνική αντίληψη, χαρακτηριστική της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Πρβλ. την απόδοση των ταξιανθιών και στο κίσσινο στεφάνι του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης (παρακάτω, σελ. 109 και σημ. 32), καθώς και σε αυτό του Μουσείου του Βερολίνου (παρακάτω, σελ. 108 και σημ. 31). Ωστόσο, ένα ακόμη χρυσό κίσσινο στεφάνι από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, το οποίο ήρθε σχετικά πρόσφατα στο φως (βλ. παρακάτω, σημ. 26), φέρει σχηματοποιημένους κορύμβους από μονοκόμματα σκυφωτά ελάσματα.

[23] Η μέθοδος αυτή της προσάρτησης των φύλλων στο φυλλοφόρο στέλεχος, η οποία συναντάται, όπως είδαμε παραπάνω, και στο στεφάνι από το Καστελλόριζο, είναι ασυνήθιστη και μάλλον αποτελεί μία ευρεσιτεχνία κάποιου συγκεκριμένου –γιατί όχι ροδιακού;– εργαστηρίου. Άλλο ένα στεφάνι στο Μουσείο του Λούβρου (αριθ. ευρετ. 118 [MND 3301]· de Ridder 1924, 12, αριθ. 118, πίν. 5· Coche de la Ferté 1956, 13, 65, 117, πίν. 23· Tsigarida 1988, I, 125, II, U 267, πίν. 97) με αναφερόμενη προέλευση τη Μικρά Ασία, με σωληνωτή χοινικίδα και λογχόσχημα φύλλα, το οποίο παρουσιάζει παρόμοιο τύπο προσάρτησης των φύλλων, ενδεχομένως θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προέρχεται από ροδιακό εργαστήριο παραγωγής. Την άποψη αυτή ενισχύει ένα ακόμα αποσπασματικό στεφάνι με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος και λογχόσχημα φύλλα από τη ροδιακή νεκρόπολη (οικόπεδο Ε. Σκόνη, Μουσ. Ρόδου Μ 1375), παρόμοιας κατασκευαστικής τεχνικής· εδώ οι μίσχοι των φύλλων περνούν ανά τρεις σε φαρδιές θηλιές προσκολλημένες πάνω στην επιφάνεια του ελασματοειδούς στελέχους και στερεώνονται με αναδίπλωση του τμήματός τους που προεξέχει. Βλ. Κανίνια 1994-1995, 114 και σημ. 55.

(ίσως και σε συνδυασμό με την κάπως «νεωτερική» παρουσία των ελεύθερων απολήξεων της χοινικίδας με κολλάρα και θηλιές για την προσάρτηση λωρίου περίδεσης στην κεφαλή)[24] μάλλον δε θα επέτρεπαν μία χρονολογική συνταύτιση του στεφανιού από το Καστελλόριζο με το στεφάνι από τη Σεβαστή Πιερίας, με το οποίο συνήθως συγκρίνεται, ούτε, εξάλλου, με αυτό από την Απολλωνία. Στα στεφάνια αυτά υπάρχει μία ξεκάθαρη και στέρεη αντίληψη της δομής καθενός επιμέρους στοιχείου που συνθέτει, όπως αναφέρει η Αικατερίνη Δεσποίνη, ένα *«εντυπωσιακό έργο με λεπτό αίσθημα διακοσμητικής λιτότητας»*.[25] Αντίθετα, το στεφάνι από το Καστελλόριζο αποπνέει μεν τη λιτότητα μιας κλασικής κατασκευής (άραγε να το χαρακτηρίσουμε έργο τέχνης;) αλλά συγχρόνως περιβάλλεται από την αύρα μιας πιο ανάλαφρης κίνησης, ενός αδιόρατου παιχνιδίσματος, μιας ιδέας πλούτου, χαρακτηριστικά καθαυτά μιας ελληνιστικής δημιουργίας. Δεν θα ήταν λοιπόν άτοπο να τοποθετήσουμε χρονολογικά αυτό το στεφάνι στα τελευταία χρόνια του 4ου ή μάλλον στην αρχή του 3ου αι. π.Χ.

Τα δύο ολόχρυσα στεφάνια με φύλλα κισσού από τις ροδιακές νεκροπόλεις αντιπροσωπεύουν ένα υπολογίσιμο ποσοστό του συνολικού αριθμού των έως σήμερα γνωστών ολόχρυσων στεφανιών αυτού του είδους.[26] Εν παρενθέσει αναφέρουμε με συντομία τα γνωστά ολόχρυσα στεφάνια με φύλλα κισσού: Πρόκειται για το στεφάνι από τη Σεβαστή Πιερίας[27] και το σχεδόν πανομοιότυπο στεφάνι από την αρχαία Απολλωνία[28] στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ένα στεφάνι στην Έκθεση Χρυσών του Εθνικού Μουσείου,[29] ένα στεφάνι στο Μουσείο Μπενάκη,[30] ένα με ευθύγραμμο ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος στο Μουσείο του Βερολίνου[31], ένα στεφάνι στο

---

[24] Στα κυκλικά στεφάνια, οι πίσω ελεύθερες απολήξεις των φυλλοφόρων στελεχών της χοινικίδας, οι οποίες περιβάλλονται από μικροσκοπικά κολλάρα που φέρουν θηλιές (πιθανότατα υπό την επίδραση της κατασκευαστικής πρακτικής των ψελλίων ή περιδεραίων του 4ου και του 3ου αι. π.Χ.), μάλλον δεν είναι διαδεδομένη στα πρωιμότερα στεφάνια, όπου τα άκρα των φυλλοφόρων στελεχών της χοινικίδας συνήθως ενώνονται στο πίσω μέρος της κεφαλής με δέσιμο από χρυσό σύρμα σε διάφορες παραλλαγές. Βλ. και Tsigarida 1988, I, 96 κ.ε.

[25] Δεσποίνη 1996, 209, αριθ. 1.

[26] Από ευτυχή σύμπτωση και σαν επιβεβαίωση των απόψεων που εκτίθενται σε αυτό το άρθρο, ένα τρίτο ολόχρυσο στεφάνι με φύλλα κισσού (αριθ. ευρετ. Μουσείου Ρόδου Μ 1777) βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα της ροδιακής νεκρόπολης το 2009, μέσα σε λακκοειδή τάφο, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής για την κατασκευή της Περιμετρικής οδού Ρόδου. Πρόκειται για ευθύγραμμο στεφάνι με μονοκόμματο ελασματοειδές στέλεχος και καρδιόσχημα φύλλα με κεντρική νεύρωση και ξεχωριστούς συρμάτινους μίσχους, οι οποίοι συρράπτονται στη βάση των φύλλων καθώς και στο έλασμα του στελέχους. Στο κέντρο του στεφανιού έχουν προσαρτηθεί, επίσης με συρραφή, μονοκόμματα σκυφωτά ελάσματα που αποδίδουν τους κορύμβους των καρπών του κισσού. Το ευθύγραμμο ελασματοειδές στέλεχος αυτού του στεφανιού μάλλον δε θα υποδείκνυε χρονολόγηση πρωιμότερη από το δεύτερο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Το στεφάνι αυτό πρόκειται να δημοσιευθεί, μαζί με την υπόλοιπη ανασκαφή, από τη συνάδελφο κ. Πορτοκαλένια Βρατσάλη, η οποία το ανέσκαψε, και εδώ αναφέρεται μόνον για το είδος των καρδιόσχημων φύλλων του που το κατατάσσουν στην ομάδα των κίσσινων στεφανιών από την περιοχή επιρροής αρχαίου ροδιακού κράτους.

[27] Βλ. παραπάνω, σημ. 14.

[28] Βλ. παραπάνω, σημ. 15.

[29] Αδημοσίευτο· με χάλκινη χοινικίδα. Αριθ. ευρετ. Χρ 726.

[30] Αριθ. ευρετ. 2061. Με αναφερόμενη προέλευση την Μακεδονία. Δεληβορριάς 1980, 24· Tsigarida 1988 II, U 219, πίν. 75.

[31] Αριθ. ευρετ. Misc. 11863, 32. Greifenhagen 1970, πίν. 18, 1 και 3. Heilmeyer 1988, 317, 2. Tsigarida 1988, II, U 227 πίν. 81b. Το στεφάνι του Μουσείου του Βερολίνου μαζί με αυτά από τη ροδιακή νεκρόπολη, δηλαδή το στεφάνι από το οικόπεδο Θωμαΐδου (Μουσ. Ρόδου Μ 1529), και το στεφάνι από την ανασκαφή

Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης[32] καθώς και ένα στεφάνι που επωλήθη σε συλλέκτη σε δημοπρασία,[33] συνολικά δηλαδή επτά ακόμη στεφάνια που, δυστυχώς, για τα περισσότερα, εκτός από αυτά του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, η προέλευσή τους δεν είναι ασφαλώς γνωστή. Επίσης, δε θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε τα δύο τεμάχια του ολόχρυσου κίσσινου στεφανιού από την Καψορράχη Αιτωλίας[34] καθώς και ένα χρυσό κισσόφυλλο στη Συλλογή Κανελλοπούλου.[35]

Η σπανιότητα των ολόχρυσων κίσσινων στεφανιών προφανώς οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι απαιτείται περισσότερη ποσότητα χρυσού ελάσματος για την κατασκευή των καρδιόσχημων φύλλων κισσού απ' όσο των λογχόσχημων φύλλων μυρτιάς που είναι και το περισσότερο διαδεδομένο είδος φύλλων στεφανιών. Επίσης, το κόστος μερικών κίσσινων στεφανιών θα επιβαρυνόταν και από την ανάγκη της επιπρόσθετης εργασίας (και υλικού...) για την ενίσχυση της βάσης των ευμεγέθων καρδιόσχημων φύλλων. Ήδη οι μελετητές έχουν επισημάνει τη σπανιότητα των ολόχρυσων κίσσινων στεφανιών, πράγμα που είναι μάλλον παράξενο, γιατί ο κισσός είναι συνδεδεμένος με τον Διόνυσο, τον θεό που κατά κύριο λόγο σχετίζεται με τον αέναο κύκλο της φθοράς και αναγέννησης της φύσης. Η Αικατερίνη Δεσποίνη στην εξαιρετική εισαγωγή της για τα χρυσά στεφάνια στα *Αρχαία Χρυσά Κοσμήματα* του τόμου της Εκδοτικής Αθηνών παρατηρεί ότι ίσως τα λαϊκά στρώματα, στα οποία κατεξοχήν είχε μεγάλη διάδοση η διονυσιακή λατρεία, να μην είχαν την οικονομική δυνατότητα να παραγγείλουν ολόχρυσα κίσσινα στεφάνια.[36] Πράγματι, τα στεφάνια με φύλλα κισσού από ευτελέστερα υλικά (χαλκός, πηλός κ.ο.κ.) δεν αποτελούν γενικά ασυνήθιστο εύρημα, ούτε βεβαίως στις ροδιακές νεκροπόλεις. Ως προς αυτό το σημείο, η τονισμένη αναλογία των ολόχρυσων κίσσινων στεφανιών από τις νεκροπόλεις του αρχαίου ροδιακού κράτους θα μπορούσε να οφείλεται, αν αποκλεισθούν οι τυχαίοι παράγοντες, στην ύπαρξη μιας οικονομικά εύρωστης μέσης –αστικής– τάξης, η οποία αναπτύχθηκε ως αποτέλεσμα του «δημοκηδούς» ροδιακού πολιτεύματος και η οποία γενικά ήταν εξοικειωμένη με τη διονυσιακή λατρεία και τους περιρρέοντες συμβολισμούς της.[37]

Επιπλέον, από τις επιγραφικές μαρτυρίες είναι γνωστό ότι στην κοινωνική και οικονομική ζωή της αρχαίας Ρόδου, όπως άλλωστε και σε άλλα ελληνιστικά κέντρα, διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο τα λεγόμενα «κοινά», θρησκευτικοί, δηλαδή, σύλλογοι, που ιδρύθηκαν για την επικοινωνία και αλληλέγγυη στήριξη των πολυάριθμων ξένων, οι

της Περιμετρικής (Μουσ. Ρόδου Μ 1777· βλ. παραπάνω, σημ. 26), αποτελούν τα τρία μοναδικά γνωστά χρυσά κίσσινα στεφάνια με ευθύγραμμο ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος.

[32] Αριθ. ευρετ. Jr. 64.304.7. Oliver 1966, 271, εικ. 5· Tsigarida 1988, II, U 274, πίν. 99.

[33] Auktion 51 (1975), 122, αριθ. 283· Tsigarida 1988, II, U. 280, πίν. 102.

[34] Μουσ. Αγρινίου Μ 534 α, β. ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, 319, πίν. 226β (Ε. Μαστροκώστας)· Ζαφειροπούλου, Σταυροπούλου-Γάτση, Σταμάτης 2011, 48, 132, αριθ. 94. Ευχαριστώ ολόθερμα τον συνάδελφο Γιώργο Σταμάτη της ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ για την ευγενική αποστολή υψηλής ανάλυσης ψηφιακών φωτογραφιών των δύο τεμαχίων του στεφανιού από την Καψορράχη Αιτωλίας, όπου φαίνεται ότι ο τρόπος σύνδεσης των φύλλων στο στέλεχος της χοινικίδας γίνεται με εισδοχή των μίσχων σε θηλιές και αναδίπλωση του τμήματός τους που προεξέχει, όπως περίπου στα ροδιακά παραδείγματα. Βλ. παραπάνω, σημ. 23.

[35] Αριθ. ευρετ. 307. Laffineur 1980, 408, αριθ. 96, εικ. 105· Tsigarida 1988, II, U 286, εικ. 104b.

[36] Δεσποίνη 1966, 26.

[37] Ένα εύγλωττο παράδειγμα αυτής της εξοικείωσης αποτελεί η απεικόνιση του κισσοστεφανωμένου προσωπείου της Νέας Κωμωδίας *«ὁ θεράπων ἡγεμών»* στο έμβλημα ψηφιδωτού δαπέδου πολυτελούς ροδιακής οικίας, το οποίο εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση του Καστέλλου «Ρόδος 2400 χρόνια». Παπαχριστοδούλου κ.ά. 1993, 35, εικ. 22.

οποίοι δραστηριοποιούνταν στην πόλη.[38] Ανάμεσά τους, αξιόλογη επιρροή φαίνεται ότι είχε το κοινό των Διονυσιαστών, των λατρευτών, δηλαδή, του θεού Διονύσου·[39] παρ' όλα αυτά, παραμένει ανεξακρίβωτο κατά πόσο τα κίσσινα στεφάνια των ροδιακών νεκροπόλεων υποδηλώνουν, ως κτερίσματα, ότι ο νεκρός ιδιοκτήτης τους υπήρξε πράγματι μέλος του κοινού των Διονυσιαστών· η κατάθεση ενός κίσσινου στεφανιού στον τάφο θα μπορούσε ενδεχομένως να σχετίζεται και με κάποια ιδιότητα του νεκρού κατόχου του, εν πάση περιπτώσει όχι ασύμβατη με τον διονυσιακό κύκλο, όπως για παράδειγμα ηθοποιός, κιθαρωδός κ.ο.κ.

Θα ήταν τουλάχιστον αδόκιμο αν υποστηριζόταν ότι η διονυσιακή λατρεία με τις χθόνιες προεκτάσεις των συμβολισμών της είχε ριζώσει περισσότερο στην ελληνιστική Ρόδο παρά σε άλλο μέρος του ελληνιστικού κόσμου· τα ευρήματα, ωστόσο, μαρτυρούν ότι η παραπάνω συσχέτιση είναι και για τη Ρόδο όχι αμελητέα. Η συστηματική παρουσίασή τους ξεφεύγει από τα όρια αυτού του άρθρου και για τον λόγο αυτό απαριθμούνται μονάχα εν συντομία μερικά χαρακτηριστικά μνημεία που σχετίζονται άμεσα και με το θέμα μας: το μικρό πήλινο ειδώλιο του Μουσείου Ρόδου που απεικονίζει συμποσιαστή στεφανωμένο με φύλλα κισσού βρέθηκε από την γράφουσα κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη·[40] το ειδώλιο είναι ακόμη αδημοσίευτο αλλά υποθέτουμε ότι απεικονίζει τον ίδιο τον Διόνυσο στεφανωμένο με κισσό, όπως γνωρίζουμε από τη πλούσια εικονογραφία του σε παραστάσεις αγγείων. Σε τέτοια περίπτωση, είναι σαφής ο υπαινιγμός της θεϊκής συμμετοχής στο ατέλειωτο συμπόσιο του πέρα κόσμου. Η μορφή του Διονύσου, επίσης, εικονίζεται και στην ανάγλυφη σύνθεση που σώζεται, πολύ φθαρμένη και διαβρωμένη, στο μνημειώδες ταφικό συγκρότημα του Κορακόνερου, στην ανατολική περιοχή της ροδιακής νεκρόπολης. Στην ανάγλυφη σύνθεση του Κορακόνερου, έχουμε απεικόνιση πομπής με διονυσιακή ευφορία (οι ερμηνείες για τις παριστανόμενες μορφές δεν έχουν ακόμη οριστικοποιηθεί) και, σε ένα τελικό στάδιο, την θριαμβική επιφάνεια του θεού που την υποδέχεται.[41] Μία αδημοσίευτη ανάγλυφη μαρμάρινη πλάκα στις αποθήκες του Μουσείου Ρόδου,[42] η οποία εικονίζει την επιστροφή του Ηφαίστου στον Όλυμπο, επαναλαμβάνει εν μέρει το θέμα της μνημειώδους σύνθεσης του Κορακόνερου. Ένας μικρός κισσοστεφανωμένος βωμός στην κάτω αριστερή γωνία αυτού του αναγλύφου τονίζει επιπλέον τον διονυσιακό χαρακτήρα του θέματος. Επιφάνεια θεοτήτων απεικονίζεται επίσης και στη λεπτομέρεια του βάθους της ανάγλυφης πώρινης πλάκας με επένδυση κονιάματος από τη ροδιακή νεκρόπολη,[43] όπου εικονίζεται σκηνή με νύμφες ή μαινάδες και τράγο που τον σέρνουν για θυσία. Στην αριστερή πλευρά του

---

[38] Για τα ροδιακά κοινά βλ. Foucart 1873, 110-112· Polland 1909, 317-321, 521-522· Pugliese Carratelli 1939-1940, 146 κ.ε.· Fraser 1977, 58-70· Gabrielsen 1997, 120 κ.ε.· Πατσιαδά 2013, 231-245 και Maillot 2015 με βιβλιογραφικές παραπομπές.

[39] Foucart 1873, 111-112· Morelli 1959, 37-42 και ιδιαίτερα 39, όπου παρατίθενται οι σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες· ο ίδιος, 122-126 για συνοπτικό απολογισμό των δεδομένων της λατρείας του Διονύσου στη Ρόδο.

[40] Μουσείο Ρόδου ΕΙΔ 1237. *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 476, πίν. 240δ (Ε. Κανίνια). Επίσης, Κανίνια 1994-1995, 123, σημ. 111.

[41] Bilde 1999, 227 κ.ε. και ιδιαίτερα 235-240.

[42] Αριθ. ευρετ. Γ 270.

[43] Μουσ. Ρόδου Inv. 4633. Jacopi 1928, 27, εικ. 9· Maiuri 1932, 47-49, εικ. 23· Κωνσταντινόπουλος 1986, 234, εικ. 262.

αναγλύφου σώζεται μισοκαταστραμμένη μορφή νεαρού Σατύρου που προσδίδει διονυσιακή διάσταση στην παράσταση. Ίσως το ανάγλυφο προέρχεται από ευρύτερη σύνθεση που αναπτυσσόταν σε σειρά πλακών. Οι θεϊκές «επιφαινόμενες» μορφές δεν έχουν ταυτιστεί αλλά από τα κατάλοιπα των καταστραμμένων περιγραμμάτων τους και τα ενδύματα έχει προταθεί η ταύτισή τους με γυναικείες θεότητες (Δήμητρα και Κόρη; ή Λητώ και Άρτεμις;). Ωστόσο, δε θα έπρεπε ίσως να αποκλειστεί η ταύτισή τους με Διόνυσο και Αριάδνη.

Από τα μνημεία των ροδιακών νεκροπόλεων, τα οποία αποτυπώνουν το μοτίβο του κίσσινου στεφανιού, αξίζει να αναφερθεί η μαρμάρινη ενεπίγραφη πλίνθος του Μουσείου Ρόδου, η οποία στη μπροστινή της όψη φέρει ανάγλυφα βουκράνια μέσα σε στεφάνια, από τα οποία το μεσαίο είναι στεφάνι κισσού. Η επιγραφή αναφέρει τα ονόματα των συζύγων (πιθανότατα μελών κάποιου κοινού) Ἀριστοβούλου/ Τερμεσσέως/ εὐεργέτα/ χοραγήσαντος τρὶς/ καὶ τᾶς γυναικὸς/ Ἰσιγόνης/ Ἐφεσίας/ εὐεργέτιδος.[44] Αλλο παλαιό και γνωστό εύρημα, είναι ο ταφικός όρος από την Κάμιρο που τώρα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο· ουσιαστικά πρόκειται για την κορύφωση κιονίσκου-όρου νεκροταφείου, η οποία αποδίδεται σαν αγγείο πόσεως (κάνθαρος) με ανάγλυφο γύρω του στεφάνι κισσού, κάτω από το οποίο σώζεται επιγραφή· ο Fraser, συμπληρώνοντάς τη, επιβεβαιώνει την ανάγνωσή της ως «(ὅρος) ἀποτάφων τάφων», δηλαδή όριο νεκροταφείου αποτάφων, ατόμων (μάλλον δούλων που κατέστησαν πολίτες λόγω ανδραγαθίας), τα οποία αποκόπτονται από το περιβάλλον των οικογενειακών τάφων.[45]

Ένα ακόμη σημαντικό νεώτερο εύρημα είναι ένας επιτάφιος ενεπίγραφος κυλινδρικός βωμός από λάρτιο λίθο, ο οποίος προέρχεται από πρόσφατη σωστική ανασκαφή στην αρχαία νεκρόπολη της Ρόδου με ανάγλυφο στεφάνι φύλλων κισσού να τον περιζώνει.[46]

Τα παραπάνω μνημεία, τα οποία σταχυολογήθηκαν κάπως βιαστικά, δείχνουν ότι στη ροδιακή νεκρόπολη «διακινείται» ένα πλούσιο ρεπερτόριο απεικονίσεων κίσσινων στεφανιών, τα οποία υπονοούν α) ότι το θέμα πέρα από οποιαδήποτε θρησκειολογική ή χθόνια συσχέτισή του είναι εξαιρετικά οικείο και β) ότι τα κίσσινα στεφάνια, ως έργα χρυσοτεχνίας, θα πρέπει να αποτελούσαν τμήμα της παραγωγής ενός τοπικού μάλλον εργαστηρίου παρά εισαγόμενα προϊόντα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι εκτός από τα χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού, από τις νεκροπόλεις του αρχαίου ροδιακού κράτους προέρχονται και αρκετά ακόμη ολόχρυσα στεφάνια με λογχόσχημα φύλλα, από τα οποία τουλάχιστον τρία σώζονται ολόκληρα.[47]

Η πλούσια παράδοση της χρυσοτεχνίας στη Ρόδο, η οποία ανιχνεύεται ήδη από τουλάχιστον τον έβδομο αιώνα, κατά την ελληνιστική περίοδο διαχέεται μέσα στην οικουμενικότητα της καλλιτεχνικής έμπνευσης της εποχής με την ευρύτατη διακίνηση των τεχνοτροπιών-κατασκευαστικών πρακτικών και τη μαζική παραγωγή· συνεπώς, προς το παρόν, στον τομέα αυτό δεν είναι δυνατόν να επισημάνουμε κάποια ιδιαίτερα

---

[44] *IG* XII, 1, 385. Χωρίς αριθ. ευρετ. Μουσ. Ρόδου. Holleaux-Diehl 1885, 121, αριθ. 26. Βλ. και εκτενή σχόλια στον Fraser 1977, 36, 64, σημ. 365 και πίν. 98.

[45] *IG* XII, 1, 656· Smith 1904, 365, n. 2400· Fraser 1977, 69-70, εικ. 115a-c.

[46] Αριθ. ευρετ. Μουσ. Ρόδου Ε 5312. ΑΔ 54 (1999), Χρονικά 938-939 (Φ. Ζερβάκη), εικ. 10: εκτίθεται στην επιγραφική πτέρυγα του Μουσείου Ρόδου.

[47] Βλ. Κανίνια 1994-1995, *passim* και ιδιαίτερα τα ολόκληρα στεφάνια Μουσ. Ρόδου Μ 1082 (όρυγμα αποχετευτικού αγωγού στην οδό Δημ. Αναστασιάδη), Μ 565 (οικόπεδο Ζουραράκη), και Μ 1383 (ύπαιθρος Ρόδου, Αφάντου).

εργαστηριακά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, αναμφισβήτητα, το κέντρο παραγωγής υφίσταται και τα προϊόντα του μετουσιώνουν τον αέναο χρυσό σε συμβολική αντανάκλαση των ιδιαίτερων θεσμών της πόλης, θεσμών που κατά κύριο λόγο διέπονται από τις μεταφυσικές και εσχατολογικές αναζητήσεις της εποχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρόνικος, Μ. 1984. *Βεργίνα*, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών).

Αρχαία Μακεδονία 1988 (Κατάλογος της έκθεσης «Αρχαία Μακεδονία» στην Αυστραλία), Αθήνα.

Δεληβορριάς, Α. 1980. *Οδηγός του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα.

Δεσποίνη, Αικ. 1996. *Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα.

Δρούγου, Σ. 1987. «Το ύφασμα της Βεργίνας. Πρώτες παρατηρήσεις», στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη, 303-315, πίν. 63-69.

Ζαφειροπούλου, Φ., Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Σταμάτης, Γ. 2011. *Τριχόνειον, Ἄκραι, Μέταπα. Αἰτωλῶν Πόλεις*, Αθήνα.

Ζερβάκη, Φ. 2011. Εισαγωγικό κείμενο για την αρχαία Μεγίστη στον επιστημονικό κατάλογο της έκθεσης του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης *Αγονη Γραμμή: ένα αρχαιολογικό ταξίδι στο Καστελλόριζο, στη Σύμη, στη Χάλκη, στην Τήλο και στη Νίσυρο* (Επιμ. Ν. Σταμπολίδης, Γ. Τασούλας, Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού), Αθήνα, 26-37.

Κανίνια, Ε. 1997. «Χρυσά στεφάνια από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου», *ΑΔ* 48-49 (1994-1995), Μελέτες, 97-132.

Κυπαρίσσης, Ν. 1915. «Περί ανασκαφής γενομένης εν Καστελλορίζω...», *ΑΔ* 1 (1915), Παράρτημα, 62-64.

Μπέσιος, Μ. 1987. «Ανασκαφές στη Βόρεια Πιερία», *ΑΕΜΘ*, 1, 209-213.

Παπαχριστοδούλου, Ι. κ.ά. 1993. *Αρχαία Ρόδος 2400. Σύντομος οδηγός*, Αθήνα.

Πατσιαδά, Β. 2013. *Ρόδος ΙΙΙ. Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη νεκρόπολη της Ρόδου. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής.* Ρόδος-Αθήνα.

Τσιγαρίδα, Ε.-Μπ., Ιγνατιάδου, Δ. 2000. *Ο Χρυσός των Μακεδόνων*, Αθήνα (έκδ. Τ.Α.Π.Α.).

Τσιγαρίδα, Ε.-Μπ., Ιγνατιάδου, Δ., Κουράκης, Ο. 2011. *Χρυσά στεφάνια και διαδήματα. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Θεσαλονίκη.

Ashton, N.G. 1995. *Ancient Megisti: The Forgotten Kastellorizo*. University of Western Australia Press.

Berthold, R.M. 1984. *Rhodes in the Hellenistic Age*, London.

Bilde, P.G. 1999. «Dionysos among tombs: Aspects of Rhodian Tomb Culture in the Hellenistic Period», στο V. Gabrielsen, P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad and J. Zahle (eds.), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture and Society* (Studies in Hellenistic Civilisation IX), Cambridge (Aarhus University Press).

Coche de la Ferté, E. 1956. *Les bijoux antiques*, Paris.

Foucart, P. 1873. *Des associations religieuses chez les grecs. Thiases, Éranes, Orgéons,* Paris.

Frazer, P.M., Bean, G.E. 1954. *The Rhodian Peraea and Islands*, Oxford.

Fraser, P.M. 1977. *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford (Clarendon Press).

Gabrielsen, V. 1997. *The Naval Aristocracy of Hellenistic Rhodes* (Studies in Hellenistic Civilisation VI), Cambridge (Aarhus University Press).

Greifenhagen, A. 1970. *Schmuckarbeiten in Edelmetall. Band I. Fundgruppen*, Berlin.

Heilmeyer, W.-D. 1988. *Antikenmuseum Berlin*, Berlin.
Jacopi, G. 1928. «Il Museo Archeologico di Rodi. Sculture», *ClRh* I, 21-27.
Laffineur, R. 1980. «Collection Paul Canellopoulos: Bijoux en or grecs et romains», *BCH* 104, 345-457.
Maillot, S. 2015. «Foreigner's Associations and the Rhodian State», στο Gabrielsen, V and Thomsen, C.A. (eds), *Private Associations and the Public Sphere. Proceedings of a Symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9-11 September 2010*, Sci. Dan. H. 8, vol. 9, 136-182.
Maiuri, A. 1932. «Monumenti di scultura del Museo Archeologico di Rodi (Parte Prima)», *ClRh* II, 7-76.
Morelli, D. 1959. «I culti in Rodi», *StClOr* VIII, Pisa.
Ogden, J. 1992. *Ancient Jewellery*, London (British Museum Press).
Oliver A. Jr. 1966. «Greek, Roman and Etruscan Jewelry», *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, vol. 24 (new series), no. 9 (May 1966), 269-284.
Poland, F. 1909. *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig.
Pugliese Carratelli, G. 1939-1940. «Per la storia delle Associazioni in Rodi antica», *ASAA* I-II, 146-200.
de Ridder, A. 1924. *Musée du Louvre. Département des antiquitès grecques et romaines. Catalogue sommaire des bijoux antiques*, Paris.
Smith, A.H. 1904. *British Museum. A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman antiquities*, vol. III, London.
Tsigarida, E. 1988. *Metal Wreaths in the Greek World* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τ. I-II), University of Oxford.
Auktion 51 (1975): Münzen und Medaillen. Kunstwerke der Antike: Werke der frühen Kulturen in Griechenland, (Auktion 14-15 März 1975, Basel).

Εριφύλη Κανίνια
ΕΦΑ Δωδεκανήσου

α.

β.

Εικ. 1α-β. Το στεφάνι από το Καστελλόριζο (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Χρ 1058).

Εικ. 2. Το στεφάνι από το Καστελλόριζο. Λεπτομέρεια της κορύφωσης.

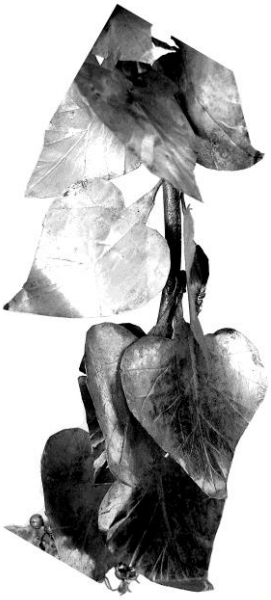

Εικ. 3. Το αριστερό στέλεχος της χοινικίδας (λεπτομέρεια).

Εικ. 4. Το δεξί στέλεχος της χοινικίδας (λεπτομέρεια).

Εικ. 5. Το στεφάνι από το Καστελλόριζο, ανεστραμμένο και λεπτομέρεια της σύνδεσης των στελεχών της χοινικίδας.

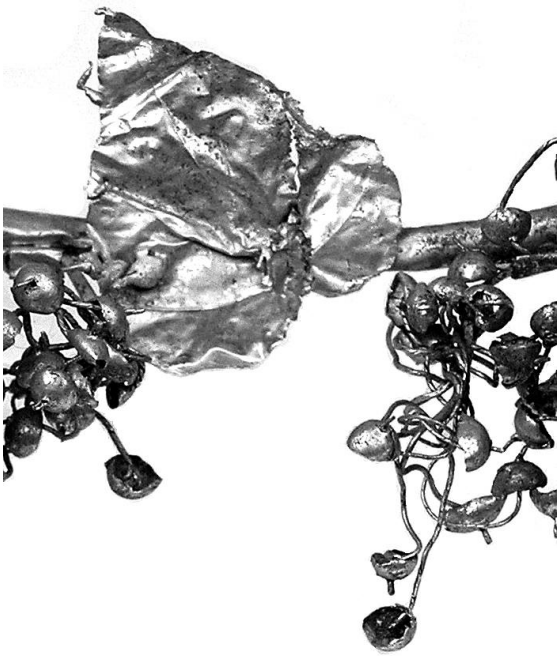

Εικ. 6. Στεφάνι Καστελλορίζου. Το κεντρικό φυλλάριο (λεπτομέρεια).

Εικ. 7. Στεφάνι Καστελλορίζου. Λεπτομέρεια με κάθετη λήψη που δείχνει την κόλληση του κεντρικού φυλλαρίου με ρητίνες.

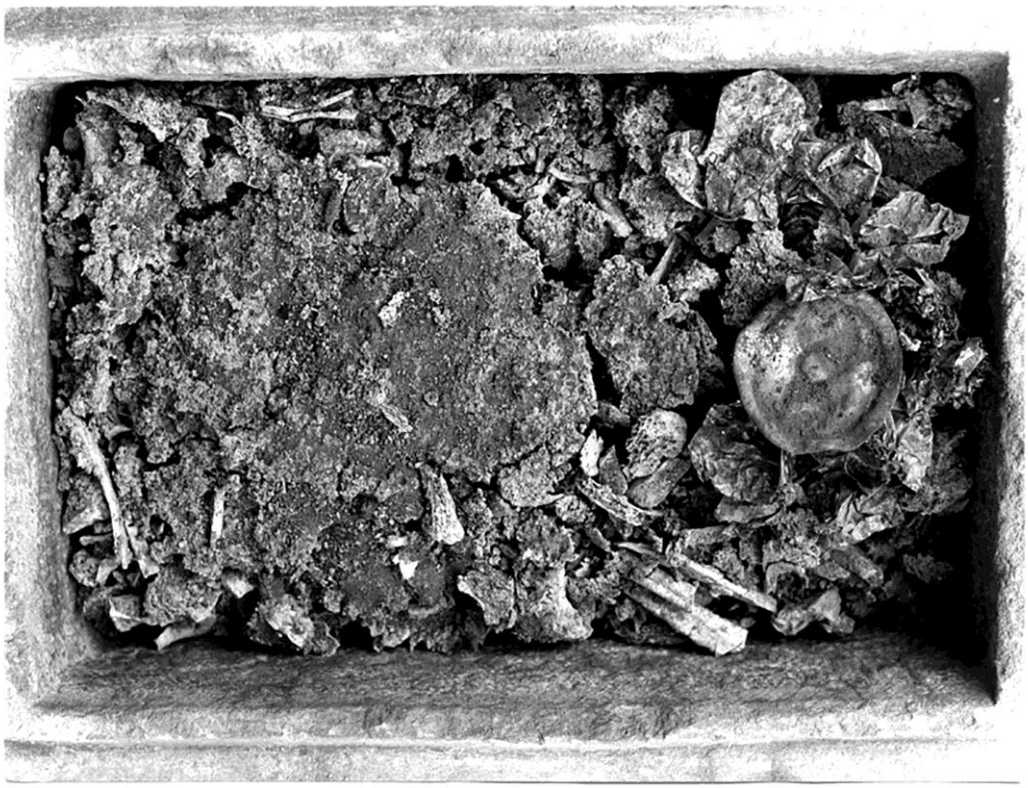

Εικ. 8. Το στεφάνι από το οικ. Μ. Θωμαΐδου της ροδιακής νεκρόπολης (Μουσ. Ρόδου Μ 1529), όπως βρέθηκε μέσα στην οστεοθήκη.

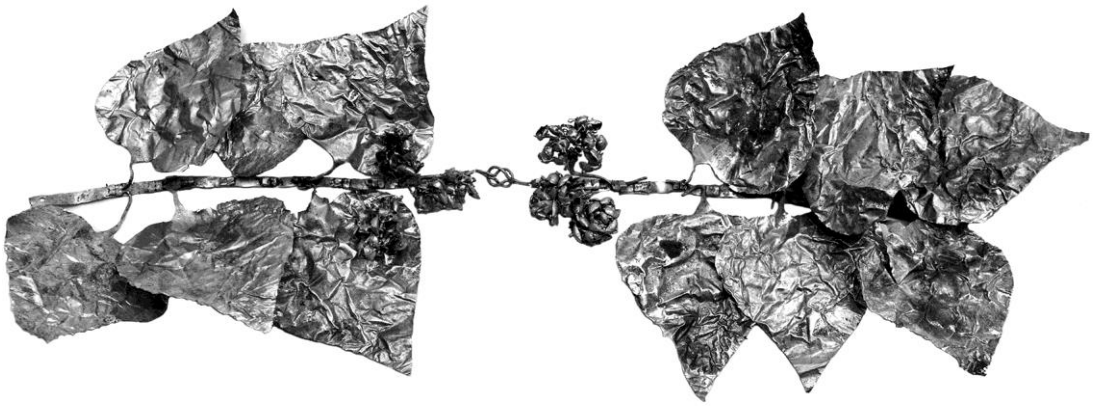

Εικ. 9. Το στεφάνι Μουσ. Ρόδου Μ 1529, μετά τη συντήρησή του.

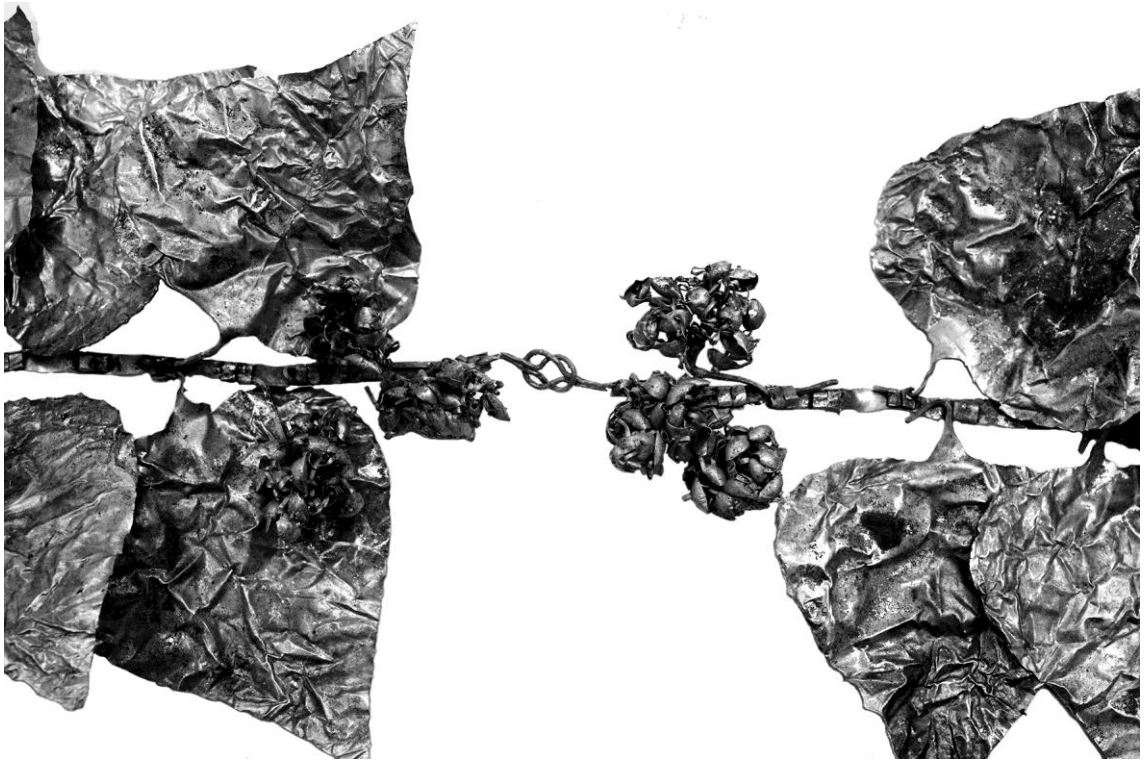

Εικ. 10. Το στεφάνι Μουσ. Ρόδου Μ 1529. Λεπτομέρεια του κεντρικού τμήματος.

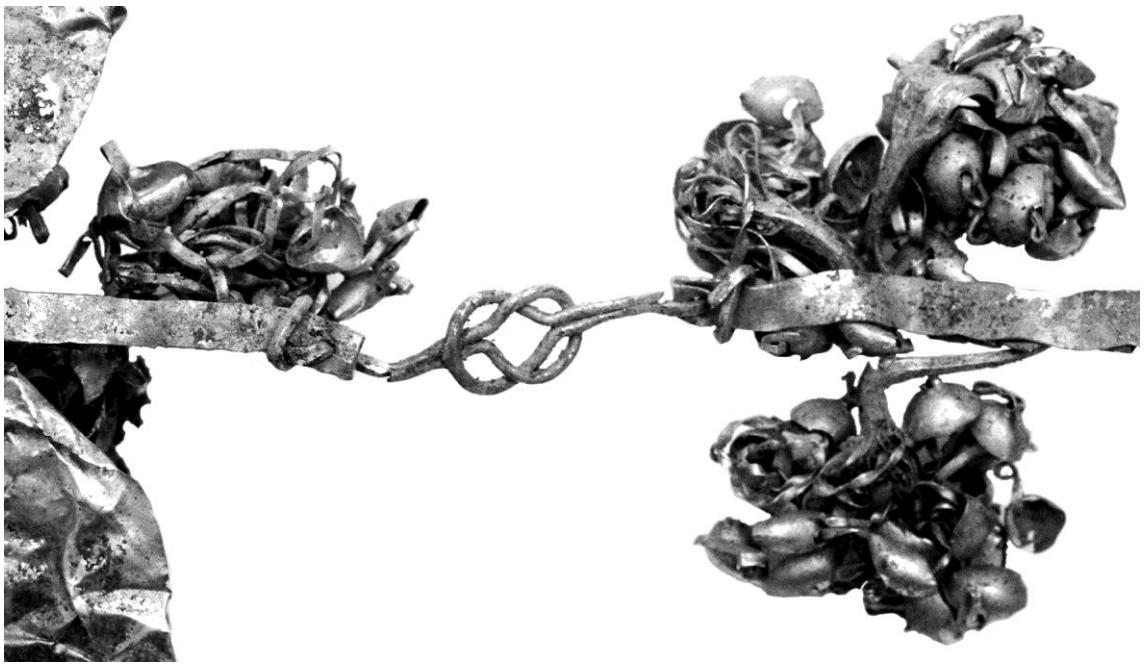

Εικ. 11. Το στεφάνι Μουσ. Ρόδου Μ 1529. Λεπτομέρεια του κεντρικού τμήματος, ανεστραμμένου.

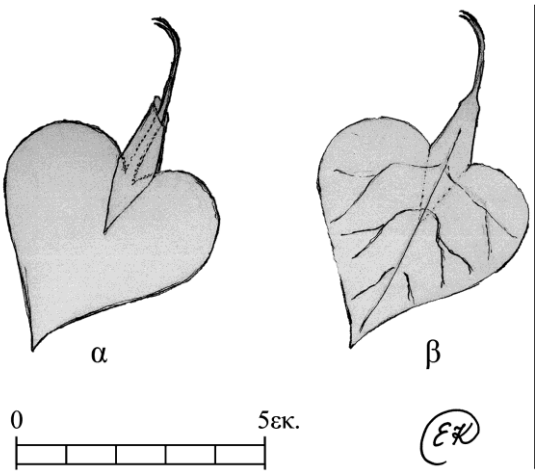

Σχέδιο 1α-β. Σχεδιαστική απόδοση της κατασκευής του φύλλου του στεφανιού από το Καστελλόριζο με τη χρήση πρόσθετου ελάσματος.

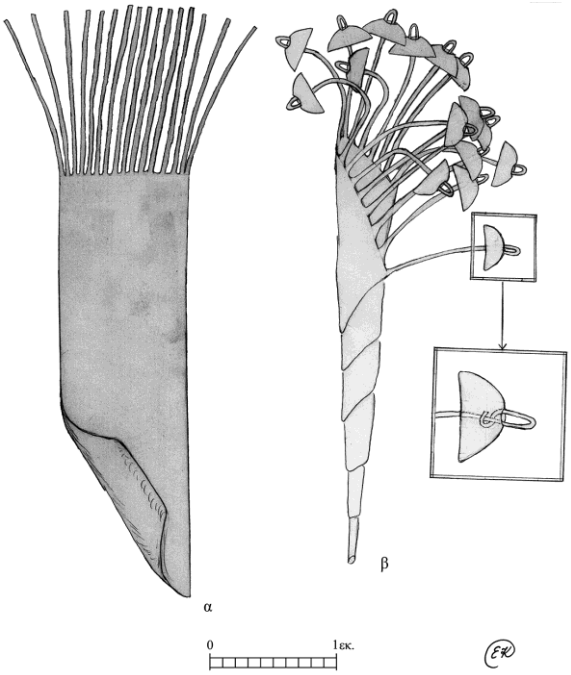

Σχέδιο 2α-β. Σχεδιαστική απόδοση της κατασκευαστικής τεχνικής των θυσάνων του κίσσινου στεφανιού Μουσ. Ρόδου Μ 1529.

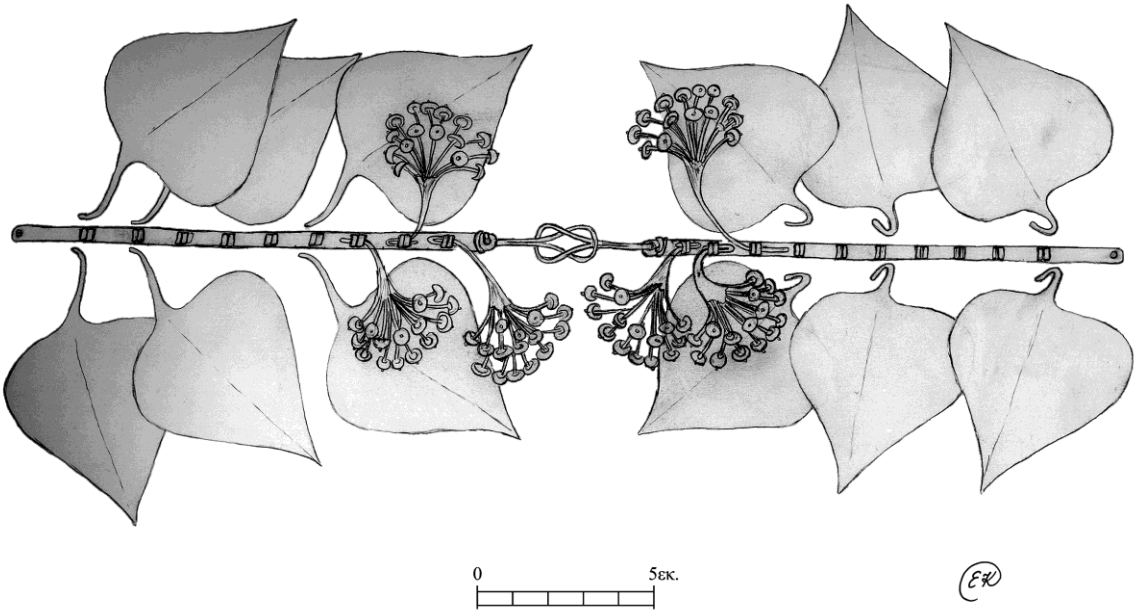

Σχέδιο 3. Σχεδιαστική απόδοση της κατασκευαστικής τεχνικής του κίσσινου στεφανιού Μουσ. Ρόδου Μ 1529.

—5—

ΠΛΑΚΟΥΝΤΕΣ ΙΔΙΟΣΧΗΜΟΙ*

Για τις παραστάσεις των αναθηματικών αναγλύφων που συζητούνται σε αυτή τη μελέτη, δεν έχει δοθεί έως τώρα μια γενικότερα αποδεκτή ερμηνεία. Ας δούμε αυτά τα ανάγλυφα αναλυτικά.

Πρώτο αναφέρω το ανάγλυφο του Μουσείου Βραυρώνας, αριθ. ευρ. ΓΕ 1021[1] (**εικ. 1**), το οποίο προέρχεται από το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα. Το ανάγλυφο απολήγει σε υποτυπώδη κυματιοφόρο επίστεψη και σώζει στο μέσο της κάτω πλευράς ένα ορθογώνιο έμβολο για να στερεωθεί σε βάση. Έχει ύψος, μαζί με το έμβολο, 18,1 εκ., χωρίς το έμβολο 14,9 εκ., πλάτος 11,8 εκ. και πάχος 3 εκ. Οι κρόταφοι και η επάνω πλευρά είναι δουλεμένα με ντισιλίδικο, η πίσω πλευρά με βελόνι. Στο ανώτερο τμήμα της πρόσθιας όψης εικονίζονται δύο επιμήκη, ελαφρά κοίλα, στελέχη, τα οποία πλαταίνουν στα άκρα απολήγοντας σε ημικυκλικά πέρατα και διασταυρώνονται χιαστί στο μέσο, όπου εξέχει ανάγλυφο ένα κομβίο. Στο μέσο των καμπύλων περάτων των στελεχών δηλώνονται ανάγλυφοι τέσσερις μικροί μηνίσκοι.

Ένα παρόμοιο ανάγλυφο, διαστάσεων 22x29 εκ. και πάχους 5 εκ., αλλά με τρία ζεύγη χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, σε σειρά, το ένα δίπλα στο άλλο, με επιγραφή αναθηματική στη Δήμητρα και Κόρη, ανάθημα της Φίλης, («*Φίλη ταῖν θεαῖν εὐξαμένη ὑπὲρ τοῦ παιδίου*»), βρίσκεται στο Επιγραφικό Μουσείο αριθ. 8790[2] (**εικ. 2**). Τα στελέχη είναι και εδώ κοίλα, στενεύουν όμως στο μέσο και διακοσμούνται με ανάγλυφους μηνίσκους στα άκρα και με κομβίο στο σημείο που το ένα στέλεχος επικαλύπτει το άλλο. Πρόκειται για παλαιό εύρημα από την Αθήνα. Ο Σ.Α. Κουμανούδης[3], στην πρώτη δημοσίευση του αναγλύφου, υποθέτει ότι εικονίζεται ένα είδος πλακούντων: «*…ἀναγεγλυμμένα ἕξ εἰς τρία ζεύγη χιαστῶς ἡνωμένα σωμάτια, τὰ ὁποῖα ἐγὼ δυσκολεύομαι πολὺ νὰ ἐκλάβω ὡς ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα ἢ ἄνθη, ἀλλὰ κλίνω νὰ τὰ θεωρήσω ὡς ἄλλο τι ἐμφαίνοντα, ἴσως πλακούντια ἢ πέμματα ἰδιόσχημα, διότι ὁμοιάζουσι τῷ ὄντι τὰ ἐν τοῖς σημερινοῖς ζαχαροπλαστείοις πωλούμενα μπισκῶττα. Εἶναι δὲ οὕτως εἰπεῖν καρφωμένα ἐν τῷ μέσῳ καὶ εἰς τὰ ἄκρα των μὲ ἡμισέληνα κεκοσμημένα.*»[4]

---

* Για πληροφορίες και διευκολύνσεις στη μελέτη μου ευχαριστώ τους συναδέλφους Ν. Καλτσά, Ε. Κουρίνου και Ε. Βλαχογιάννη. Η φωτογραφία Εικ. 1 είναι από το Αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου D-DAI-ATH 90/787 (φωτογράφος E.F. Gehnen), οι φωτογραφίες Εικ. 7 και 8 από το Αρχείο του Εθνικού Μουσείου (φωτογράφος Κ. Ξενικάκης). Οι υπόλοιπες είναι ανατυπώσεις από τις δημοσιεύσεις που αναφέρονται στις σχετικές παραπομπές.

[1] ΓΕ 1021 «*Μῆκος μετὰ τῆς ἀποφύσεως 0.185, πλ. 0.12, πάχ. 0.03. Μεταξὺ στυλοβάτου καὶ Α. τοίχου τῆς στοᾶς πρὸς τὴν Ἱεράν οἰκίαν. 2/10/61*». Είναι από μάρμαρο πεντελικό, με τεφρή απόχρωση και ιζήματα. Το ανάγλυφο απεικονίζει ο Πετράκος 1999, 25 πίν. 13β.

[2] Svoronos 1937, 668 αριθ. ΙΙ 1559, πίν. 219. Van Straten 1995, 78, σημ. 211. Πετράκος 1999, 24, πίν. 12β. Löhr 2000, 95-96, αριθ. κατ. 112, 196, 204. *IG* ΙΙ² 4588.

[3] Κουμανούδης 1862, 80, αριθ. 79.

[4] Πβ. και Κατάλογο Λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 418. Von Sybel 1881, 223, αριθ. 3146.

Ένα τρίτο ανάγλυφο με δύο ζεύγη χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, το ένα κάτω από το άλλο, ελαφρά κοίλων, με ανάγλυφο περίγραμμα, που ενώνονται στο μέσο, έτσι ώστε να σχηματίζουν ένα τετράφυλλο, χωρίς μηνίσκους στα άκρα και χωρίς κομβίο στο σημείο που διασταυρώνονται, είναι το ανάγλυφο του Επιγραφικού Μουσείου αριθ. ευρ. 12567. Έχει διαστάσεις 36x23,5 και πάχος 9 εκ. (**εικ. 3**). Στην ταινία που τα χωρίζει υπάρχει η επιγραφή «*Σμίκρα ἀνέθηκεν*». Το ανάγλυφο, που δημοσιεύτηκε από τον H. Möbius,[5] προέρχεται από την εκκλησία της Μεταμόρφωσης ΝΑ από το Πικέρμι, περιοχή στην οποία αναφέρεται ιερό Κόρης. Ο Möbius είναι επιφυλακτικός για την ερμηνεία του Κουμανούδη. Αναγνωρίζει ότι τα αντικείμενα της παράστασης μοιάζουν ως προς το σχήμα με τα γερμανικά «Löffelbiskuits», τελικά όμως τα χαρακτηρίζει ως αινιγματικά αντικείμενα («rätselhafte Dinge»).

Δύο άλλα παρόμοια ανάγλυφα και θραύσμα ενός τρίτου δημοσίευσε ο Β. Πετράκος[6] από τον Ραμνούντα με αριθμούς 2246, 2247 και 2262 (**εικ. 4, 5, 6**). Δεν έχουν επιγραφές, αλλά βρέθηκαν, όπως αναφέρεται, στην επίχωση ενός κτιρίου που ερμηνεύτηκε με επιφύλαξη ως τελεστήριο. Είναι μικρά σε μέγεθος, όπως και τα προηγούμενα. Από τα πληρέστερα σωζόμενα το πρώτο έχει διαστάσεις 21,5x29 και πάχος 9,5 εκ., το δεύτερο 26x28 και πάχος 6,5 εκ. Στα ανάγλυφα εικονίζεται ένα ζεύγος χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, ελαφρά κοίλων, με ταινιωτό περιθώριο, με ανάγλυφο κομβίο στο μέσο, με εγχάρακτους μηνίσκους το ένα και ανάγλυφους το άλλο στα άκρα. Στο θραύσμα του τρίτου αναγλύφου σώζεται μόνον το άκρο ενός στελέχους χωρίς μηνίσκο.

Ένα έβδομο ανάγλυφο με ένα ζεύγος χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, από παριανό (;) μάρμαρο, με τεφρή πατίνα, βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αριθ. ευρ. 5249 (**εικ. 7**). Το ύψος του, μαζί με το έμβολο, είναι 18,5 εκ., το πλάτος του 13,5 εκ., το πάχος 5,6 εκ. Προέλευση δεν αναφέρεται. Πρέπει όμως να προέρχεται από την Αττική, αφού, όπως σημειώνεται στο ευρετήριο, μεταφέρθηκε «*από τις αποθήκες της Β΄ Εφορείας Αττικής*», στην οποία τα μεταπολεμικά χρόνια είχαν παραχωρηθεί, όπως ξέρω, για φύλαξη των ευρημάτων της χώροι στις αποθήκες του Εθνικού Μουσείου. Και στο ανάγλυφο αυτό τα στελέχη έχουν ελαφρά κοίλη μορφή και περιβάλλονται από ταινιωτό περιθώριο. Άλλες λεπτομέρειες δεν δηλώνονται.

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο υπάρχουν δύο ακόμη θραύσματα αναγλύφων με παράσταση παρόμοιων αντικειμένων. Το πρώτο, από γκρίζο μάρμαρο, με αριθ. ευρ. 12184, προέρχεται από το Ολυμπιείο. Οι διαστάσεις του είναι 12,5x11 εκ., το πάχος 3 εκ. (**εικ. 8**). Πρόκειται για τη γωνία μιας πλάκας, πλαισιούμενης από κανόνα, στην οποία διατηρούνται τμήματα δύο διασταυρούμενων, ελαφρά κοίλων, στελεχών με ταινιωτό περιθώριο. Στο άκρο του πληρέστερα σωζόμενου στελέχους εξέχει ανάγλυφος μηνίσκος. Στο βάθος του αναγλύφου σώζονται πυκνές χαραγές από ράσπα, που δείχνουν ότι το βάθος ήταν χρωματισμένο.

Το δεύτερο θραύσμα με αριθ. ευρ. 15362[7] προέρχεται από κατάσχεση στο Μαρκόπουλο Αττικής. Σώζεται το δεξιό μισό του αναγλύφου, διαστάσεων 25x22 εκ, με ζεύγος λατρευτών, τα ονόματα των οποίων αναγράφονται στο επιστύλιο. Στο μέσο του

---

[5] Möbius 1924, 1, 13, εικ. 1. Peppas Delmousou 1966, 152, αριθ. 35. Πετράκος 1999, 24, πίν. 13α. *IG* II² 4926.

[6] Πετράκος 1999, 23-24, αριθ. 28, 29, 30. Πβ. *Το Έργον* 1999, 20.

[7] Το ανάγλυφο καταγράφεται και στο Βιβλίο Εισαγωγής 1999 με αριθ. ΒΕ 24/57.

αναγλύφου, πάνω από τα τρία παιδιά του ζεύγους που προηγούνται, εικονίζονται μέσα σε ορθογώνιο πίνακα, που στηρίζεται σε πεσσό, δύο χιαστί διασταυρούμενα στελέχη με κομβίο στο σημείο όπου διασταυρώνονται και εγχάρακτους μηνίσκους στα άκρα. Στον πίνακα εικονιζόταν και τρίτο ζεύγος χιαστί διασταυρούμενων στελεχών, όπως προκύπτει από τον πεσσό στήριξης του πίνακα που βρίσκεται στον άξονα του μέσου του αναγλύφου.

Τα χιαστί διασταυρούμενα αντικείμενα, τα οποία εικονίζονται σε «κάτοψη» στο ανάγλυφο της Βραυρώνας και στα άλλα οκτώ ανάγλυφα που συγκεντρώσαμε, έχουν όλα το ίδιο, ιδιότυπο, σχήμα: αποτελούνται από δύο ταινιωτά στελέχη που απολήγουν σε καμπύλα άκρα, στενεύουν στο μέσο, είναι ελαφρά κοίλα και έχουν ένα ελαφρά ανάγλυφο περίγραμμα. Όλα χρονολογούνται, όπως πιστεύω, μέσα στον 4ο αιώνα π.Χ. Η ελαφρά βάθυνση που παρουσιάζει η επάνω πλευρά τους προορισμό είχε να υποδεχτεί κάτι. Μοιάζουν με καττύματα σανδαλιών ως προς το σχήμα, αλλά αποκλείεται να είναι σανδάλια. Τα σανδάλια, όταν εικονίζονται σε ζεύγη, δεν εικονίζονται χιαστί και μάλιστα «καρφωμένα», όπως δείχνει το ανάγλυφο κομβίο στο σημείο που διασταυρώνονται τα αντικείμενα των αναγλύφων μας. Επίσης δεν είναι κοίλα και δεν έχουν ανάγλυφους μηνίσκους στα άκρα τους. Πάντως η ομοιότητα του σχήματος σε γενικές γραμμές με καττύματα υποδημάτων είναι χαρακτηριστική και βοηθάει, όπως θα δούμε, στην ερμηνεία των παριστανόμενων αντικειμένων.

Αναζητώντας εικονογραφικά παράλληλα, αντικείμενα δηλαδή που παρουσιάζουν παρόμοια χαρακτηριστικά με τα αντικείμενα των αναγλύφων μας, θα μπορούσαμε να σταθούμε σε ορισμένα αντικείμενα που βλέπουμε συχνά στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία, κρεμασμένα σε τοίχους δωματίων, δίπλα σε μορφές που κρατούν μουσικά όργανα, σε χώρους όπου εικονίζονται γυναίκες ή σε χώρους συμποσίου. Σπεύδω να πω ότι τα στελέχη αυτών των αντικειμένων δεν έχουν ημικυκλικές απολήξεις και, το κυριότερο, δεν διασταυρώνονται χιαστί, αλλά ενώνονται πάντοτε κατά ορθή γωνία, σχηματίζουν δηλαδή κανονικό σταυρό. Και για αυτά τα αντικείμενα δεν υπάρχει γενικότερα αποδεκτή ερμηνεία.[8] Τις προτάσεις που έχουν γίνει ως τώρα απαριθμούν η C. Isler-Kerényi[9] και ο D. Williams,[10] ο οποίος με αφορμή την παράσταση μιας κύλικας του ζωγράφου του κλουβιού (Cage Painter) στο Βρετανικό Μουσείο,[11] υποθέτει ότι το σταυροειδές αντικείμενο με την αιχμή, που εικονίζεται στο εσωτερικό της, ήταν σκιάχτρο για τα πουλιά (bird-clapper).[12] Σύμφωνα με μιαν άλλη πρόταση τα αντικείμενα αυτά ήταν ένα είδος κανόνων που διευκόλυναν το γράψιμο.[13] Παραλείπω άλλες, λιγότερο πιθανές υποθέσεις,[14] για να αναφέρω τρεις ακόμα προτάσεις, την πρόταση του F. Hauser,[15] που υπέθεσε ότι τα σταυροειδή αντικείμενα των αγγειογραφιών εικονίζουν ανεμόμυλους (Windrädchen), την πρόταση του M. Wegner, που τα ερμήνευσε ως κλειδιά

[8] Πβ. Beazley 1927, 4 στον πίν. 2,3 «*a cross-shaped object which occurs hunderds of times on vases but has not been identified*». Greifenhagen 1958, 36 πίν. 22.

[9] Isler-Kerényi 1984, 154 και σημ. 8.

[10] Williams 1993, 29-30, πίν. 20.

[11] Walters 1921, 126, εικ. 6. *ARV*² 348,2. Boardman 1975, εικ. 244.

[12] Walters 1921, 126. Williams 1993, 30. Κατά τον Greifenhagen 1962, 27, πίν. 74 όμως πρόκειται για στήριγμα του κλουβιού.

[13] Ρωμαίος 1955, 11 (Την υπόδειξη οφείλω στον Ε. Βιβλιοδέτη). Beck 1975, 15, 17.

[14] Όπως π. χ. του Mingazzini 1950-51, 46.

[15] Βλ. Furtwängler und Reichhold III, 89, πίν. 136 (F. Hauser).

για το κούρδισμα της κιθάρας και της λύρας (Stimmschlüssel)[16] και, τελευταία, την πρόταση του H.R.W. Smith,[17] που τα θεώρησε κορυφώματα σταυροειδών λαμπάδων (Kreuzfackeln), τις οποίες, όπως μας δείχνουν κατωιταλιωτικές αγγειογραφίες και πήλινα ειδώλια, κρατούν, ήδη από το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ., η Δήμητρα, η Κόρη, η Άρτεμη και η Εκάτη.[18] Τα κορυφώματα αυτά αποτελούνται από χιαστί διασταυρούμενα στελέχη, δεν έχουν όμως ημικυκλικά πέρατα, δεν είναι κοίλα και δεν έχουν τους ανάγλυφους μηνίσκους που έχουν τα αντικείμενα των αναγλύφων μας. Καμμιά άλλη σχέση πέρα από το σχήμα δεν διαπιστώνεται. Ίσως στο σχήμα να υπάρχει κάποιος συμβολισμός, όπως υποθέτουν,[19] αλλά σε αυτό το θέμα δεν θα ήθελα να επιμείνω.

Με την ερμηνεία του Σ.Α. Κουμανούδη ότι τα αντικείμενα των αναγλύφων μας ήταν «*πλακούντια ἤ πέμματα ἰδιόσχημα*», συντάσσονται ελάχιστοι.[20] Ο λόγος είναι ότι από τους πλακούντες που βλέπουμε, κάποτε με λεπτομέρειες, πάνω στις τράπεζες των λεγόμενων νεκροδείπνων ή σε «κάτοψη» μέσα σε λίκνα ή δίσκους,[21] κανένας δεν έχει τέτοιο σχήμα. Πάρα ταύτα όμως η ερμηνεία του σοφού Κουμανούδη, συγκεντρώνει, νομίζω, πολλές πιθανότητες.

Στις πηγές αναφέρονται διάφορα είδη πλακούντων.[22] Ορισμένα από αυτά απαριθμεί ο Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 6, 77 4-6: «*τὰ δὲ πλακούντων εἴδη, ἄμης, ἀμητίσκος, πυραμοῦς, σησαμοῦς, ἔγχυτος, ἔνθρυπτα, στρεπτοί, νεήλατα, κοτυλίσκος, φθοῖς καὶ φθοίδια, ἐπίχυτος, θρυμματίδες. ἦν δὲ καὶ κρηπὶς ἐξ ἀλεύρου καὶ μέλιτος, ᾗ ἐνέκειντο ἀμπελίδες τινὲς ἢ συκαλίδες ὀπταί, ὧν βρωθεισῶν τὴν κρηπίδα ζωμῷ ὀρνιθείῳ ἐνθρύψαντες ἤσθιον*». Τα ονόματα σχετίζονται είτε με τα υλικά (π. χ. *σησαμοῦς)* ή τον τρόπο παρασκευής των πλακούντων (π. χ. *ἔγχυτος)*, είτε με τη μορφή τους. Από αυτά η «*κρηπίς*», που αναφέρεται τελευταία, ταυτίζεται, κατά τη γνώμη μου, με τα χιαστί διασταυρούμενα στελέχη των αναγλύφων μας.

Μια πρώτη ένδειξη προσφέρει το όνομα «*κρηπίς*», που σημαίνει εκτός των άλλων και υπόδημα. Το όνομα προέκυψε προφανώς από το σχήμα του καττύματος που είχε ο πλακούς. Ένα ανάλογο έχουμε με το όνομα του νεοελληνικού εδέσματος που ονομάζεται «παπουτσάκι». Βέβαιο επίσης είναι ότι η «*κρηπίς* « του Πολυδεύκη είχε ελαφρά κοίλη την επάνω πλευρά της. Αυτό προκύπτει από το ρήμα «*ἐνέκειντο*», που χρησιμοποιείται για τις «*ἀμπελίδες*» και τις «*συκαλίδες*», τα μικρά δηλαδή πουλιά που τοποθετούσαν ψητά («*ὀπταί*») πάνω στον πλακούντα και που τα τρώγανε πρώτα. Στη συνέχεια έτρωγαν την κρηπίδα «*ζωμῷ ὀρνιθείῳ ἐνθρύψαντες*».

Η «*κρηπίς*» λοιπόν του Πολυδεύκη είχε δύο βασικά χαρακτηριστικά: σχήμα παρόμοιο με τη σόλα παπουτσιού και ελαφρά κοίλη την επάνω πλευρά, τα βασικά δηλαδή χαρακτηριστικά που έχουν και τα αντικείμενα των αναγλύφων μας. Σημειώνω

---

[16] Wegner 1949, 34, 38, 226. Πβ. και Lullies 1951, 30, αριθ. 65.

[17] Smith 1936, 41-42, πίν. 36. Πβ. επίσης και Denoyelle 1991, 18. Moore 1997, 185, αριθ. 292, πίν. 40.

[18] Otto 1996, 177-186. Schauenburg 2000, 16-17, 22. Schauenburg 2001, 37. *LIMC* IV (1988) 856, αριθ. 100 κ.ε., 863, αριθ. 215 κ.ε., λ. Demeter (L. Beschi).

[19] Οι σταυροειδείς λαμπάδες πιστεύεται ότι σχετίζονται με μυστηριακές λατρείες, αποτελώντας σύμβολα των ελευσινιακών θεοτήτων και του κύκλου τους, βλ. Otto 1996, 178 με παραπομπές στη διατριβή της M. Leonhardt, *Die Kreuzfackel. Ein Beitrag zum Kult der Demeter und Persephone in Unteritalien* (Innsbruck 1974).

[20] Van Straten 1995, 78, σημ. 211 («sacrificial cakes»).

[21] Πβ. Brumfield 1997, 147-172, πίν. 46-52. Kurz 2008, 513 κ.ε. Απεικονίσεις πλακούντων σε νεκρόδειπνα βλ. Dentzer 1982, 519-524.

[22] Για τα περισσότερα από αυτά ξέρουμε μόνον τα ονόματα βλ. *RE* 11.2 (1922) 2096-2099, λ. Kuchen (Orth). Brumfield 1997, 169-171 (Appendix: Names of Sacrificial Cakes).

ότι οι «*ἀμπελίδες*» και «*συκαλίδες*», δηλαδή τα ψητά πουλιά[23] που «*ἐνέκειντο*» στην κρηπίδα, δεν είχαν σχέση με τον πλακούντα. Ήταν ένα συμπληρωματικό έδεσμα που σερβιριζόταν τοποθετημένο πάνω στην κρηπίδα.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτών των πλακούντων αναφέρει ο Ησύχιος λ. *κρηπὶς*: «*κρηπίς· ὑποβάθρα, θεμελίωσις, ὑπόδημα. λέγεται δὲ καὶ τὸ περίθεμα τῶν ἐγχύτων πλακούντων*», εκείνων δηλαδή των πλακούντων οι οποίοι, όπως θα λέγαμε σήμερα, βγαίναν από «φόρμα». Έτσι ερμηνεύω το «*περίθεμα*»[24] του Ησυχίου. Το «περιτιθέμενον», η φόρμα δηλαδή, ήταν απαραίτητη για την παρασκευή του πλακούντα, εφόσον ο πλακούς ήταν «*ἔγχυτος*». Φόρμα και πλακούς είχαν το ίδιο όνομα: «*κρηπίς*».

Θεωρώντας πολύ πιθανή την ταύτιση των αντικειμένων που εικονίζονται στα ανάγλυφά μας με τις «*κρηπίδες*» που αναφέρει ο Πολυδεύκης, τολμώ, σε συνδυασμό και με την συμπληρωματική πληροφορία του Ησύχιου, να περιγράψω και τον τρόπο παρασκευής αυτών των πλακούντων, όπως τον φαντάζομαι. Υποθέτω λοιπόν ότι, αφού ζύμωναν το αλεύρι, τοποθετούσαν τη ζύμη σε φόρμες, μεταλλικές ή το πιθανότερο ξύλινες, που είχαν το χαρακτηριστικό σχήμα της σόλας παπουτσιού και ελαφρά κυρτή την επάνω πλευρά τους, από την οποία προέκυπτε εν συνεχεία η κοίλη που βλέπουμε στα ανάγλυφα. Κάποιες κρηπίδες πάντως θα μπορούσαν να τις έπλαθαν και με τα χέρια, δίνοντας σε αυτές το σχήμα που είχαν και οι κρηπίδες που έβγαιναν από φόρμες. Σε συνέχεια έβγαζαν τις κρηπίδες από τις φόρμες, τις τοποθετούσαν χιαστί, τη μια πάνω στην άλλη, πρόσθεταν τις διακοσμητικές λεπτομέρειες, δηλαδή το κομβίο στο μέσο και τους μηνίσκους στα άκρα, και τις έβαζαν να ψηθούν στο φούρνο. Το μέλι ή το ανακάτευαν εξαρχής με το αλεύρι φτιάχνοντες γλυκιά τη ζύμη ή το έριχναν μέσα στην ελαφρά κοίλη επάνω πλευρά μετά το ψύσιμο.

Περίεργος ηχεί ο συνδυασμός του γλυκού πλακούντα με τον ζωμό πουλερικών που αναφέρει ο Πολυδεύκης, στον οποίο προχωρούσαν, αφού είχαν φάει προηγουμένως τα ψητά πουλάκια: «*ὧν* (ενν. των «*ἀμπελίδων*» και «*συκαλίδων*») *βρωθεισῶν τὴν κρηπίδα ζωμῷ ὀρνιθείῳ ἐνθρύψαντες ἤσθιον*»). Υπάρχει όμως και γι' αυτόν τον συνδυασμό το νεοελληνικό ανάλογο: είναι το γνωστό με το τούρκικο όνομα «ταούκ κιοκσού» (tavuk göğsü) γλύκισμα της Πολίτικης (Κωνσταντινοπολίτικης) ζαχαροπλαστικής, το οποίο παρασκευάζεται από αλεύρι (ριζάλευρο), ζάχαρη, γάλα και βραστό κοτόπουλο.

Οι κρηπίδες ήταν ένα από τα πολλά είδη πλακούντων που προσφέρονταν στους θεούς. Από τα ανάγλυφα που συγκεντρώσαμε γίνονται γνωστοί ως τώρα δύο αποδέκτες τέτοιου είδους πλακούντων: οι ελευσινιακές θεότητες, για τις οποίες μας βεβαιώνει το ανάθημα της Φίλης (**εικ. 2**) και η Άρτεμη Βραυρωνία, στο ιερό της οποίας βρέθηκε η μικρή ανάγλυφη στήλη (**εικ. 1**), από την οποία ξεκίνησε αυτή η έρευνα. Πιστεύω όμως ότι και άλλες θεότητες πρέπει να γεύονταν αυτές τις λιχουδιές.

Το γεγονός ότι οι προσφορές αυτές απεικονίζονται και πάνω σε ανάγλυφα που στήνονταν ως αναθήματα στα ιερά, δεν χρειάζεται επεξήγηση. Το δείχνει χαρακτηριστικά και η περίπτωση ενός άλλου αναθηματικού αναγλύφου με παράσταση πλακούντα, το σχήμα του οποίου όμως ήταν διαφορετικό. Είναι το μαρμάρινο ανάγλυφο από τα Μέγαρα (**εικ. 9**), διαστάσεων 75x65 και πάχους 2 εκ., σήμερα στο Cabinet des

[23] Η «*ἀμπελίς*» ή «*ἀμπελίων*», βλ. LSJ λ. *ἀμπελὶς* και *ἀμπελίων*, ταυτίζεται με το σημερινό αμπελοπούλι, η «*συκαλίς*», βλ. LSJ λ. *συκαλίς*, είναι ο σημερινός συκοφάγος.

[24] LSJ λ. *περίθεμα*, anything put round.

Médailles,[25] με την επιγραφή «*Ἡδύτιον Ἀρτέμιδι Ὀρθωσίαι*», που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. Το ανάγλυφο εικονίζει μεγάλο περιφερή πλακούντα, όπως σωστά ερμηνεύτηκε από τον L. Robert.[26] Χαρακτηριστικά για την αναγνώριση του αντικειμένου ως πλακούντα είναι η τομή της περιμέτρου του, το κομβίο στο κέντρο και οι απολήξεις των διαγώνιων λωρίδων που το διακοσμούν.[27] Τα ίχνη της ράσπας δείχνουν ότι είχε και χρώματα. Ήταν μια μεγάλη πίττα, όπως είναι οι δικές μας φανουρόπιττες, γλυκιά ασφαλώς, στην οποία παραπέμπει, όπως έχει σημειωθεί ήδη,[28] το όνομα της αναθέτριας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ[29]

Δεσπίνης, Γ. 2010. *Μεγαρικά*, Μέγαρα.

Κουμανούδης, Σ.Α. 1862. «Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί», *ΑΕ* 1862, 75- 82.

Πετράκος, Β. 1999. «Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος», *ΠΑΕ* 1999, 1-31.

Ρωμαίος, Κ.Α. 1955. *Μικρά Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη.

Antonetti, C. 1998. Le développement du panthéon d'une métropole: Mégare, στο V. Pirenne-Delforge (επιμ.), *Les Panthéons des cités des origines à la Périégèse de Pausanias. Actes du colloque organisé à l'université de Liège du 15 au 17 mai 1997*, Liège, 35-46.

Beazley, J.D. 1927. *CVA Great Britain 3. Oxford 1*, Oxford.

Beck, F.A. 1975. *Album of Greek Education*, Sydney.

Boardman, J. 1975. *Athenian Red Figure Vases,* London.

Brumfield, A. 1997. "Cakes in the Liknon. Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth", *Hesperia* 66, 147-172 πίν. 46-52.

Denoyelle, M. 1991. "Macron au Louvre: autour d'une nouvelle acquisition du département des Antiquités grecques, étrusques et romaines", *Revue du Louvre* 5/6 1991, 13-20.

Dentzer, J-M. 1982. *Le motiv du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.*, Paris.

Greifenhagen, A. 1958. *CVA Deutschland 13. Mannheim 1*, München.

Greifenhagen, A. 1962. *CVA Deutschland 21, Berlin Antiquarium 2*, München.

Guarducci, M. 1974. *Epigrafia greca III,* Roma.

Furtwängler, A. und Reichhold K. 1904-1932. *Griechische Vasenmalerei. Auswahl hervorragender Vasenbilder I-III*, München.

Isler-Kerényi, C. 1984. "Hermonax in Zürich III: Der Schalenmaler", *AntK* 27, 154-165.

Kurz, U. 2008. "Früchte und Opferkuchen in der Koroplastik des Demeter- und Kore/Persephonekultes von Herakleia/Policoro", στο Chr. Franek κ.ά. (επιμ.), *Thiasos. Festschrift für E. Pochmarski zum 65. Geburtstag*, Wien, 513-536.

[25] Robert 1936, 22, αριθ. 18, πίν. XII. *SEG* 13 (1956) 304. Guarducci 1974, 42-43, εικ. 19. *SEG* 48 (1998) 568. Για το ανάγλυφο βλ. τελευταία Δεσπίνης 2010, 119.

[26] Robert 1936, 22 «*gâteau orbiculaire, avec deux diagonales en relief. Ces diagonales sont légèrement enflées à leurs extrémités, et à leur point d'intersection se trouve un bouton percé au centre*».

[27] Η άποψη της Antonetti 1998, 44-45, εικ. 1, ότι εικονίζεται τροχός άρματος δεν ευσταθεί.

[28] Guarducci 1974, 43.

[29] Για τις συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται βλ. *Archäologischer Anzeiger* 2005.2, 309-399.

Löhr, Chr. 2000. *Griechische Familienweihungen. Untersuchungen einer Repräsentationsform von ihren Anfängen bis zum Ende des 4. Jhs. v. Chr.*, Rahden/Westf.
Lullies, R. 1951. *Eine Sammlung griechischer Kleinkunst*, München.
Mingazzini, P. 1950-51. "Sulla pretesa funzione oracolare del Kottabos", *AA*, 35-47.
Möbius, H. 1924. "Neue Inschriften aus Attika und Argos", *AM* 49, 1-16.
Moore, M. 1997. *Attic Red-figured and White-ground Pottery, Agora XXX*, Princeton N.J.
Otto, B. 1996. "Die Göttin mit der Kreuzfackel", στο *Fremde Zeiten. Festschrift für J. Borchhardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 II,* Wien, 177-186.
Peppas, Delmousou D. 1966. "Epigraphical Notes", *AJA* 69, 151-152.
Robert, L. 1936. *Collection Froehner I. Inscriptions grecques,* Paris.
Schauenburg, K. 2000. *Studien zur unteritalischen Vasenmalerei II*, Kiel.
Schauenburg, K. 2001. *Studien zur unteritalischen Vasenmalerei III*, Kiel.
Smith, H.R.W. 1936. *CVA USA 5. University of California 1,* Cambridge Mass.
Svoronos, J. 1937. *Das Athener Nationalmuseum III ergänzt von A. Philadelpheus,* Athen.
Van Straten, T.F. 1995.: *Hiera kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*, Leiden.
Von Sybel, L. 1881. *Katalog der Sculpturen zu Athen*, Marburg.
Walters, H.B. 1921. "Red-figured Vases recently acquired by the British Museum", *JHS* 41, 117-150.
Wegner, M. 1949. *Das Musikleben der Griechen*, Berlin.
Williams, D. 1993. *CVA Great Britain 17, British Museum 9*, London.

† Γιώργος Δεσπίνης,
Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας του ΑΠΘ,
Ι. Δροσοπούλου 3
112 57 Αθήνα

Εικ. 1. Αναθηματικό ανάγλυφο, Μουσείο Βραυρώνας ΓΕ 1021.

Εικ. 2. Αναθηματικό ανάγλυφο, Επιγραφικό Μουσείο 8790.

Εικ. 3. Αναθηματικό ανάγλυφο, Επιγραφικό Μουσείο 12567.

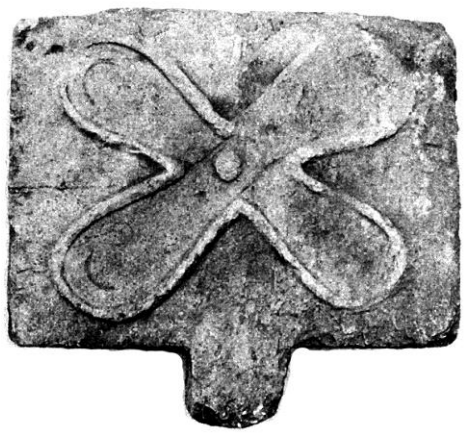

Εικ. 4. Αναθηματικό ανάγλυφο, Αποθήκη Ραμνούντος 2246.

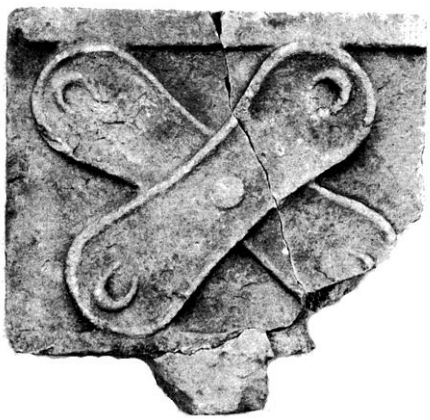

Εικ. 5. Αναθηματικό ανάγλυφο, Αποθήκη Ραμνούντος 2247.

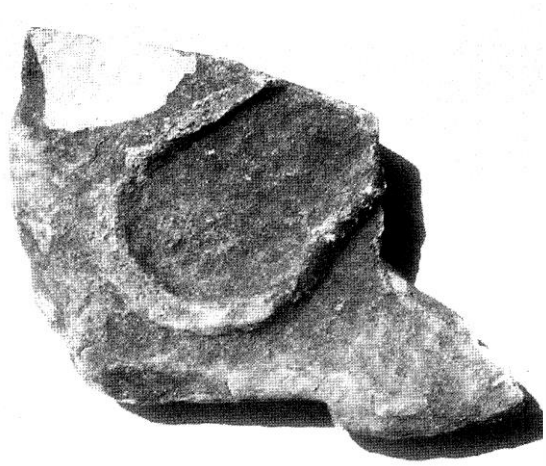

Εικ. 6. Αναθηματικό ανάγλυφο, Αποθήκη Ραμνούντος 2262.

Εικ. 7. Αναθηματικό ανάγλυφο, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5259.

Εικ. 8. Αναθηματικό ανάγλυφο, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 12184.

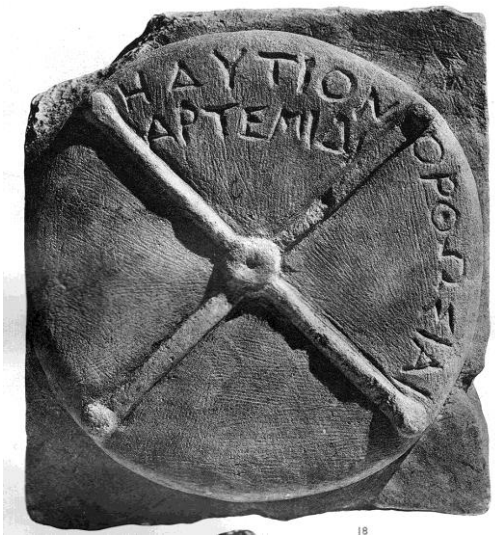

Εικ. 9. Αναθηματικό ανάγλυφο, Παρίσι, Cabinet des Médailles.

A QUARRY-MARK FROM ANCIENT THERA

In 1898 Hiller von Gaertringen published a window-like sign inscribed along with graffiti names in a rock plateau at Prophetes Elias on the island of Thera.[1] If the archaic character of the settlement excavated at Mesa Vouno (**fig. 1**) was not undisputed,[2] then this sign would be expected to have been interpreted as a "mason's mark" like those observed by A.J. Evans in 1895 at Knossos[3] (**fig. 2**). Apart from the minoan "mason's marks"[4] the only other case of a window-like sign appears so far in the early euboic alphabet in the form of letter *xi* (ξεῖ) enclosed in a square.[5] Mason's marks are attested in LMI Akrotēri of Thera;[6] out of a total of 94 mason's marks not one includes the type of Gate or Window.[7]

The evidence pointing out that this sign from Thera is indeed a quarry-mark are the following: the sign does not belong to any letter-form of any Doric island;[8] the sign was found in the city's quarries;[9] it is surrounded by inscribed male names, which lack the patronymic or ethnonym attribute:[10]

(a) ⊞

(b) Ἐ[π]ιχαρ-

(c) Κhαρμογένης
Δαμόνιqος, [Σ]αμό[λ]α(?)[11]

---

[1] *IG* 12, 3 767a. Dimensions 0,10×0,12 m.

[2] Gaetringen 1897. See also the comment of Coldstream (1979, 91): "*Unlike their predecessors in the Late Bronze Age, the Dorian inhabitants had the good sense to found their polis on the high limestone spur of Mesavouno, in the only non-volcanic part of the island*".

[3] Evans 1895, 13-14, Fig. 9 d 1, 83, Table II n. 7. In the meantime, the actual form of this sign has been distorted in the digital edition of *Inscriptiones Grecae* by Packard Humanities Institute (Searchable Greek Inscriptions 2015, January 1); the window-like sign from Thera is transcribed as the Greek letter *theta* (*θῆτα*). Yet the Greek *theta* –whether crossed or not- is always round (Jeffery 1990, 29), whereas the sign from Thera is rectangular.

[4] Evans 1895; Hood 1987; Hood 2002; Begg 2004.

[5] Jeffery 1990, 32 n.8, 236.

[6] Hood 1990, 119, 121.

[7] The mason's marks in Akrotēri are the Simple Cross, the Branch, the Λ-shaped sign, and the Trident (Notti 2014, 100, 101, catalogue in pp. 106-132). Traces of possibly "Minoan" quarries were found at the north end of the east ravine, close to prehistoric Akrotēri (Marinatos 1974, 7, Pl. 1a).

[8] Jeffery 1990, 308.

[9] Wilski 1904, 227.

[10] For discussion on this topic, see Tziligkaki and Stamatakis, *forthcoming*.

[11] *IG* 12, 3 767a-c.

The graffiti of male names is a quite common feature in quarries, such as the marble quarries of Karystos[12], the limestone quarries of Cavo Sidero in eastern Crete,[13] as well as in the underground tunnel of Eupalinos' aqueduct on Samos.[14] In the vicinity of the Theran quarry-mark lies the cave "Pelekēto" (Πελεκητό)[15] whose name itself implies the presence of a quarry, since it is an adjective deriving from the verb πελεκάω, a word retaining the same meaning throughout antiquity until today.[16] Last but not least, an analogous sign is recorded from the quarry of "Ta Skaria" at Palaikastro on eastern Crete[17] (**fig. 3**). The only difference is that the quarry-mark from Palaikastro is almost double the size compared to the one from Thera, measuring 0,23×0,20 m.[18]

Quarry-marks

The signs known as "masons' marks" were first found in Knossos, on blocks used in the construction of the so called Early Palace, which was built in the Middle Minoan I period.[19] Knossos seems to be the first center of their development and has produced by far the greatest number of these signs.[20] Some scholars see religious or magical intention, while others consider them as gang marks and quarry-marks.[21]

The sign from the quarry of "Ta Skaria" at Palaikastro belongs to the basic type of the Window.[22] This type is found 56 times in the palace of Knossos but is absent from the palaces in Phaistos and Malia.[23] The fact that this mark is found in a quarry reinforces the idea that these Cretan Bronze Age signs may have been quarry-marks, as originally suggested by Chapouthier.[24] The distinction between quarry-marks and mason's marks should focus on the fact that the latter serve as instructions for the dressing of the stone "into its final architectural form and for its assembly into the overall structure", according to McLean.[25]

The characterization of quarries as "Minoan"

Do all these quarry-marks date to the Bronze Age? The proximity of the afore-

---

[12] Lambraki 1980, 47, fig. 10a.

[13] *ICr* 3, vii 6.

[14] With the exception that the names there are written in the genitive form (except two) and are painted with red color on the rocky surface of the tunnel (Kienast1995, 193).

[15] *IG* 12, 3 767.

[16] *LSJ Online*, s.v. πελεκ-άω (πέλεκυς), hew or shape with an axe; *LSJ Online*, s.v. πελεκητός, ή, όν, hewn. Κριαράς 1995, s.v. πελεκώ, -άς and πελεκίζω. Compare the name of the quarry "Ta Pelekēta" ("Τα Πελεκητά") at Zakros in eastern Crete (Hogarth 1900-1901, 142; Πλάτων 1968, 181-183, pl. 164; Shaw 1971, 30-31, fig. 21-23; Papageorgakis, Mourtzas and Orfanoudaki 1992, 22-23). In addition, the name of the site "Peleki" (Πελέκι) at Kato Zakros, where a quarry and a rock-cut fish tank have been found (Νακάσης 1987, 85-86; Παπαγεωργάκης, Παπαδάκης and Μουρτζάς 1994, 159).

[17] Driessen 1984.

[18] Driessen 1984, 149. For the dimensions of the Theran quarry-mark, see supra n.1.

[19] Hood 2002, 97.

[20] Hood 2002, 98.

[21] Hood 2002, 99.

[22] Driessen1984, 149, fig. 9, pl. 13e; Hood 2002, fig. 2 type 8a.

[23] Hood 1987, 207 fig. 5.

[24] Chapouthier 1930, 88-9; Hood 2002, 101.

[25] McLean 2011, 205; see also Ορλάνδος 1994, 2, 160-63.

mentioned quarries to Minoan sites is by no means compulsory for their characterization as exclusively Minoan. Michael Durkin, the geologist who studies the signs in the quarries of Ai-Lias, a hill on the east of Knossos, notes that all these signs occur on surfaces of rock which "*there was no intention of attempting to extract building stone*".[26] The Ai-Lias quarries do not necessarily belong exclusively to the Bronze Age. It is most probable that they are Greek-Roman or just Roman in date,[27] since the area of Knossos is constantly occupied and the city-state of Knossos flourished in the second century C.E., the theatre and the amphitheater being some of the significant constructions of the city.[28]

Analogous seems to be the case from Palaikastro. The quarries of "Ta Skaria" are not exclusively Minoan; they operated until the 20th century.[29] Among the majority of MM III/LM I sherds found in the quarries, there were also three Hellenistic sherds and a Byzantine one.[30]On the other hand, the site of "Ta Skaria" is a small one; Soles suggests that "*the stone may never have been used more extensively on the site*".[31] The quarry-mark was inscribed to the south of Quarry E of Skaria, an extraction site, where a small area had been quarried and many unfinished blocks have been left *in situ*.[32]

The quarries are situated in Plaka Cape, which must have been the ancient Cape Gram(m)ion, hence the modern name of Grandes Bay[33] (**fig. 3**). The Palaikastro basin or part of it was called "*Heleia chōra*" in the third century B.C.E. (Ἑλεία χώρα, i.e. the land of Eleia).[34] The famous sanctuary of Dictaean Zeus is located in Rousolakkos, close to the hamlet of Agkathia.[35] The archaeologists observed a sudden transition from the LM I period to the sixth century B.C.E. in Palaikastro and attributed it to levelling and modern search for building material.[36] A recent re-examination of the stratigraphy concluded that a late Classical or Hellenistic deposit was not disturbed; in fact, finds that come from the area around the *peribolos* of the sanctuary represent four different groups of roof tiles in the time span of 560/550 B.C.E. and another one in the Classical period.[37]

The presence of roofing tiles combined with the rectangular plan that was revealed by means of geophysical inspection[38] provide compelling reason for the need to construct again buildings in cut-stone at Palaikastro after so many centuries since the abandonment of the Minoan city. After all, the notion of building in cut-stone is inaugurated again in the seventh century in Greece due to the invention of roof tiles, the excessive weight of which demanded strong walls.[39] Additionally the prevalence of

---

[26] Hood 2002, 101. Pl. III.

[27] Hood and Smyth 1981, 26-27, 54 n. 264; n. 266-7, 61 n. 363-5.

[28] Hood and Smyth 1981, n. 110-112; Sweetman 2010, 358, 359; Τζιλιγκάκη 2014, 257-8.

[29] Bosanquet 1901-1902, 315; Soles 1983, 45, figs. 15-16.

[30] Driessen 1984, 144 n. 34.

[31] Soles 1983, 45.

[32] Driessen 1984, 148, 149 n. 42.

[33] Tzedakis et al. 1990, 60 fig. 20, n. 3; Φαράκλας et al. 1998, 172.

[34] *ICr* 3, iv 9, line 78; Φαράκλας et al. 1998, 173, 181, area 139; Boyd et al. 2006, 92.

[35] Bosanquet 1904-1905, 300-305; Boyd et al. 2006, 134. For a synopsis of the site's history, see Digital Crete: Archaeological Atlas of Crete, s.v. Roussolakkos (Settlement). For the supra-local status of the sanctuary of Dictaean Zeus, see *SEG* LVI 1046 with references to *ICr* 3, iv 9; *ICr* 1, viii 13; *ICr* 3, ii 2.

[36] Bosanquet 1904-1905, 299-300.

[37] Thorne and Prent 2000, 173.

[38] Boyd et al. 2006, 134.

[39] Lawrence and Tomlinson 1996, 59.

rectangular plans demanded rectangular roofs that are most easily tiled.[40]

One could argue that "Ta Skaria" is a sandstone quarry, whereas porous limestone is the building material expected to have been used for the archaic temple of Dictaean Zeus; such was the case of Zeus' shrine in Amnisos[41] or that of the late Hellenistic/ Roman buildings at the foot of Kastri hill in Palaikastro.[42] But the preference of limestone over sandstone is not an obligatory indicator for the transition from Bronze Age to a post-Minoan date. At the site of Plakoskala at Lenika in Zakros imported blocks of grey sandstone were used in a shrine (?) of the Geometric and Early Orientalizing period.[43]

Research in Nimes in France suggests that the safest way to date quarries is by the meticulous observation and examination of the traces left by tool marks on the surface of the rock.[44] Such a research has not been done in the quarries of "Ta Skaria" yet. In other words, the quarries on Crete that operated for a long period of time must have been exploited in the Bronze Age, but their front, as we observe it today, provides evidence about the last phase of their exploitation.

The last phase of extraction is possible to date in the aforementioned Theran quarry located in the site of *Pelekēto* in Prophētes Elias.[45] It is an archaic quarry, dated probably to the seventh century B.C.E.[46] according to the letter form of the names[47] of Kharmogenēs and Damonikos, which are inscribed *boustrophedon* a little below the window-shaped quarry-mark.

The question now raised is whether the analogous quarry-mark, observed in the quarry of "Ta Skaria" at Palaikastro, could be archaic as well. It seems that the archaic date of signs that have first appeared in the Bronze Age is not unusual on Crete. For instance, the double axe symbol occurs at law inscriptions of Dreros, Lyttos and Gortyn (Great Code) as a punctuation mark.[48] A mason's mark in the form of an arrow (according to Hood's classification)[49] was inscribed on a block of local stone found in the second acropolis of Praisos (whose occupation ranges from the archaic to the Hellenistic period),[50] almost the same as the one found on blocks at Bronze Age Knossos.[51]

Companies of masons

The east end of Crete was not unknown to the inhabitants of ancient Thera. The

---

[40] Lawrence and Tomlinson 1996, 59. Notice the prevalence of the plan of *oikos* in the public buildings of Crete and the variety of roof tiles during the years 700-480 B.C.E. (Τζιλιγκάκη 2009, 20-25, 28-33, table 1, fig. 1-5).

[41] Schäfer 1992, 162, 183, pl. 34, 2.3.

[42] Driessen 1984, 144.

[43] Βοκοτόπουλος 1997-98, 252 fig. 5b, 253, fig. 6, 255, 266, 267.

[44] Bessac 1993, 213.

[45] Wilski 1899, Sheet 2. See supra, page 2.

[46] *IG* 12, 3 767a. Fraser and Matthews 1987, s.v. Χαρμογένης, Δαμόνικος, Σαμόλας; Jeffery (1990, 323 n. 1) dates them with reluctance to the end of the eighth century B.C.E. onwards.

[47] *IG* 12, 3 767b-c; Wilski 1904, 227.

[48] About Dreros: Demargne and Van Effenterre 1937, 334; Jeffery 1990, 308-9. About Lyttos and Gortyn: Evans 1895, 91; Evans 1909, 104; *ICr* 1, xviii 5 line 7; *ICr* 4, 72 ix, line 24; line 43; Jeffery 1990, 308-9.

[49] Hood 2002, type E 14 (i) arrow.

[50] Halbherr 1901, 375, fig. 5

[51] Evans 1895, 13 fig. 9b; Halbherr 1901, 375.

north northwest and northwest winds that prevail for more than half a year, nearly all the summer, are convenient enough for the mariner to approach the eastern coasts of Crete.[52] The NASA satellite image, acquired on the 3rd of July 2014, depicts in a most impressive way the wakes (and not oil spills) "*caused by north and northwest winds that roughened and smoothed the water surface behind Crete and the other islands*"[53] (**fig. 4**).

A possible sea route between Thera and the eastern part of Crete is implied by Herodotus (4.151-152), when he mentions that a mission from Thera were sent to establish a colony around 650/40 B.C.E. Their quest on Crete led them to the territory of Itanos, in the north part of eastern Crete. There they met the fisher of murex Korobios who led them to Libya, where they established their colony Kyrene around 631 B.C.E.[54] We know nothing more about Korobios' origin, but his occupation –the fishing of purpury– is epigraphically attested in the territory of ancient Stalai, at the southeastern part of Crete in the third century B.C.E.[55] However, the most solid evidence concerning the connections between Thera and the eastern coast of Crete is provided so far by a late geometric Theran sherd found at Itanos.[56]

If both quarry-marks from Crete and Thera are considered to be contemporary, i.e. archaic in date, then they could be interpreted as signs of a team of masons and quarry workers that travel from place to place and were appointed by the local community. Despite the scanty evidence, mobility is usually recorded for major artists, mainly sculptors,[57] but also for potters.[58]

The content of three inscriptions from Crete –Gortyn,[59] Axos[60] and Afrati-Lyttos[61]– has been interpreted as evidence that the Cretan city-states permitted foreigners to live and work in their communities. Such an approach is rejected by P. Perlman.[62] In any case, two inscriptions from Gortyn[63] refer to an annual salary for free men and slaves that resided in the city state. That salary consists of a quantity of grain, one hundred *medimnoi* of figs and barley.[64] The quantity is exaggerated for the annual consumption of

---

[52] Spratt 1865, 1, 214.

[53] Voiland 2014, 11 September. The optical phenomenon of sunglint is a result of sunlight reflecting off the surface of water at the same angle that a satellite sensor views it. In the case of figure 4, Cyclades and Crete "*create a sort of wind shadow —blocking, slowing, and redirecting air flow*" (Voiland 2014, 11 September). For the phenomenon of sunglint in the western and central parts of Crete, see figure 3 (Stefanov 2011, 15 August).

[54] *RE* 12, 1: 158, s.v. Kyrene 2; Stampolidis 2006, 56-61.

[55] *ICr* 3, iv 9, line 123; vi 7A, line 6; Φαράκλας et al. 1998, 170.

[56] Deshayes 1951, 204-5, fig. 2 n. 5; Stampolidis 2006, 61.

[57] Burford 1965, 32; Coulton 1977, note 74; Boardman 1995, 19; Stampolidis (2006, 59) has expressed the hypothesis that the name of the music clan *Ἀμητορίδας* at Eleutherna may not mean the orphans but the stateless.

[58] Τιβέριος 1989a, 617-619. Τιβέριος 1989b, 34, notes 15-16.

[59] *ICr* 4, 79; Van Effenterre and Ruzé (1994, 128-130 n.30) date the inscription around 450 B.C.E.

[60] *ICr* 2, v 1. The inscription has been dated around 525-500 B.C.E. by Van Effenterre and Ruzé (1994, 122-24 n. 28).

[61] Van Effenterre (1973, 45-46) considers Spensitheos to be a foreigner. *SEG* XXVII 631, ca. 500 B.C.E.

[62] Perlman 2004, 112, 118.

[63] *ICr* 4, 79; 144.

[64] *ICr* 4, 79. Van Effenterre and Ruzé 1994, n. 30; Perlman 2004, 115. About traditional units of value and the relatively late introduction of indigenous coinage in Crete, see Stefanakis 1999, 249-250.

one human that is why the salary (μισθός) "should not be regarded as an annual *per capita* salary, but rather as the annual salary of a group of workers".[65]

For Athens, the evidence is far more satisfactory. Masons from the Phocian town of Panopeus were sent to Athens in the fourth century B.C.E. to help reconstruct the Pnyx retaining wall.[66] It seems that in the city-states of Athens and Thebes the usual policy was to help allies with the provision of labor and skilled workmen, such as stone masons.[67]

This practice was common from the 18th century C.E. until the 1960s in Greece, when groups of traditional masons mainly from Epirus and Lagkadia Gortynias (central Peloponnese) travelled in distant places, and built houses, bridges, churches, schools, fountains, all in stone.[68] Among those fellows a person specialized in the technique of quarrying was included.[69]

Companies of masons who travel in distant places are not only attested in mainland Greece, but also in the islands. Masons from Spetses and Hydra worked in many villages of the southeastern Laconia in the 18th century C.E., while the presence of masons from Crete and Cassos is attested in Southeastern Peloponnese in the next two centuries.[70] Captain T.A.B. Spratt, who sailed around Crete in the middle of the 19th century C.E., records that the men of Karpathos were not sailors, but were all masons and house-builders.[71] As a consequence, they went to work in companies during the summer, either in close or distant places, building or repairing houses.[72] Workmen from Karpathos also worked in quarries at Attica.[73]

The exodus of Cretan artists in the archaic period

If these quarry-marks from Palaikastro on Crete and Peleketo on Thera are contemporary and echo the activity of a company of masons, the next question to be resolved is the origin of these masons. Would they come from Crete or from Thera? The geometric cemeteries of Mesa Vouno and Sellada gave the impression to Coldstream[74] that the Theran society is a conservative and settled one, "*not greatly interested in the innovations in the outside world*". Occasionally they import fine pottery from Crete,[75] but there are also cases of export to Crete; at Itanos,[76] Istron,[77] Knossos[78] and Eleutherna.[79]

---

[65] Van Effenterre and Ruzé 1994, n. 30, 130; Perlman 2004, 116.

[66] Rotroff and Camp 1996, 271, 272, pl. 79-80.

[67] Rotroff and Camp 1996, 274; «τέκτονες καὶ λιθουργοί» (Thuc. 5.82.6); «τεχνίτας καὶ λιθοτόμους» (Diod. Sic. 14.85.3); «μετά λιθολόγων και τεκτόνων» (Xen. *Hell*. 4.4.18).

[68] Κωνσταντινόπουλος 1983, 23-24; 1987, 19ff.

[69] Κωνσταντινόπουλος 1983, 53; 1987, 61.

[70] Πετρονώτης 1980; Κωνσταντινόπουλος 1983, 19; Κωνσταντινόπουλος 1987, 17 for Spetses and Hydra.

[71] Spratt 1865, 1, 227. For their activity in the 20th century C.E., see Georgitsoyanni 2005, 111, 116-117.

[72] Spratt 1865, 1, 227.

[73] Δαμιανού 2008.

[74] Coldstream 1979, 218.

[75] Coldstream 1979, 217.

[76] See supra n. 56.

[77] Hayden 2003, 71, n. 191-n. 192, fig. 46, pl. 30 (Late Geometric to Orientalizing sherds).

[78] Coldstream 1972, 98 n. 128-130; Stampolidis 2006, 61.

[79] For the late geometric (720-690 B.C.E.) *stamnos* found at Eleutherna, see Κοτσώνας 2004, 253-54 n. 287; Stampolidis 2006, 63, fig. 9, 64.

The middle of the seventh century B.C.E. seems to inaugurate an extroverted spirit for the inhabitants of Thera; the Thessalian and Boeotian colonists of Thera founded the city of Kyrene in Libya.[80] In addition to this colonial enterprise, works of art made of marble indicate affinities with Crete; two Theran *kouroi* wear a belt,[81] a trait of clearly Cretan origin;[82] the gesture of the right hand of the colossal marble daedalic *kore*, recently found in an archaic tomb of SW Sellada,[83] resembles the Cretan Dame d'Auxerre (ca. 640 B.C.E.).[84] The *kore* and the four *kouroi* published by Kontoleon exhibit the same craftsmanship and the same large grained crystallic marble of color that ranges from white to white-blue.[85] Kontoleon assumes a naxian origin of the marble[86]and wonders about the naxian origin of the sculptors or the possibility of a naxian influence on theran artists.[87] Recently published archaic marble sculptures from Sellada and Exomytis exhibit neither parian nor naxian characteristics, therefore they are attributed to a local workshop.[88] The *kouros* from Thera has been attributed to workshop of either Chios, Peloponnesus, Ionia, Paros or Naxos.[89] Boardman on the other hand considers the presence of Cretan artists in the quarries/workshops of the islands very possible, since Crete lacked marble and in turn, the islanders lacked tradition in sculpture, tools and connections with Egypt.[90]

Limestone may be the main stone used for the Cretan Orientalizing sculptures (statues from Gortyn,[91] Astritsi,[92] Prinias,[93] and Eleutherna[94]) but the island of Crete does

---

[80] Κοπιδάκης 1986, 112 on the myth of Kyrene, based on Hes. fr. 215 and fr. 216; Pind. *Pyth* 9.5; Callim. *Hymn* 2.90; Ap. Rhod. *Argon* 2,500; Phylarchos *FGrH* 81 F 15 and F 16.

[81] Kontoleon 1958, 123, Beil. 90.2 (Kouros Γ); 124, Beil. 91.2; 92 (Kouros Δ). Kouros Γ comes from the area of Sellada (Κοντολέων 1939-1941, 2 n.1), whereas Kouros Δ from the vicinity of Mesa Gōnia (Kontoleon 1958, 123).

[82] Boardman 1982, 31.

[83] Thera Museum n. 318. Karakasi 2001, 81, pl. 76; Μαρθάρη (s.d.), 286, fig. 11: The statue, 2,30 m tall, is dated by the excavator Ch. Sigalas to the second half of the seventh century B.C.E.

[84] Paris, Louvre Museum cat. n. 3098; Pernier 1914, 101-2, fig. 57; Σταμπολίδης 2004b, 236 n. 253.

[85] Kontoleon 1958, 118, 121.

[86] Kontoleon 1958, 118 n. 5 excludes a parian origin of the marble.

[87] Kontoleon 1958, 139.

[88] Τριάντη 1999, 191 (Thera Museum n. 402), pl. 1; 192-3 (Thera Arch. Museum n. 327) fig. 3-4; 196-7 (Athens National Museum n. 5295), fig. 5-6. Their marble is considered to be the coarse grained naxian marble (Τριάντη 1999, 190, 191, 192). In the case of the right calf of Kouros n. 5295, it is characterized as greyish (Τριάντη 1999, 194). About the *kouros* from Exomytis (Athens National Museum n. 8 & 5295), see Τριάντη 2014, 114-117 n I.1 86, fig. 326-9. It dates to the beginning of the second quarter of the sixth century B.C.E.

[89] Τριάντη 2014, 117 with reference.

[90] Boardman 1982, 31.

[91] Herakleion Museum n. 380. Rizza and Scrinari 1968, 156 n. 7, pl. II-III.

[92] Davaras 1972.

[93] Pernier 1914, 18-61, 86, fig. 19, figs. 21-23, figs. 45-46. Beyer 1976. D'Accunto (1995, 20-24, 30, n. 101-105) summarizes all the suggested reconstructions for the place of the sculptures and the suggested chronologies by scholars.

[94] Herakleion Museum n. 47; Boardman 1982, 18, fig. 33. Σταμπολίδης 2004a, 235-36, n. 252 published the lower part of a standing limestone daedalic *kore* (the *Kore* of Eleutherna, Rethymnon Museum n. Λ3530) that was found in the necropolis of Orthē Petra. It is dated around 650 B.C.E. See also part of a deadalic head (Rethymnon Museum n. Λ3462) in Σταμπολίδης 2004, 237, n. 254, and Stampolidis 2006, 55, fig.4.

possess marble quarries,[95] the white marble quarry of "Kionia" or "The Rods of Digenis" close to Chamezi in eastern Crete being one of the most significant, since there is evidence that it has operated since the seventh century B.C.E.[96] Traces of a sharply edged tool in a horizontal cut at Working Area 1 have been interpreted as the forerunner of the quarrying technique that used wedge holes.[97] Perhaps this is a trace of the "Parian technique",[98] whose variation is considered to be the *pointillé* technique; this technique is observed close to half-finished archaic statues in the oldest Naxian quarries (Melanes and Apollonas) and does not exclude the use of this technique from the Archaic period until the Byzantine times.[99] A coastal quarry of white marble is also reported from eastern Crete, close to Pacheia Ammos.[100]

In central Crete, the territory of the city-state of Axos,[101] whose connection with archaic Thera is attested by the presence there of a Theran trader named Themison (Herodotus 4.154),[102] is abundant with modern quarries of white or semi-white marble at Aloides, Doxaro and Damasta (fig.5).[103] Aloides was settled in antiquity, hence the deposit[104] that included a clay figurine of a seated woman that holds on her shoulder a *pinax*, but the date is unknown. An inscribed funerary slab from Axos, which served as a door to a tomb, and dates to the first century B.C.E., is reported to be of "local white marble".[105]

Of course the Cretan semi-white marble is of inferior quality in comparison with the Parian and Naxian types.[106] Nevertheless, however farfetched these inferences about the origin of the Theran marble daedalic *kore* and its sculptor may sound, one cannot dispute the existence of marble outcrops in Crete and the island's radiance in the Orientalizing period.[107] Concerning the progress of Orientalizing Crete in sculpture, one more statement of historical interest can be made; the architects of the archaic Artemision of Ephesus were from Knossos.[108] Even though there is lack of evidence

---

[95] Τσιραμπίδης 1996; Τζιλιγκάκη 2014, 64-65, 138-139, 342-5, 379-381, 394-8, 405-6, 407-8. Moreover, Tziligkaki, *forthcoming*.

[96] Sherds of seventh and sixth century B.C.E. *pithoi* were traced by Πλάτων 1953a, 297; Πλάτων 1953b, 489. For a detailed presentation of the quarry, see Durkin and Lister 1983. The traces of the wedge holes should now be dated according to the date provided by Rotroff and Camp (1996) for the Third Period of Pnyx, which is around 340 B.C.E.

[97] Durkin and Lister 1983, 74.

[98] Kozelj 1988, 6-7, pl. 3, pl. 27; Kozelj and Wurch-Kozelj 2000, 417-419, fig. 1-4.

[99] Κοκκορού-Αλευρά et al. 2010, 42, 76.

[100] Its last phase of operation is dated from the early first century C.E. to the late second century C.E. (Harrison 1990, 148-50). See also Tziligkaki, *forthcoming*.

[101] Φαράκλας et al. 1998, 82-83, 185, n. 14, area 68, fig. 13A.

[102] Stampolidis 2006.

[103] Τσιραμπίδης 1996. Τζιλιγκάκη 2014, 342-3.

[104] Sanders (1982, 163, 13/15 Aloides) mentions that "*a marble statue of a seated female and a lion protome ought to indicate a site of some wealth or a shrine*", but the Greek text by Πλάτων (1949, 595-6) refers to a deposit at Aloides containing a seated female figurine holding a *pinax* on her shoulder. The marble lion *protome* was found and handed to the Museum by a citizen, but the original site is not mentioned.

[105] Herakleion Museum n. 132; *ICr* 2, v 50; Martínez Fernández 2006, 170, fig. 2. Height 0,28m, width 0,44m, thickness 0,055m.

[106] Τσιραμπίδης 1996, 262-266; Τζιλιγκάκη 2005, 228-9, 369, pl. II. Reasons for the scarce exploitation of the Cretan marble in Τζιλιγκάκη 2005, 234-5.

[107] Boardman 1982, 17.

[108] See infra n. 115-6.

about groups of workers that left from Crete to seek work in other areas of the Greek world, there are sufficient data about Cretan artists –sculptors and architects– that were active outside Crete in the Archaic period, i.e. seventh-sixth centuries B.C.E.[109]

Dipoinos and Skyllis were sculptors from Crete who worked in Sikyon (Peloponnese) around 600 B.C.E.; some consider them as students of Daidalos, while others say that Daidalos was married to a woman from Gortyn, and Dipoinos and Skyllis were their sons (Paus. 2.15.1).[110] According to Pliny (*HN* 36.9) "*marmore scalpendo primi omnium inclaruerunt Dipoenus et Scyllis*". They reached their peak in the 50th Olympiad, which is around 580-576 B.C.E.[111]

Pausanias records Cheirisophos, another Cretan sculptor that worked in the Peloponnese, this time in Tegea (Paus. 8.53.7-8). The inscription *IG* 5, 2, 83 mentions that Φιλοκράτης Δαμονίκου covered with gold leaf the statue of Apollon (the one that perhaps Cheirisophos made). If the original statue was plated with gold, then Cheirisophos knew metallurgy as well. It is probably a very old statue of the seventh or early sixth century B.C.E.[112]

According to stratigraphy, Knossos appears to be completely abandoned in the years between 600-525 B.C.E.,[113] perhaps as a result of wars and/or famine.[114] This is the period that Chersiphron from Knossos and his son Metagenes built the Artemision of Ephesos. Vitruvius (*De arch.* 10.2.11-12) mentions Chersiphron for the transportation of the columns, but his son Metagenes for the transportation of the architraves.[115] Artemision was probably erected just after 560 B.C.E. due to the gift of Kroisos. The next point for its date is the sculpted *sima* which dates around 530/525 B.C.E.[116]

Aristokles from Kydonia made a complex of Hercules fighting against an Amazon, which was dedicated by Euagoras from Zancle in Olympia. Euagoras's dedication must have taken place before 490 B.C.E.; the year after Zancle was renamed Messene (Thuc. 6.4; Paus. 5.25.11).[117]

CONCLUSIONS

The connections between Crete and Thera in the Orientalizing and Archaic period, attested until now by Herodotus, pottery, and sculpture, are further indicated by two quarry-marks. A quarry-mark in the form of a Window was inscribed in a quarry of the seventh century B.C.E. at Prophetes Elias on Thera. The archaic character of the site in combination with the total absence of the "Window-type" in the mason's marks of the LMI settlement in Akrotēri, excludes the possibility of a Minoan date. From that perspective, the quarry-mark from "Ta Skaria" at Palaikastro on Crete is considered to be archaic due to the archaic date of the shrine of Dictaean Zeus in Palaikastro that lies in the vicinity, and the unfinished blocks left *in situ* in a little distance from the inscribed

[109] Perlman 2004, 128; Τζιλιγκάκη 2005, 191- 200; Τζιλιγκάκη 2009, 48.
[110] Παπαχατζής1989, 123-24.
[111] Hermary 2001, 184-85.
[112] Vollkommer 2001, s.v. Cheirisophos.
[113] Erickson 2000, 127.
[114] Huxley 1994, 128-29.
[115] Svenson-Evers 1996, 94-5.
[116] Svenson-Evers 1996, 96-8.
[117] Παπαχατζής 1991, 78, n. 3, 319, n. 1.

quarry-mark. If we accept the interpretation that the quarry-marks from the area of Ai-Lias at Knossos were indicators for areas that were not intended to be extracted, the inscribed male names under the quarry-mark of Thera and the unfinished blocks of Quarry E close to the quarry-mark at Palaikastro could be explained from that point of view. It is not the first time that Bronze Age symbols survive in archaic Crete; the Bronze Age mason's mark of the double axe was used as a punctuation mark in law inscriptions of Dreros, Lyttos and the Great Code of Gortyn. The existence of the same quarry-mark on Thera and Crete could be attributed to a company of masons that travels from place to place, a practice that was common in Greece until the middle of the 20th century C.E. Inscriptions from Gortyn, Axos and Lyttos infer the activity of a group of workers, but there is lack of evidence about the existence of groups of masons. Groups of skilled workers and stone masons are attested in the fourth century B.C.E., when the city-states of both Athens and Thebes supported their allies not just with money but also with the help of masons, in order to rebuild the fortifications for them. Back to the archaic period, the seventh and especially the sixth century B.C.E. witnesses an exodus of Cretan sculptors and architects towards the Peloponnese and Asia Minor. Belted marble *kouroi* from Thera and the oversized marble daedalic "*Kore* of Thera" exhibit traits of the Cretan Orientalizing sculpture. Even the use of marble should not arise any surprise, since Crete has enough white marble outcrops throughout the island. The quarry of "Kionia" or "The Rods of Digenis" at eastern Crete is an example of a white marble quarry operating in the seventh century B.C.E. onwards. Theran pottery is attested in Eleutherna and Istron, both areas being close to white marble outcrops. Not to mention the connections between Thera and the Cretan city-state of Axos, whose territory is in abundance of semi-white marble. From these clues it seems possible that the quarry-mark from Thera could be interpreted as a mark incised by a Cretan company of masons in the late seventh century B.C.E.

ACKNOWLEDGMENTS

This paper was announced at the First International Geo-Cultural Symposium "KALDERA 2014", 6-8 June 2014, at Fira (Santorini). I owe special thanks to Dr. Paraskevi Nomikou, Lecturer at the Faculty of Geology and Geoenvironment, School of Science, National and Kapodistrian University of Athens, for the trust and encouragement she showed to me.

BIBLIOGRAPHY

Βοκοτόπουλος, Λ. 1997-98. «Κάτω Κάστελλας, Λενικά. Δύο οχυρές θέσεις στο φαράγγι της Ζάκρου», *Κρητική Εστία*, περ. Δ΄, τ. 6, 237-270.

Γαβριλάκη, Ε. and Γ.Ζ. Τζιφόπουλος 2006. *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Λαογραφία – Κοινωνιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, vol. IV: Ελεύθερνα – Αξός*, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.

Δαμιανού, Δ. 2008. «Καρπάθιοι εργάτες στα νταμάρια Διονύσου και Μαραθώνα *Αττικής*», in Μ.Α. Αλεξιάδης (ed.), *Γ΄ Διεθνές Συνέδριο Καρπαθιακής λαογραφίας, Κάρπαθος 21-26 Μαρτίου 2006: Πρακτικά*, Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου.

Κοκκορού-Αλευρά, Γ., Ε. Πουπάκη, and Α. Ευσταθόπουλος. 2010. *Αρχαία Ελληνικά Λατομεία: Οργάνωση χώρου και εργασίας, τεχνικές λατόμησης και λάξευσης, τρόποι μεταφοράς, κόστος, διασπορά και χρήση λίθων*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Κοντολέων, Ν.Μ. 1939-1941. «Κούροι εκ Θήρας», *ArchEph*, 1-33.

Κοπιδάκης, Μ. 1986. «Κυρήνη- Αρισταίος», in Ι.Θ. Κακριδής (ed.), *Ελληνική Μυθολογία*. Vol. 3. Οι

ήρωες, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 111-113.

Κοτσώνας, Α. 2004. «Στάμνος 720-690 π.Χ.», in Σταμπολίδης 2004c, 253-254, n. 287.

Κριαράς, Ε. 1995. *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Κωνσταντινόπουλος, Χρ. Γ. 1983. *Οι παραδοσιακοί κτίστες της Πελοποννήσου*. Αθήνα: Μέλισσα.

Κωνσταντινόπουλος, Χρ. Γ. 1987. *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, Αθήνα: Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 14.

Μαρθάρη, Μ. (s.d.). «ΚΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Κυκλάδες–Σάμος–Ικαρία», 283-288 (http://www.yppo.gr/0/anaskafes/pdfs/KA_ EPKA.pdf).

Νακάσης, Θ. 1987. «Λατομείο και ιχθυοπαγίδα στον όρμο της Κάτω Ζάκρου», in *Αναστήλωση, Συντήρηση, Προστασία μνημείων και συνόλων* (Τεχνική περιοδική έκδοση 2), Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ, 85-98.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1994. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής* αυτών. 2nd ed., Αθήναι: Βιβλιοθήκη τη εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 37.

Παπαγεωργάκης, Ι., Παπαδάκης Ν.Π., Μουρτζάς, Ν. 1994. «Αρχαία λατομεία στη Σητεία της Κρήτης», *Αμάλθεια* 25, τεύχ. 100-101, 148-167.

Παπαχατζής, Ν.Δ. 1989. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, vol. II: Books 2 and 3, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Παπαχατζής, Ν.Δ. 1991. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, vol. III: Books 4, 5 and 6, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πετρονώτης, Α. 1980. «Τα τοπικά οικοδομικά εργαστήρια της νεοελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στην Πελοπόννησο», *Αρμολόι* 10, 53-62.

Πλάτων, Ν. 1949. «Χρονικά. Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτῃ κατά το έτος 1949», *CretChron* 3, 591-596.

Πλάτων, Ν. 1953a. «Ανασκαφαί εις την περιοχήν Σητείας», *Prakt* 108, 288-297.

Πλάτων, Ν. 1953b. «Χρονικά – Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτῃ κατά το έτος 1953», *CretChron* 7, 479-492.

Πλάτων, Ν. 1968. «Ανασκαφή Ζάκρου», *Prakt* 123, 149-183.

Σταμπολίδης, Ν., 2004a. «Τμήμα γυναικείου αγάλματος, περ. 650 π.Χ.», in Σταμπολίδης 2004c, 235-236, n. 252.

Σταμπολίδης, Ν. 2004b. «Κυρία της Auxerre, περ. 640 π.Χ.», in Σταμπολίδης 2004c, 236, n. 253.

Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (ed.). 2004c. *Ελεύθερνα. Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.-ΚΕ΄ Ε.Π.Κ.Α. / Πανεπιστήμιο Κρήτης / Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Τζιλιγκάκη, Ε.Κ. 2005. *Η δημόσια αρχιτεκτονική της Κρήτης κατά την ανατολίζουσα και αρχαϊκή περίοδο (700-480 π.Χ.)*, Post-graduate thesis, Faculty of Letters, Department of History and Archaeology, University of Crete, (http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/6/f/b/metadata-dlib-13ea583b8e924da363fd 5b0dbcc288f3_1242201344.tkl).

Τζιλιγκάκη, Ε.Κ. 2009. «Χαρακτηριστικά των δημοσίων κτηρίων της Κρήτης κατά την Ανατολίζουσα και Αρχαϊκή περίοδο (700-480 π.Χ.)», *Αριάδνη* 15, 13-60.

Τζιλιγκάκη, Ε.Κ. 2014. *Τα αρχαία λατομεία της Κρήτης*, Ph.D. thesis. Faculty of Letters, Department of History and Archaeology, University of Crete, (http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/6/c/5/metadata-dlib-1424430472-361854-19912.tkl).

Τιβέριος, Μ. 1989a. «Από τη νησιωτική κεραμική παραγωγή των αρχαϊκών χρόνων στο βορειοελλαδικό χώρο», *ΑΕΜΘ* 3, 615-622.

Τιβέριος, Μ. 1989b. «Όστρακα από τη Σάνη της Παλλήνης. Παρατηρήσεις στο εμπόριο των ελληνικών αγγείων και στον αποικισμό της Χαλκιδικής (Πιν. 371-386)», *Εγνατία* 1, 31-64.

Τριάντη, Ι. 1999. «Νέα αρχαϊκά γλυπτά από τη Θήρα», in Ν. Χρ. Σταμπολίδης (ed.), *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 190-201.

Τριάντη, Ι. 2014. «Ι.1.86. Κούρος από τη Θήρα», in Γ. Δεσπίνης and Ν. Καλτσάς (eds), *Κατάλογος Γλυπτών Ι.1. Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως το 480 π.Χ.*, *Εθνικό Αρχαιολογικό*

Μουσείο, Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
Τσιραμπίδης, Α.Ε. 1996. *Τα ελληνικά μάρμαρα και άλλα διακοσμητικά πετρώματα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
Φαράκλας, Ν. et al. 1998. *Οι επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης*, Ρίθυμνα 6, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Begg, I.D.J. 2004. "An interpretation of mason's marks at Knossos", in G. Cadogan, E. Hatzaki, and A. Vasilakis, *Knossos: Palace, City, State*, British School at Athens Studies 12, Athens: The British School at Athens, 219-223.
Bessac, J.-C. 1993. "État des recherches sur les carrières antiques du Bois des Lens (*Nîmes*)", *JRA*6, 205-225.
Beyer, I. 1976. *Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhs. V. Chr.,* Freiburg: Beyer.
Boardman, J. 1982. *Ελληνική Πλαστική. Η Αρχαϊκή περίοδος*, (Μετάφραση Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά), Αθήνα: Καρδαμίτσα.
Boardman, J. 1995. *Greek Sculpture. The Late Classical Period (and sculpture in colonies and overseas*), London: Thames and Hudson Ltd.
Bosanquet, R.C. 1901-1902. "Excavations at Palaikastro. I", *BSA* 8, 286-316.
Bosanquet, R.C. 1904-1905. "Excavations at Palaikastro IV", *BSA* 11, 293-308.
Boyd, M.J., I.K. Whitbread, and J.A. MacGillivray. 2006. "Geophysical Investigations at Palaikastro", *BSA* 101, 89-134.
Burford, A. 1965. "The economics of Greek Temple Building", *PCPhS* 11, 21-34.
Chapouthier, F. 1930. Les écritures minoennes au palais de Mallia, *ÉtCrét* II, Paris: Geuthner.
Coldstream, J.N. 1972. "Knossos 1951-61. Protogeometric and Geometric pottery from the town", *BSA* 67, 63-98.
Coldstream, J.N. 1979. *Geometric Greece*, London: Methuen & Co.Ltd.
Coulton, J.J. 1977. *Greek Architects at Work: problems of structure and design*, London: Elek.
D'Accunto, M. 1995. "I cavalieri di Priniàs ed il tempio A", *AnnAStorAnt* 2,15-55.
Davaras, K. 1972. Die Statue aus Astritsi: Ein Beitrag zur dädalischen Kunst auf Kreta und zu den Anfängen der griechischen Plastik, *Beiheft zur Halbjahresschrift Antike Kunst* 8, Bern: Francke.
Demargne, P., and H. Van Effenterre. 1937. "Recherches à Dréros, II Les inscriptions archaïques", *BCH* 61, 333-48.
Deshayes, J. 1951. "Tessons géométriques et archaïques d'Itanos (Crète)", *BCH* 75, 201-9.
Digital Crete: Archaeological Atlas of Crete. *A Digital Archaeological atlas of Crete from prehistory to the Roman period, through the use of satellite remote sensing and Geographical Information Systems technology* (Scientific supervision by Apostolos Sarris). (http://digitalcrete.ims.forth.gr/index.php?l=1)
Driessen, J. 1984. "Notes on Building Materials and Quarries", in MacGillivray and Sackett 1984, 143-49.
Durkin, M.K. and Lister, C.J. 1983. "The Rods of Digenis: An Ancient Marble Quarry in Eastern Crete", *BSA* 78, 69-96.
Evans, A.J. 1894. "Primitive Pictographs and a Prae-Phoenician Script, from Crete and the Peloponnese", *JHS* 14, 270-372.
Evans, A.J. 1895. *Cretan Pictographs and Prae-Phoenician Script with an account of a sepulchral deposit at Hagios Onuphrios near Phaestos in its relation to primitive Cretan and Aegean culture*, London/New York.
Evans, A.J. 1909. *Scripta Minoa. The written documents of Minoan Crete with special reference to the archives of Knossos*, Oxford: Clarendon Press.
Fraser, P.M. and E. Matthews (eds) 1987. *A Lexicon of Greek Personal Names, Vol. I:* The *Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Oxford: Clarendon Press / New York: Oxford University Press.

Georgitsoyanni, E. 2005. "Greek Masons in Africa: the case of the Karpathian masons in Morocco", *Journal of Oriental and African Studies* 14, 111-120.

Halbherr, F. 1901. "Cretan Expedition XVI. Report on the Researches at Praesos", *AJA* 5, 371-392.

Harrison, G.W.M. 1990. "A Roman Marble Quarry in Eastern Crete", *Cretan Studies* 2, 147-50.

Hayden, B.J. 2003. *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete. Vol. 1: Catalogue of pottery from the Bronze and Early Iron Age settlement of Vrokastro in the collections of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology and the Archaeological Museum, Herakleion, Crete*, University Museum Monograph 113, University of Pennsylvania: Museum of Archaeology and Anthropology.

Hermary, A. 2001. s.v. "Dipoinos", in Vollkommer 2001, 184-185.

Hiller von Gaertringen, F. 1897. *Die archaische Kultur der Insel Thera: Vortrag gehalten* am *30. September 1897 auf der 44. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner zu Dresden*, Berlin: G. Reimer.

Hogarth, D.G. 1900-1901. "Excavations at Zakro, Crete", *BSA* 7, 121-149.

Hood, S. 1987. "Mason's Marks in the Palaces", in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June,1984,* Stockholm, 205-12.

Hood, S. 1990. "The Cretan Element on Thera in Late Minoan IA", in D.A. Hardy, C.G. Doumas, J.A. Sakellarakis, and P.M. Warren, *Thera and the* Aegean *World III*. Vol. 1, London: The Thera Foundation, 118-123.

Hood, S. 2002. "Minoan Mason's Marks", *Cretan Studies* 7, 97-110.

Hood, S. and D. Smyth. 1981. *Archaeological Survey of the Knossos Area*, Suppl. Vol. No. 14, The British School at Athens.

Jeffery, L.H. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece: A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries BC*, rev. ed. with a supplement by A.W. Johnston, Oxford: Clarendon Press.

Karakasi, K. 2001. *Archaische Koren*, München: Hirmer Verlag.

Kienast, H.J. 1995. *Die Wasserleitung des Eupalinos auf Samos*, Samos XIX, Bonn: R. Habelt.

Kontoleon, N.M. 1958. "Theraisches", *AM* 73, 117-139.

Kozelj, T. 1988. "Les carriers des époques grecque, romaine et byzantine. Techniques et organization", in J.C. Fant (ed.), *Ancient Marble Quarrying and Trade. Papers from a Colloquium held at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, San Antonio, Texas, December 1986*, BAR International Series 453: Oxford: British Archaeological Reports, 3-79

Kozelj. T. and M. Wurch-Kozelj. 2000. "Les Pariens et les Carrières à Thasos", in Δ. Σκιλάρντι, Ντ. Κατσωνοπούλου et al. (eds), *Παρία Λίθος: λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου*, Αθήνα, 417-426.

Lambraki, A. 1980. "Le cipolin de la Karystie. Contribution à l'étude des marbres de la Grèce exploités aux époques romaine et paléochrétienne", *RA*, 31-62.

Lawrence, A.W. and R.A. Tomlinson. 1996. *Greek Architecture*, 5th rev. ed., New Haven and London: Yale University Press.

MacGillivray, J.A. and L.H. Sackett. 1984. "An Archaeological Survey of the Roussolakkos Area at Palaikastro", *BSA* 79, 129-59.

Marinatos, S. 1974. *Excavations at Thera VI: 1972 season*, Athens: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 64.

Martínez Fernández, A. 2006. «Αρχαία επιγράμματα της Αξού», in Γαβριλάκη and Τζιφόπουλος 2006, 167-186.

McLean, B.H. 2011. *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great to the reign of Constantine (323 B.C.-A.D.337*), Ann Arbor: The University of Michigan Press.

(http://books.google.gr/books/about/An_Introduction_to_Greek_Epigraphy_of_th.html?id=x2AD3M77TgMC&redir_esc=y).

Notti, E. 2014. "A Catalogue of the Mason's Marks at Akrotiri", *Pasiphae: Rivista di filologia e antichitá egee* 8, 97-136.

Papageorgakis, J., N. Mourtzas, and A. Orfanoudaki. 1992. "Bronze Age Quarries on the Eastern Coastal Zone of Crete (Greece)", in M. Waelkens, N. Herz., and L. Moens (eds), *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance. Interdisciplinary studies on stones and stone technology in Europe and Near East from the prehistoric to the early Christian period,* Acta archaeological Lovaniensia Monographiae 4, Louvain: Leuven University Press, 21-27.

Perlman, P. 2004. "Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: The Economies of Archaic Eleutherna, Crete", *ClAnt* 23, 95-137.

Pernier, L. 1914. "Templi arcaici sulla Patèla di Priniàs in Creta. Contributo allo studio dell'arte dedalica", *ASAtene* 1, 18-111.

Rizza, G. and V.S.M. Scrinari. 1968. *Il santuario sull' acropoli di Gortina I*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente 2, Roma: Libreria dello Stato.

Rotroff, S.I. and J.M. Camp. 1996. "The Date of the Third Period of the Pnyx", *Hesperia* 65, 263-294.

Sanders, I.F. 1982. *Roman Crete. An archaeological survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Warminster: Aris & Phillips Ltd.

"Santorini Volcano, Greece. May 12, 2001" (http://earthobservatory.nasa.gov/IOTD/view.php?id=1415&eocn=image&eoci=related_image).

Schäfer, J. 1992. "Areal D: Das 'Heiligtum des Zeus Thenatas'", in J. Schäfer, S. Alexiou, and Ph. Brize (eds), *Amnisos. Vol. 1-2*, Berlin: Mann, 159-85.

Searchable Greek Inscriptions 2015, 1 January. A Scholarly Tool in Progress. The Packard Humanities Institute. Cornell University. Ohio State University. (http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/).

Shaw, J.W.1971. *Minoan Architecture: Materials and Techniques*, *ASAtene* 49, Rome: Instituto Poligrafico dello Stato.

Soles, J.F. "A Bronze Age Quarry in Eastern Crete", *JFA* 10, 33-46.

Spratt, T.A.B. Captain. 1865. *Travels and researches in Crete*. 2 vols. London: J. van Voorst.

Stampolidis, N. Chr. 2006. "*Herodotean* locus and *Eleuthernian* locus", in Γαβριλάκη and Τζιφόπουλος 2006, 53-67.

Stefanakis, M.I. 1999. "The Introduction of Coinage in Crete and the Beginning of Local Minting", in A. Chaniotis (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuuttgart: Steiner Verlag, 247-268.

Stefanov, W.L. 2011, 15 August. "Island of Crete, Greece", *NASA Earth Observatory*. (http://earthobservatory.nasa.gov/IOTD/view.php?id=51726).

Supplementum Epigraphicum Graecum vol. XXVII (1977), edited by H.W. Pleket and R.S. Stroud. Alphen aan den Rijn, The Netherlands: Sijthoff and Noordhoff 1980.

Supplementum Epigraphicum Graecum Vol. LVI (2006), edited by A. Chaniotis, T. Corsten, R.S. Stroud, R.A. Tybout. Leiden / Boston: Brill 2010.

Sweetman, J.R. 2010. "Roman Knossos: Discovering the City through the Evidence of Rescue Excavations", *BSA* 105, 339-79.

Thorne, S.M. and M. Prent. 2000. "The Sanctuary of Dictaean Zeus at Palaikastro. A Re-examination of the Excavations by the British School in 1902-1906", *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, vol. A2, Ηράκλειον: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 169-78.

Tzedakis, Y., St. Chryssoulaki, Y. Venieri, and M. Avgouli. 1990. "Les routes minoennes: le poste de Χοιρόμανδρες et le contrôle des communications", *BCH* 114.1, 43-62.

Tziligkaki, E.K., *forthcoming*. "Quarrying the coasts of Crete in antiquity: some geoarchaeological

considerations", in *Coastal Landscapes, Mining Activities and Preservation of Cultural Heritage*, International Conference.

Tziligkaki, E.K. and M.G. Stamatakis, *forthcoming*. "Underground quarries in the area of Agiades, Samos Island, Greece. Notes on topography and chronology", in *Coastal Landscapes, Mining Activities and Preservation of Cultural Heritage*, International Conference.

Van Effenterre, H. 1973. "Le contrat de travail du scribe Spensithios", *BCH* 97.1, 31-46.

Van Effenterre, H. and F. Ruzé (eds) 1994. *Nomima. Recueil d' inscriptions politiques et juridiques del'archaisme grec. Vol. I (cites et institutions)*, Collection de l'École Française de Rome 188. Rome: École Française de Rome.

Voiland, A. 2014, 11 September. "The Science of Sunglint", *NASA Earth Observatory*. (http://earthobservatory.nasa.gov/IOTD/view.php?id=84333).

Vollkommer, R. (ed.) 2001. *Künstlerlexikon der Antike. Vol. 1, A-K*. München / Leipzig: K.G. Saur.

Wilski, P. 1899. *Topographische Aufnahme auf Thera: Sommer 1896*, aus H. von Gärtringen "Thera – Band I" besonders abgedrückt, Berlin.

Wilski, P. 1904. "Die Steinbruchstrasse", in F. Hiller von Gaertringen and P. Wilski. *Stadtgeschichte von Thera*, Vol. 3, Berlin: G. Reimer, 227-31.

Dr. Eleni K. Tziligkaki

Fig. 1. Satellite image of the island of Thera (mod. Santorini) in the Aegean Sea, taken on November 21, 2000, covering an area of 18×18 km. (source: NASA http://eoimages. gsfc.nasa.gov/images/imagerecords/1000/1415/aster_santorini_lrg.jpg Image courtesy NASA/GSFC/MITI/ERSDAC/JAROS, and U.S./Japan ASTER Science Team).

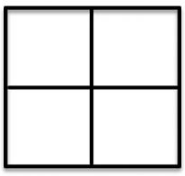

Fig. 2. Quarry-mark in the form of a window. It appears in two quarries so far: in the city quarries of ancient Thera (modern Santorini, Cyclades, Greece) and in the quarry of "Ta Skaria" in Palaikastro (eastern Crete, Greece).

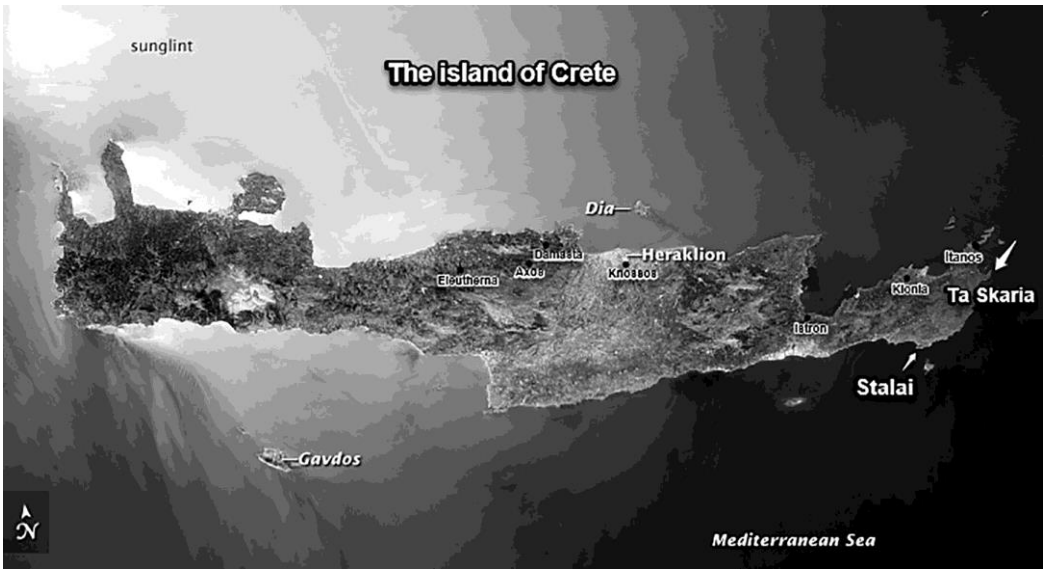

Fig. 3. Satellite image of the island of Crete
(source: NASA http://eoimages.
gsfc.nasa.gov/images/imagerecords/51000/51726/ISS028-E-018562_lrg.jpg.
Astronaut Photograph ISS028-E-18562 acquired on July 22, 2011).

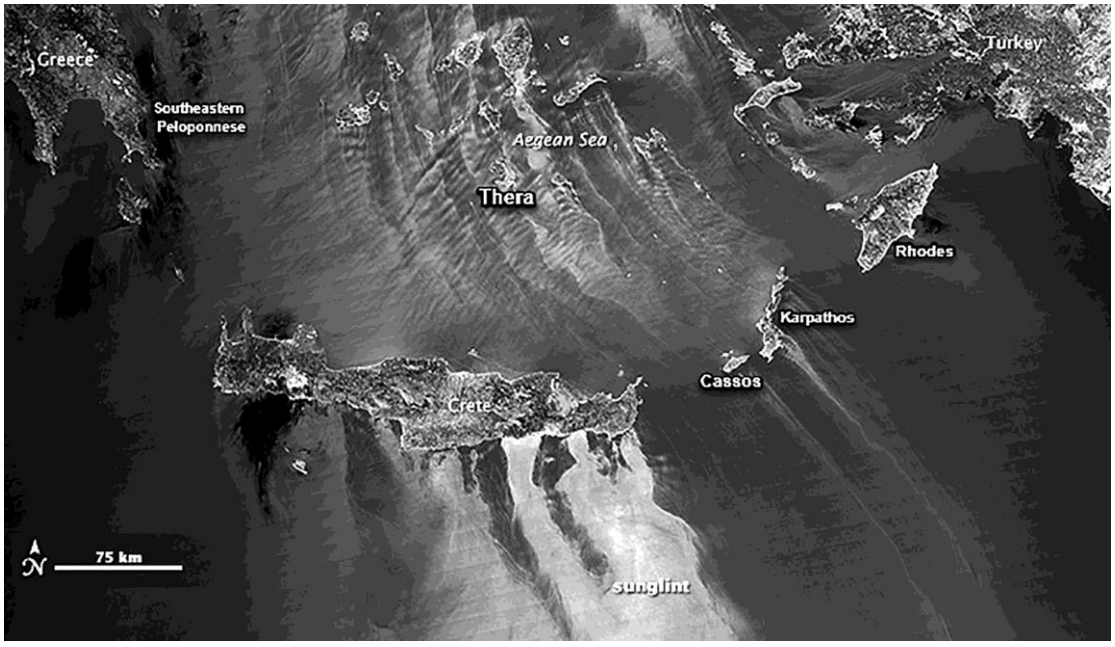

Fig. 4. Satellite image of wakes caused by north and northwest winds that roughened and smoothed the water surface behind Crete and the Cyclades. The water gleam with unusual color is caused by an optical phenomenon called "sunglint".
(Source: NASA. http://earthobservatory.nasa.gov/IOTD/view.php?id=84333.
Acquired on July 3, 2014).

Fig. 5. Damasta (Herakleion Prefecture, Crete). View of the white marble quarries from the South in 2010

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ / BOOK REVIEWS

Rocha Pereira, M. Helena. *Greek vases in Portugal* (2nd edition with a new supplement; 1st edition 1962). Coimbra: Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos da Universidade de Coimbra (CECH), 2010. 165 p., 66 p. of plates. € 17.00 (pb). ISBN 9789898281241.

Helena Rocha Pereira, a student of late Sir John Beazley, had originally (1962) published an account of vases found in Portugal, either by ancient trade, or by acquisition. *Greek Vases in Poartugal* was at the time an overall useful assemblage and study, in chronological order, of material till then either unpublished, or scattered in different articles. The book had already been long out of print, until the author decided on this "hardly more than a reprint of the 1962 edition" with the addition of only a few more specimens.

Having hardly been revised seems to be one of the major weaknesses of the book, whose approach is by definition quite outdated by now. The bibliography dates mainly before the 1950s, with the exception of a separate List of Abbreviations, associated with an Appendix entitled "A New Supplement" on p. 164 (curiously located after Bibliography and Index Lists), again dating no later than 1981, namely the *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae-LIM*C 1! Otherwise, there is no trace of updating in the discussion of the iconography, which is a major issue, at least with regard to substantial publications, such as the aforementioned *LIMC,* which would have expanded the consideration of mythological scenes, by reference to their iconographic features and history.

The main value of the book should rest in its objective of assembling Greek vases from Portugal, standing in for a *CVA,* such as has never published by the Sciences Academy of Lisbon.[1] It is therefore understandably referred to by specialists as the main source of data on Greek vases from this area of the Mediterranean World. However, its research is neither so careful nor as methodical as in all *CVAs*. For example, in p. 23 the author refers vaguely to Mycenaean and Geometric fragments, as exhibited together in one glass-case at the Portuguese Ethnological Museum, without any further particulars! Moreover, the book fails to discuss systematically the historical presence of Greek vases in ancient Lusitania. Pereira limits herself to two hasty and vague references in p. 1 (Salacia), and p. 10 (Iberian Peninsula), of the Introduction,[2] without

[1] Compare, however, the rich publications of ancient Greek objects, such as coins or bronzes, associated with the Calouste Gulbenkian Foundation. See Pinto, A.J.N. 2002. *Bronzes figurativos romanos de Portugal*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian; Robinson, E.S.G. and M. Castro Hipólito 1971, *A Catalogue of the Calouste Gulbenkian collection of Greek coins. Part 1: Italy, Sicily, Carthage*, Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian; Jenkins, G.K. and M. Castro Hipolito 1989, *A Catalogue of the Calouste Gulbenkian collection of Greek coins. 2: Greece to East*, Lisboa: Museu Calouste Gulbenkian; Castro Hipolito, M. 1996. *Moedas gregas antigas. Ouro*. Lisboa: Museu Calouste Gulbenkian.

[2] On issues of Greek trade with Iberia and further bibliography, see for example, Cabrera Bonet, P. and C. Sánchez Fernándes (eds.) 1998. *Los griegos en España: tras las huellas de Heracles. Exposición May, 27- July 5,*

expanding on the conditions for the development of a horizon for Greek imports in the area, specifying trade routes and commercial network, and tracing possible trading posts, or even colonies, given that in the 5th century, especially its second half, a flourishing market for Greek products, mainly Attic vases, probably exchanged for wheat, can be detected in the Iberian world (see for example footnote 2). Moreover, there is no chapter of General Conclusions in the end.

The Introduction confines itself to an account of vase findings in Portugal, casual or from systematic excavations, as well as, principally, vases acquired from abroad, and the formation of the first collections in the country during the 19th and 20th centuries. It also gives an account of reception of these findings in scholarship, in Portugal and abroad, and of early research on the subject. Large sections are devoted to non-translated, largely unnecessary extracts from sources on collections in various languages.

The text following has the layout and the form of a Catalogue, arranged on the criteria of chronology, provenance and technique/style and continuous numbering. Here, too, are included extracts from previous publications of the vases, at great length and frequency! There are no clear-cut chapters, but rather sections, some by necessity very small, of continuous text. The main focus is on the acquisition and restoration history of the vases proper and/or attribution or interpretation history of the vase painting, with hardly any iconographic analysis of mythological or generic scenes, such as for example of Achilles' ambush of Troilos on the Attic black-figure hydria no. 9 (pp. 41-47, including more than 3 pages of extracts in German and Italian; see also the supplement on pp. 159-165, in which, apart from displaying the results of a new restoration of the vase, the analysis now takes into account some parallels cited in *LIMC*). However, the author may quote some iconographic parallels in other cases, such as for the wrestling scene on the panathenaic amphora no. 10 (p. 48), though without any further comments.

The discussion of the scenes on the body of the Attic red-figure calyx krater no. 26 (pp. 66-72) moves more in the direction of a fuller iconographic analysis, tracing parallels and models for the supposed Rape of the Leucippidae on the upper register, though it does not examine how this theme relates to the pursuits of maenads by satyrs on the lower register, and to the theme of pursuit in general, in the light of more recent iconographic studies.[3] The same is also true to some extent of the lengthy consideration of the Paestan red-figure hydria no. 43 (pp. 103-115), mainly offering a far-stretched hypothesis of contamination of a youthful, oriental looking Heracles in the Garden of the Hesperides with similar scenes of Jason, Medea and the dragon.[4]

In conclusion, Pereira assumes a selective, inconsistent approach to iconographic analysis, which ought rather to develop upon similar criteria and to place comparable emphasis on specific aspects in all examples –wherever applicable of course.

This small book is amply illustrated with 66 figure plates, some coloured, of quality ranging from modest to fairly good. No scale is provided by the images, while no actual dimensions are recorded in the Catalogue, a serious oversight. The plates follow the order of the Catalogue, however no captions are added, not even catalogue numbers, should the readers like to refer from plates to text. This omission is somewhat relieved by the Plate list in the front, where it is erroneously stated that the numbers in brackets refer to text –one would think page

---

1998, National Archaeological Museum, Madrid/Athens: Minsterio de Educación y Cultura, Espana/Hellenic Republic, Ministry of Culture.

[3] The author could have consulted, inter alia, from a great selection of more recent publications: Sourvinou-Inwood, C. 1987, "A series of Erotic Pursuits: Images and Meanings", *JHS* 107: 131-153. Cohen, A. 1996, "Portrayals of Abduction in Greek Art: Rape or Metaphor?", in Kampen, N. (ed.) *Sexuality in Ancient Art*, 117- -35, Cambridge: Cambridge University Press. Dipla, A. 2009, "*Eos* and the Youth: a Case of Inverted Roles in Rape", *MAA* 9.1, 109-133.

[4] Among more recent studies about the nature of narration the author could have referred to –the classical by now– work of Stansbury-O'Donnel, M.D. 1999, *Pictorial Narrative in Ancient Greek Art,* Cambridge/New York: Cambridge University Press.

numbers– whereas they refer to catalogue numbers. This arrangement can be said to be a trifle confusing. Overall, one may say that the layout is neither organised nor helpful.

Under the aforementioned conditions, one wonders whether reprinting the original publication, without substantial updating, was indeed worthwhile, especially in view of the fact that the original is readily available on-line, to read or to download in pdf format.

Table of Contents

Foreword. List of plates Abbreviations. Introduction 1. Vases found at Alcácer do Sal 2. Vases acquired abroad. Mycenaean No. 1 Geometric No. 2 Corinthian Nos 3-5 Cypriot No. 6 Attic Black-figure Nos 7-17 Attic White lekythoi Nos 18-21 Attic Red-figure Nos 23-32 Attic Plain Black Nos 33-38 Italiote Nos 39-41 Apulian No. 42 Paestan No. 43 Campanian Nos 44-45 Cumaean No. 46 Hellenistic Nos 47-49 Roman No. 50. Bibliography. Index I — Ancient authors quoted. Index II — Modern Authorities. Index III — Painters, Groups. Greek Vases in Portugal. A New Supplement. Plates.

Dr. Anthi Dipla
anthidipla@tutors.eap.gr

Hans v. Mangoldt, *Makedonische Grabarchitektur. Die Makedonischen Kammergräber und ihre Vorläufer*, Band I: Text, Band II: Tafeln und Karten, Tübingen-Berlin 2012.

Το νέο στοιχείο που προσκομίζει στο δίτομο (κείμενο-πίνακες και χάρτες) καλοτυπωμένο σύγγραμμα του ο Hans v. Mangoldt (διατριβή) με αντικείμενο τους λεγόμενους (θαλαμωτούς) Μακεδονικούς τάφους (με καμαρωτή οροφή) είναι ότι μέσα σε 441 σελίδες κειμένου (συμπεριλαμβάνονται και τα ευρετήρια κλπ.), 8 χάρτες και 146 πίνακες φωτογραφιών, ο συναξαριστής συγγραφέας αποπειράται (και τελικά το κατορθώνει) με εντυπωσιακό τρόπο και με αξιοσημείωτη μεθοδικότητα, να συγκεντρώσει σε ένα πλήρη περιγραφικό κατάλογο, το σύνολο κατά πως φαίνεται των απανταχού στον αρχαίο κόσμο εντοπισθέντων χαρακτηριστικών μνημείων της συγκεκριμένης κατηγορίας. Ταυτόχρονα επιχειρείται και το εγχείρημα της ομαδοποίησης σε ξεχωριστή ενότητα, όσων προδρομικών μορφών του τύπου ο συγγραφέας υποστήριξε την ύπαρξη, ασχέτως του εντοπισμού μνημείων –αρχαιοτέρων της εμφάνισης των μακεδονικών τάφων–, στα οποία η επί μέρους χρήση (και γνώση) του τόξου είναι εμφανής και πρόδηλη. Το όλο έργο επιτυγχάνεται με την λεπτομερή και τελειοθηρική τρόπον τινά αποδελτίωση πλήθους εντύπων, άρθρων και μονογραφιών σε διάφορες γλώσσες– έως και δυσεύρετων– ακόμη και όσων είδαν το φως της δημοσιότητας σε εντελώς πρόσφατους χρόνους. Οπωσδήποτε το νέο δημοσίευμα έρχεται να αντικαταστήσει στο διεθνή χώρο οποιαδήποτε σύνθεση του θέματος κατά το παρελθόν που σκοπό της είχε την συγκέντρωση και το σχολιασμό της σχετικής πληροφόρησης.

Οι παρατηρήσεις που θα μπορούσε να διατυπώσει ο καλόβουλος κριτικός αναφορικά με το σύγγραμμα του Hans v. Mangoldt (στο εξής, HvM) συνοψίζονται στα εξής ολίγα πλην όμως καίρια, πιστεύω. Σκέψεις στις οποίες καταλήγει ο αναγνώστης μετά τη σφαιρική αξιολόγηση των παρατιθεμένων.

Σωστά παρατηρείται στο έργο, ότι εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις μνημείων (στο μακεδονικό χώρο) που κατά τον HvM αποτελούν προδρομικές μορφές της κατηγορίας [αίφνης ο τάφος της Κατερίνης (σελ. 53-55, A10), ο τάφος της Ευρυδίκης (σελ. 291-294, B135)], η πληθώρα των αρχιτεκτονημάτων, τουλάχιστον των πολυπληθέστερων του μακεδονικού χώρου, χρονολογείται (από μέρους των ανασκαφέων και των λοιπών ερευνητών) στον προχωρημένο 4ο αι. π.Χ. και στις αρχές του επόμενου. Δεν παρέχεται, ωστόσο, από τον συγγραφέα ικανοποιητική εξήγηση της εμφάνισης και διάδοσης του φαινομένου, ως πολιτισμικού αγαθού. Όπως και δεν αιτιολογείται με ισχυρά κριτήρια η ύπαρξη, από αυτή την άποψη, προδρομικών του τύπου μνημείων και η εν γένει ουσιαστική διαφοροποίησή τους από τα υπόλοιπα του καταλόγου.

Εξετάζοντας, λοιπόν, τα δεδομένα στην επικράτεια του μακεδονικού βασιλείου, η εικόνα που σχηματίζεται από τη γεωγραφική κατανομή των μνημειακών τάφων (μακεδονικών, κατάγραφων συνήθως) και των πλούσιων κιβωτιόσχημων ταφών (με εντυπωσιακά ευρήματα, όπου αυτά διασώθηκαν) έρχεται να ταυτισθεί με εκείνη από τη διάστρωση των νομισματικών θησαυρικών συνόλων (θησαυροί): η πλειονότητα των περιπτώσεων απόκρυψης εντοπίζεται στους χώρους της Αμφιπόλεως, της περιοχής των Σερρών και της Χαλκιδικής (Κασσάνδρεια) για τους χρυσούς στατήρες (ενίοτε και τους διπλούς στατήρες) και στις περιοχές της Βοττιαίας, της Μυγδονίας και του Ανθεμούντος για τα αργυρά τετράδραχμα.[5] Η διαπίστωση, τόσο για τις θέσεις εντοπισμού των πολύχρυσων τάφων όσο και των σημείων εύρεσης νομισματικών θησαυρικών συνόλων (Κάτω Μακεδονία και Νέες χώρες), επιβεβαιώνεται από την έλλειψη ή την υποτονική ύπαρξη αντίστοιχων περιπτώσεων στις περιοχές της Άνω Μακεδονίας. Και τούτο επειδή, πιθανότατα, η πλειονότητα των ευκατάστατων *Εταίρων* (και των *ασθεταίρων* από την Άνω Μακεδονία), κατόχων τόσο ρευστού πλούτου, όσο και ακίνητης και εγγείου περιουσίας στις πατρίδες τους, παρεπιδημούσαν για μεγάλα διαστήματα στη μακεδονική αυλή της Πέλλας, στην περιοχή της οποίας και τελικώς ετάφησαν.

Ως γνωστό, ο Φίλιππος Β' είχε διαιρέσει το βασίλειό του σε δώδεκα (πιθανότατα) στρατολογικές περιφέρειες που αντιστοιχούσαν σε γεωγραφικά διαμερίσματα. Παραδίδονται, κυρίως για την περίοδο βασιλείας του Αλεξάνδρου Γ' την προ της εκστρατείας, έξι τάξεις *πεζεταίρων* από την Ελίμειαν, την Τυμφαίαν, την Ορεστίδα-Λυγκηστίδα κλπ. –δηλαδή από περιοχές όπου κυριαρχούσαν οι εθνικές ενότητες (tribes), χωρίς να απουσιάζουν και τα αστικά κέντρα (πρβλ. *ασθέταιροι*)– και οκτώ ίλες *Εταίρων* ιππέων από την Αμφίπολιν, την Βοττιαίαν, τον Ανθεμούντα, την Απολλωνίαν και την Λευγαίαν (;) [=Αλεβαίαν (;) Ελιμείας]—δηλαδή από περιοχές με έντονο το αστικό στοιχείο που ενπολλοίς συνιστούσαν την καρδιά του παλαιού βασιλείου.[6] Ο αριθμός των τελευταίων αυτών κυμαίνεται από 800 στα χρόνια του Φιλίππου, έως 2.800 στα χρόνια του Αλεξάνδρου, ο οποίος στον πρωταρχικό αριθμό είχε προσθέσει και επήλυδες, νοτιοέλληνες και ασιανούς.[7]

Εύλογο προβάλλει, επομένως, το συμπέρασμα ότι το συχνότατα κατάγραφο υπόγειο ταφικό μνημείο, το γνωστό με την επωνυμία «Μακεδονικός τάφος», συνιστά, οπωσδήποτε, δείγμα οικονομικής ευμάρειας του κατόχου αλλά και της κοινωνικής θέσης, στην οποία αυτός ανήκε. Οπότε, η κατασκευή ποικίλλει κατά περίπτωση σε διάκοσμο, εξωτερικό και εσωτερικό, σε όγκο και μέγεθος ανάλογα με τις δυνατότητες του εντολοδόχου.[8] Εν πάση περιπτώσει, ο σχετικός τύπος αποτελεί σήμα κατατεθέν του μακεδονικού βασιλείου και των περιοχών στις οποίες αυτό είχε επιρροή ή είχε εγκαταστήσει προκεχωρημένα φυλάκια.

Η διεπιστημονική εξέταση των κειμένων της αρχαιότητας, των πολιτισμικών καταλοίπων (cultural materials), κινητών και ακινήτων (κτερίσματα, μνημεία), των επιγραφικών μαρτυριών και των νομισματικών ενδείξεων, παραπέμπουν σε μια ήκιστα τυχαία ταφική πρακτική (και όχι μόνο) επίδειξης πλούτου και επιζήτησης υστεροφημίας του γένους που διακατείχε τους υπηκόους του μακεδονικού βασιλείου (κυρίως αυτούς) αλλά και τους συμμάχους-μισθοφόρους τους.[9] Με τον πλούτο που συναποκόμισαν από τη μυθική Ανατολή, κατά κύριο λόγο.

---

[5] I. Touratsoglou, «Back to the Future. Alexander the Great's Silver and Gold in the Balkans. The Hoard Evidence», στο *Coins of Macedonia and Rome, Essays in Honour of Charles Hersh,* London 1988, 71-101.

[6] N.G.L. Hammond, *Alexander the Great, King, Commander and Statesman, Melksham,* Wiltshire 1994, 9, εικ. 1.

[7] Βλ. εκτενέστερα για το όλο θέμα και την εποχή, σε πολυεπίπεδη θεώρηση, Ι. Τουράτσογλου, *Συμβολή στην οικονομική ιστορία του βασιλείου της αρχαίας Μακεδονίας (6ος-3ος αι. π.Χ.),* Αθήνα 2010, 128κε.

[8] H. Brecoulaki, *La peinture funéraire de Macédoine. Emplois et fonctions de la couleur, IVe-IIe s. av J.-C.*, Athènes 2006.

[9] Για τους Θράκες Οδρύσες βλ. E. Zimi, «Macedonian and Thracian Evidence: interaction and mutual influences in the 4th century», στο M. Lazarov, Ch. Angelova (επιμ.), *Thracia pontica* VI,1, 385-403.

Σε αυτόν τον κόσμο των εκλεπτυσμένων και πολυσυλλεκτικού χαρακτήρα κατασκευών, με την εκείθεν του Αιγαίου σοφία, αφενός, και τα επιτεύγματα των νοτιοελλήνων, αφετέρου, σε αρμονική σύζευξη για πρωτότυπες πολύχρωμες δημιουργίες, αγλάισμα των θεών του επέκεινα απείρου, η τυποποίηση των κατόψεων και της ανωδομής των τελευταίων κατοικιών των συντρόφων του στρατηλάτου Αλεξάνδρου (αλλά και των μεταγενεστέρων ακολούθων), και η κατηγοριοποίηση σε υπο-ομάδες (π.χ. διθάλαμοι, μονοθάλαμοι κλπ), θα ήταν κάτι άνευ σημασίας και ελάχιστα επωφελές για τη έρευνα. Πολύ περισσότερο τη στιγμή που τα υπόγεια κτίσματα, πέραν των κοινών, τρόπον τινά, για όλες τις συγκεκριμένες κατασκευές τυποποιημένων στατικών προδιαγραφών και τεχνικών λύσεων, εκφράζουν μια (διαφορετική πάντα) παιγνιώδη ελευθερία διακοσμητικής σύλληψης, ευθέως ανάλογη προς την έκπληξη από την εντύπωση που θα είχαν προκαλέσει στον εκάστοτε νεκρό πια κάτοχό τους, τα θαύματα και τα επιτεύγματα που βίωσε όταν αυτός, εν ζωή, βρέθηκε στο βασίλειο του Δαρείου, «πλούσιος εκ πενήτων...».

Είναι, επομένως, πολύ φυσικό η κατά τον ΗνΜ ομάδα των πρώιμων χρονολογικά μακεδονικών τάφων στο μακεδονικό χώρο –πρωίμων με βάση ορισμένα κινητά ευρήματα και ασαφείς αρχιτεκτονικούς κανόνες– να δημιουργεί προβλήματα σειραϊκής κατάταξης σε σχέση με τα υπόλοιπα γνωστά της κατηγορίας του αυτού πολιτισμικού περιβάλλοντος της εποχής, στην πλειονότητά τους απότοκα των γενεσιουργών ιστορικών γεγονότων της νέας κατάστασης πραγμάτων. Να αποτελεί απλώς και μόνο διαφοροποίηση (απλή ή και σύνθετη) ενός και του αυτού υποδείγματος (μοντέλου) εκζητημένης αναζήτησης. Ήδη η St. Miller, *Hellenistic Macedonian Architecture. Its Style and Painted Ornamentation* (διδ. διατριβή Bryn Mawr College, Ann Arbor 1972), είχε διείδει τον εκλεκτικισμό και τον πολυσυλλεκτικό, και πέραν οποιουδήποτε κανόνα, χαρακτήρα της Μακεδονικής Αρχιτεκτονικής με πλείστα όσα δάνεια, πολλές φορές ετεροχρονισμένα και προερχόμενα από διάφορες και διαφορετικές μεταξύ τους πηγές, συντιθέμενα, ωστόσο, σε ένα σύνολο –διαφορετικό κάθε φορά. Διαπίστωση εν πολλοίς αποτρεπτική στον καθορισμό ενός καθοριστικού κανόνα (modulus) με στενές χρονολογικές προδιαγραφές.

Το πόσο επισφαλείς αποβαίνουν ως εκ τούτου οι προταθείσες από τους κατά περίπτωση ανασκαφείς χρονολογήσεις ορισμένων από τα μνημεία (χρονολογήσεις ανεπιφύλακτα αποδεκτές σχεδόν στην ολότητά τους από τον ΗνΜ), καταφαίνεται, εκτός από την επίκληση των αρχιτεκτονικών αρχών, και από τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις των κτερισμάτων.

Έτσι, ο Μ. Ανδρόνικος, Μακεδονικοί Τάφοι, στο R. Ginouves (επιμ.), *Η Μακεδονία. Από τον Φίλιππο Β΄ έως τη Ρωμαϊκή κατάκτηση*, Αθήνα 1993, 156-161 και ιδιαίτ. 161, χρονολογεί τον λεγόμενο «τάφο της Ευρυδίκης» περί το 340 π.Χ. βασιζόμενος στα κινητά ευρήματα: δύο μεγάλες αρυβαλλοειδείς λήκυθοι, εκ των οποίων η μία του «ζωγράφου των Ελευσινίων» και (έξω από τον τάφο, προερχόμενο προφανώς από το εσωτερικό του) όστρακο από παναθηναϊκό αμφορέα επί άρχοντος Λυκίσκου (344 π.Χ.). Αφού εκ των προτέρων είχε προφανώς αποκλεισθεί η περίπτωση τα συγκεκριμένα να αποτελούν οικογενειακά κειμήλια (πρβλ. αντίστοιχα ευρήματα από τον λεγόμενο τάφο του Φιλίππου Β΄ στη Βεργίνα).

Ωστόσο, δικαίως η K. Romiopoulou, στο K. Romiopoulou, H. Brecoulaki, «Style and Painting Techniques on the Wall Paintings of the Tomb of the Palmettes at Lefkadia», στο M. Tiberios, D. Tsiafakis (επιμ.), *Color in Ancient Greece. The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture, 700-31 BC*, Thessaloniki 2002, 107-115 και ιδιαιτ. 108, υποσ. 2, παρατηρεί ότι «the tomb of Katerini (*AAA* 13, 1981, 198-209) and the so-called 'Tomb of Eurydiki' in Vergina considered to be the oldest ones discovered up to now, would also be dated to this period (δηλ. between third quarter of the 4th and the first quarter of the 3rd century BC) after a re-examination of their finds». Και ακριβώς, εις επίρρωση της άποψης, η Β. Σταματοπούλου, Πολυτελής ιπποσκευή από τη Μακεδονία, στο Δ. Τριαντάφυλλος, Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Ορεστιάδα 30 Σεπτεμβρίου 2006*, Ορεστιάδα 2010, 231-253, ιδιαίτ. 235 και 246-247, πραγματευόμενη τα πολύχρυσα κτερίσματα του τάφου της Κατερίνης σε σχέση με χρονολογημένα ομοειδή από τη Θράκη, καταλήγει στη

χρονολόγηση του μνημείου της Κατερίνης στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το νόμισμα του Αμύντα Γ΄ (394-370 π. Χ.) στο εσωτερικό του τάφου της Κατερίνης, κυρίως αυτό, βάσει του οποίου («όσο και των κεραμεικών ευρημάτων») η ανασκαφέας (*ΑΑΑ* 13, 1981, 198-209) αλλά και ο Μ. Ανδρόνικος, «Μακεδονικοί Τάφοι», στο R. Ginouves (επιμ.), *Η Μακεδονία. Από τον Φίλιππο Β΄ έως τη Ρωμαϊκή κατάκτηση*, Αθήνα 1993, 148-149 χρονολογούν «με ασφάλεια» το μνημείο «πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.», αποτελεί στην πραγματικότητα καταπεπτωκός στοιχείο από τον περιβάλλοντα χώρο που παρεισέφρυσε από το ρήγμα στην οροφή του τάφου. Το αυτό, μάλιστα, ισχύει και στην περίπτωση του λεγομένου «τάφου του Ρωμαίου» στη Βεργίνα.[10]

Η περίπτωση του συγγράμματος του ΗνΜ αποτελεί ένα ευπρόσδεκτο και χρησιμότατο δείγμα σοβαρής εργασίας, η οποία ωστόσο χαρακτηρίζεται από μίαν έντονη τεχνοκρατική διάθεση και μονόπλευρη προσκόλληση στα επί μέρους δεδομένα του πεδίου έρευνας –όπως εξάλλου συμβαίνει με κάθε βάση δεδομένων, όταν αυτή αποβαίνει αυτοσκοπός. Δεν πρέπει να λησμονείται, πως η αρχαιολογική επιστήμη δεν ικανοποιείται απλώς και μόνο με την παράθεση πρακτικών στοιχείων, απαραίτητων για την κατανόηση του υπό μελέτη αντικειμένου. Έστω και υπό μορφή κατηγοριοποιημένων κάτω από οποιονδήποτε τίτλο στοιχείων. Η προσέγγιση του απώτατου παρελθόντος, μεταξύ άλλων, βασίζεται, και στη μεθοδική συγκέντρωση των αρχαιολογικών ευρημάτων, αυτών που ο επιστημονικός κόσμος αποκαλεί πολιτισμικά κατάλοιπα (cultural materials). Αυτά που συνιστούν σε κάθε περίπτωση το υπόβαθρο και τον καμβά κάθε σύνθεσης προκειμένου να καταστεί ανάγλυφος ο πολιτισμικός περίγυρος και αναδειχθούν τα ιστορικοπολιτικά γεγονότα που τον προκάλεσαν.

Τώρα που οι ερευνητές διαθέτουν ένα αξιόπιστο, όσο και πλήρες, εγχειρίδιο-σύνταγμα των απανταχού στον αρχαίο κόσμο μακεδονικών τάφων, τώρα θα διερευνηθούν αποτελεσματικότερα και πειστικότερα τα όσα προβλήματα θέτει το ποικίλο και δυσερμήνευτο υλικό της μακεδονικής ταφικής αρχιτεκτονικής. Ας είμαστε, λοιπόν, ευγνώμονες προς τον συγγραφέα που διευκόλυνε την περαιτέρω έρευνα.

Δρ. Ιωάννης Π. Τουράτσογλου
ioannis.touratsoglou@gmail.com

G.F. La Torre, *Sicilia e Magna Grecia. Archeologia della colonizzazione greca d'Occidente* [*Manuali Laterza*, 314], Roma-Bari, editore Laterza, 2011. Pp. XIII+409 [ISBN: 978-88-420-9511-8]

Inserito nella collana dei *Manuali*, esce per l'editore La Terza il volume dedicato all'archeologia della colonizzazione greca dell'Italia meridionale e della Sicilia a firma di Gioacchino Francesco La Torre. Nella sua *prefazione* (pp. V-X), Mario Torelli, sottolineando la felice scelta dei dati inclusi nel manuale, molti dei quali di recentissima acquisizione come dimostra la bibliografia usata, non manca di elogiare lo stile semplice e asciutto e la competenza dell'autore nell'affrontare il difficile tema della "romanizzazione" della Magna Grecia.

Nella sua *introduzione* (pp. XI-XIII), l'A. stesso pone l'accento sul carattere manualistico del volume rivolto soprattutto agli studenti universitari per facilitare l'approccio dei quali, si è scelto di dividere la trattazione in due parti: la prima riservata alla storia, dall'arrivo dei coloni alla

[10] Βλ. Κ.Α. Ρωμαίος, *Ο Μακεδονικός τάφος της Βεργίνας*, Αθήναι 1951, 48 (σελ. 271-273, Β127): *«Εντός του τάφου μαζεύτηκαν εκτός μερικών οστράκων με καλό αττικό γάνωμα και τρία κορινθιακά κομματάκια του 6ου αι. π.Χ., που αδύνατο είναι να 'πεσαν μέσα με χώματα εξωτερικά. Τα παράδοξα ευρήματα είναι 1) κομμάτι κορινθιακού αρυβάλλου με πτερωτό τρέχοντα δαίμονα, 2) σύντριμμα καλής παλαιάς τεχνικής –υπόλευκος πηλός με λείο επίχρισμα πιθανώς από αγγείο σε σχήμα υποδήματος και 3) κομμάτι κορινθιακού σκύφου μικρότατο».*

conquista romana e la seconda invece, che si focalizza sulle strutture, espressione principale della fiorente cultura greca trapiantata in terra italica ed in Sicilia.

Nel primo capitolo (pp. 5-66), l'A. introduce il lettore nell'ambiente indigeno dall'età del Bronzo fino al momento precedente l'arrivo dei coloni greci, evidenziando i contatti micenei con l'isola. Dopo l'interruzione al seguito del crollo dei palazzi micenei, una ripresa dei contatti è affidata all'intraprendenza dei mercanti Eubei che furono anche i primi a stabilirsi in alcune delle zone chiave per il commercio marittimo, fondando inoltre la prima colonia di *Pithekousai* (metà dell'VIII secolo a.C.). L'analisi delle singole fondazioni, raggruppate in base alla provenienza dei coloni (euboica, dorica, achea, rodio-cretese, ionica), si limita qui al dato cronologico e alle tradizioni ecistiche (laddove attestate). Tra i dati da segnalare, l'innalzamento della *ktisis* di Zankle ad opera di pirati cumani (757/6 a.C.)[11], l'ipotesi di identificare nei luoghi legati al culto della saga odisseica e dei *Nostoi*, le stazioni intermedie usate dagli Eubei dell'area flegrea per il cabotaggio fino allo stretto di Messina, la predominanza lindia nel primo stanziamento rodio-cretese a Gela la cui acropoli prese il nome citato da Tucidide (*Lindioi*)[12]. L'A. però, ritiene Falaride un nobile rodio quando invece, la tradizione lo fa provenire dall'isola di Kos[13] mentre sulla composizione del contingente misto che fondò Akragas, accetta la compresenza rodio-cretese[14].

Nel secondo capitolo, dedicato all'*Età arcaica* (pp. 67-106), oltre a lamentare ancora la frammentaria documentazione per lo più archeologica inerente al primo periodo di assestamento delle colonie dalla seconda metà del VIII alla fine del VII secolo a.C., l'A. si sofferma sui tre fenomeni che caratterizzano l'età successiva: il consolidamento territoriale della *polis*, la sua strutturazione sociale interna e le relazioni-interazioni con le popolazioni indigene. Su quest'ultimo punto, si preferisce adottare la più recente definizione di "acculturazione" piuttosto che "ellenizzazione" al fenomeno che avrebbe seguito l'inevitabile espansione territoriale delle singole *poleis* a danno delle comunità indigene[15]. Di seguito è analizzata la loro politica territoriale ed il sorgere delle grandi tirannidi di Sicilia.

Pur nella sua corsa verso il controllo della cuspide sudorientale dell'isola, Siracusa non riuscì né ad eliminare del tutto l'elemento indigeno (ben rinsaldato nelle sue sedi arroccate negli Iblei ragusani e modicani), né a trovare un equilibrio interno alla stessa *polis*, fustigata da *staseis* solo alleviate dalle ravvicinate spedizioni coloniali del VII secolo (Akrai, Himera, Kasmenai). Solo con l'avvento della tirannide alla fine del VI secolo a.C., Gela avrebbe iniziato una sua politica espansionistica a danno delle popolazioni sicane vicine, fino a quel momento prospere grazie alle relazioni commerciali (e quindi oggetto di fenomeni "acculturativi") con la *polis* rodio-cretese. Al contrario, per Akragas si accetta la ricostruzione di De Miro sulla (effimera) politica espansionistica territoriale attuata da Falaride. Ben poco si può dire sulle vicende di Megara ma nella sua sub-colonia di Selinunte, la vicinanza con gli ambienti indigeni (Sicani ed Elimi) e la pesante ingerenza di Cartagine, facilitarono l'avvento della tirannide alla quale poter attribuire il rinnovamento urbanistico della ricca *polis*. Le colonie calcidesi sul versante ionico ebbero un impatto più leggero nel territorio e basarono il loro sviluppo sulle attività artigianali e commerciali, onde per cui si giustificherebbe la nascita della legislazione scritta (Caronda di Katane) per la regolamentazione dei rapporti giuridici interclassi. Eccezioni risultano Himera (che isolata come Selinunte in un'area fortemente multietnica, si ritagliò un'ampia e fertile *chora*)

---

[11] Una nuova ed organica proposta di datazione delle colonie siceliote è offerta dallo stesso A. nel convegno svoltosi nel 2011 a Caltanissetta. Cfr. La Torre 2011.

[12] Nello stesso convegno, cfr. de la Genière 2011.

[13] Per la patria di Falaride, cfr. Vaglio 2000.

[14] Sulla questione della composizione etnica dei coloni di Akragas, cfr. di recente Adornato 2011. Per le obiezioni rivoltegli nella recensione del suo volume, cfr. Scirpo 2013.

[15] Sulla colonizzazione greca nell'area iblea, cfr. da ultimo Frasca 2015 e Frasca 2017 e le relative osservazioni sul primo volume in Scirpo 2017.

e Kyme (che con l'istituzione di *epineia* nell'area flegrea, divenne la principale via d'accesso della cultura ellenica negli ambienti italici e latini *in primis*). La politica territoriale delle tre maggiori colonie achee (Sybaris, Kroton e Metapontion) mirò all'eliminazione degli abitati indigeni viciniori e alla creazione di una rete di contatti politico-commerciali con quelli più distanti. Così facendo, si limitò fortemente l'espansione tarantina verso la Lucania, dal momento che la sua piccola *chora* era circondata dagli insediamenti messapi e iapigi. Anche Lokroi, ritagliatosi un territorio strappato ai Siculi residenti, si premurò di inviare colonie sul versante tirrenico della Calabria allo scopo di mantenere il difficile equilibrio sociale impostogli dalla rigida costituzione e difeso dalle aspirazioni egemoniche di Crotone. La funzione antietrusca svolta dalla colonia di Lipara, sulla cui fondazione rimane il dettagliato resoconto di Diodoro (V, 9-10), permise l'attuazione anche in età relativamente tarda della primitiva forma organizzativa dei coloni, divisi in due gruppi con funzioni diverse, la cui vita era regolata sotto una sorta di "comunismo" *ante litteram*. A parte le travagliate vicende sulla sua fondazione, si sconoscono ancora gli avvenimenti principali che permisero alla piccola Hyele di sopravvivere al conflitto con la vicina Poseidonia ed a divenire altresì sede di un'importante scuola filosofica.

L'avvento della tirannide in Sicilia comportò come ineluttabile conseguenza lo scontro armato con i Cartaginesi davanti alle porte di Himera (480 a.C.) e la relativa vittoria siglò l'ascesa indiscutibile delle *poleis* doriche di Sicilia, *in primis* Siracusa. Ecco che fra gli obiettivi della spregiudicata politica dinomenide vi furono l'annientamento dell'elemento calcidese sull'isola (reo di aver siglato alleanze con i Punici) e l'intervento in Italia, a favore delle alleate Locri e Cuma, nelle acque della quale si pose fine alla talassocrazia etrusca in virtù della vittoria navale della flotta di Ierone I (474 a.C.). Con la caduta dei tiranni Sicelioti e l'avvento di regimi più liberali (ma mai democratici) iniziò paradossalmente la lenta ma inesorabile decadenza dell'isola.

Nel capitolo terzo, dedicato ai *secoli V e IV a.C.* (pp. 107-132), si pone l'accento sui tre fattori che portarono alla prima crisi dell'Ellenismo occidentale: l'interessamento politico di Atene, il risveglio delle popolazioni autoctone ed il diffondersi dell'uso da parte delle *poleis* del mercenariato dapprima greco poi italico. L'esperienza della rivolta sicula capeggiata da Ducezio siglò l'estremo tentativo delle popolazioni isolane di mantenere viva quella coscienza "nazionale" da poco acquisita dopo secoli di "acculturazione" ellenica. L'etnogenesi dei popoli italici (Campani, Lucani, Brettii) ebbe invece, un esito più felice dovuto alla maggior pressione esercitata sulle più deboli *poleis* italiote che furono in alcuni casi conquistate ed assorbite (Poseidonia).

In aperta concorrenza con Siracusa, alla ricerca dei ricchi mercati etruschi, Atene fece sentire il suo interesse sulla Magna Grecia verso la metà del V secolo, culminando con la fondazione panellenica (ma per lo più ateniese) di Thurii sulle rovine dell'antica Sibari (444 a.C.). In Sicilia, Pericle tentò di avvicinare le colonie calcidesi, legandole con trattati di alleanza il cui fine ultimo fu solo quello di dare adito allo scontro con Siracusa, tradizionalmente legata alla metropoli Corinto e per questo alleata di Sparta nella Guerra del Peloponneso. La mancata creazione di un fronte unico antisiracusano (Akragas rimase neutrale, Gela ed Himera invece, inviarono aiuti alla città assediata) fu la principale causa della fallimentare spedizione ateniese (415-413 a.C.) che non permise ai regimi "democratici" di Sicilia di svilupparsi adeguatamente. La successiva campagna punitiva (409-405 a.C.) guidata dal cartaginese Annibale cancellò due *poleis* dalla storia (Selinunte e Himera) e indebolì le altre, mettendo Dionisio, un ambizioso generale di Ermocrate, involontariamente al potere a Siracusa (405 a.C.). Apparve così chiaro al nuovo tiranno come la soluzione "finale" per il pericolo punico fosse la creazione di un'entità nazionale sovraregionale che comprendesse non solo l'isola ma anche la vicina Italia. Nel corso del successivo IV secolo, i due Dionisii prima ed Agatocle poi tentarono di creare attraverso alleanze e politiche matrimoniali un legame forte con alcune realtà italiote ma l'uso sempre più frequente di mercenari italici fu la causa scatenante della crisi dell'ellenismo italiota, accerchiato ed infine conquistato ed assimilato dalle popolazioni indigene.

Come accennato nella prefazione di Torelli, l'ultimo capitolo "storico" è dedicato alla *romanizzazione* dell'isola (pp. 133-153). Tra il IV ed il III secolo a.C., la condizione precaria dell'Ellenismo in Italia aveva reso più facile il compito di Roma che, messasi a capo della lega latina e fattasi paladina delle agonizzanti *poleis* italiote, s'imbarcò nella sanguinosa guerra di conquista delle regioni del Sannio. La fondazione di quattro colonie di diritto latino (Luceria, Venusia, Paestum e Brundisium) e la stipulazione di *foedera* con alcune *poleis* greche (Neapolis) permisero ai Romani il controllo del territorio italico e magnogreco. Il passo successivo fu semplice: accolta la richiesta di aiuto dei Mamertini, asserragliati a Messana, Roma s'intromise nel secolare duello fra Greci e Punici per il possesso della Sicilia, e ne uscì vittoriosa anche e non solo grazie all'aiuto degli alleati magnogreci. I primi due secoli di dominazione romana se da un lato non mostrarono un segno di frattura nella storia locale, condussero alla definitiva provincializzazione dell'Italia meridionale e della Sicilia soprattutto.

La seconda parte del volume si apre con l'analisi accurata e ricca di spunti sull'*Urbanistica* delle *poleis* italiote e siceliote (pp. 157-247)[16]. Nel successivo capitolo dedicato alle *Agorai* (pp. 248-268), l'A. esplora il fenomeno della poleogenesi e della creazione di un'unità civica che abbia nello spazio comune il cuore pulsante della comunità, dove trovino posto i suoi simboli fondanti (come ad esempio, l'*heroon* dell'ecista) e le sue strutture funzionali più importanti (*bouleuterion*, teatro, stoà, ginnasio, etc.). E come per la mentalità greca sia importante fin dall'atto della fondazione lo stabilire un favorevole e virtuoso contatto con le divinità dell'Olimpo chiamate a difendere la nuova comunità dai pericoli esterni ed interni ad essa, si deduce dalla particolare cura avuta dagli urbanisti ed architetti antichi nel posizionare e monumentalizzare gradualmente i *santuari* urbani ed extraurbani (pp. 269-334). L'ultimo capitolo "archeologico" è invece riservato ai *lineamenti di storia dell'arte e della cultura materiale* (pp. 335-350), in cui trovano posto le espressioni artistiche maggiori e minori: scultura, ceramica, pittura, toreutica.

Gli indici dei luoghi e dei nomi (pp. 391-406) permettono una facile ricerca all'interno del volume.

Allo scopo di alleggerire la lettura, s'è preferito evitare l'uso di note a piè di pagine, sostituite con una piccola scelta di rimandi bibliografici per l'approfondimento delle tematiche trattate alla fine dei singoli capitoli.

Un manuale di archeologia privo di illustrazioni perde metà del suo valore intrinseco e per colmare una delle grosse lacune della maggior parte dei manuali precedenti, l'A. ha puntato su una soddisfacente selezione per l'apparato iconografico del volume (inserito al centro quale spartiacque fra le due sezione del manuale), sebbene vi sia un certo squilibrio fra una quasi ottima cernita di cartine e piante topografiche di recente acquisizione contro una scelta difficilissima e per questo soffertissima di fotografie (appena 59) dedicate al vastissimo panorama di reperti italioti e sicelioti esposti nei musei italiani ed all'estero.

Ciò nonostante e senza nulla togliere al carattere meritorio dell'A. di proporre una sintesi aggiornata sul tema non priva certo di spunti interessanti e proposte da vagliare, si deve constatare un ennesimo squilibrio anche nella trattazione della seconda parte, basata per lo più sull'analisi del fenomeno urbano (topografia ed urbanistica *in primis*) e con l'*excursus* dedicato alle varie espressioni artistiche (scultura, coroplastica, ceramografia, pittura, toreutica e oreficeria) limitato all'ultimo capitolo dove si nota inoltre l'assenza almeno di un accenno alla numismatica.

Il suo carattere di manuale, a nostro avviso, non dovrebbe pur tuttavia limitarne l'uso all'area italofona del mondo accademico che, bisognoso sempre di sintesi snelle ed aggiornate, potrebbe gradire non poco una versione in lingua straniera dell'opera in esame.

Bibliografia

[16] Interessante risulta il caso della *polis* di Finziade, alla quale l'A. ha dedicato di recente una monografia sugli scavi da lui diretti. Cfr. La Torre & Mollo 2013 e Scirpo 2015.

Adornato, G. 2011. *Akragas arcaica: modelli culturali e linguaggi artistici di una città d'Occidente* [*Archeologia e arte antica*, 3], Milano.

Congiu M., C. Micciché e S. Modeo (a.c.d.) 2012. *Dal mito alla storia. La Sicilia nell'Archaiologhia di Tucidide. Atti del VIII Convegno di studi (Caltanissetta, 21-22/05/2011*) [Triskeles, VIII], Caltanissetta.

De la Genière, J. 2011. "Lindioi, mito o storia?", in Congiu, Micciché e Modeo 2012, 99-108.

Frasca, M. 2015. *Archeologia degli Iblei: indigeni e Greci nell'altipiano ibleo tra la prima e la seconda età del Ferro* [Mediterraneo e storia, 4], Scicli.

Frasca, M. 2017. *Città dei Greci in Sicilia. Dalla fondazione alla conquista romana*, [Mediterraneo e storia, 9], Scicli.

La Torre, G.F. 2011. "L'archaiologia tucididea e la cronologia delle più antiche colonie greche di Sicilia" in Congiu, Micciché e Modeo 2012, 31-44.

La Torre, G.F. e Mollo, F. (a.c.d.) 2013. *Finziade I. Scavi sul Monte S. Angelo di Licata (2003-2005)*, [Archaeologica 172], Roma.

Scirpo, P.D. 2013. "*Recensione* a Adornato 2011", *Θίασος* II, Note e discussioni, 3-8.
[http://www.thiasos.eu/wp-content/uploads/2013/06/19-Scirpo-recensione-Adornato1.pdf].

Scirpo, P.D. 2015. "*Recensione* a La Torre e Mollo 2013", *Histara*, 2015-01-12 [http://histara.sorbonne.fr/cr.php?cr=1917&lang=it].

Scirpo, P.D. 2017. "*Recensione a* Frasca 2015", *BMCR* 2017.04.02.
[http://bmcr.brynmawr.edu/2017/2017-04-02.html].

Vaglio, M. 2000. "La patria perduta di Falaride", *Anemos* I, 151-155.

Paolo Daniele Scirpo
Μεταδιδακτορικός ερευνητής Κλασσικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
pascirpo@arch.uoa.gr